SELÇUKLULAR ZAMANINDA

DÎVÂN TEŞKİLÂTI

(Merkez ve Eyalet Dîvânları)

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

BİLGE KÜLTÜR SANAT

SELÇUKLULAR ZAMANINDA DÎVÂN TEŞKİLÂTI

(Merkez ve Eyalet Dîvânları)

YAYIN NO: 670

SELÇUKLULAR ZAMANINDA DÎVÂN TEŞKİLÂTI
Prof. Dr. Erdoğan Merçil

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım, Mart 2015

ISBN: 978 - 605 - 4921 - 70 - 6

Yayın Yönetmeni: *Ahmet Nuri Yüksel*
Tashih: *Osman Sevim*
Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı: *Alemdar Ofset*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 29-30 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 544 23 09
Kapak Baskı: *Azra Matbaacılık*
Cilt: *Çevik Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 3 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

SELÇUKLULAR ZAMANINDA DÎVÂN TEŞKİLÂTI

(Merkez ve Eyalet Dîvânları)

Prof. Dr. ERDOĞAN MERÇİL

BİLGE KÜLTÜR SANAT

Erdoğan Merçil

25.02.1938'de İstanbul'da doğdu. İlk, orta ve lise tahsilini aynı şehirde tamamladı. 1961'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. İki yıl yedeksubay olarak askerlik görevini tamamladıktan sonra mezun olduğu Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ne asistan tayin edildi. 1969'da doktorasını tamamladı; 1973'te doçent, 1980'de ise profesör oldu. Bu zaman süresinde İran, İngiltere ve Almanya'da mesleki çalışmalarda bulundu. Edebiyat Fakültesi'nde çeşitli kademelerde idarecilik yaptı. Türk Tarih Kurumu asil üyeliğine seçildi. 2005 yılında emekli oldu. Hâlen Türk Tarih Kurumu şeref üyesidir. Evli ve bir kız çocuk babasıdır.

Başlıca Eserleri:

Fars Atabegleri Salgurlular; Kirman Selçukluları; Türkiye Selçukluları'nda Meslekler; Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri; Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür (Prof. Dr. Ali Sevim ile); *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı,* (Bilge Kültür Sanat, 2011); *Selçuklular –Makaleler–*, (Bilge Kültür Sanat, 2011); *Selçuknâme*, (Bilge Kültür Sanat, 2011); *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, (Bilge Kültür Sanat, 2013); *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür), -Makaleler-* (Bilge Kültür Sanat, 2014); *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı,* (Bilge Kültür Sanat, 2015). Ayrıca eşi ve meslektaşları ile ortaöğretim tarih ders kitapları yazdı.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

GİRİŞ 9
İslâm Devleti'nde Dîvân Teşkilâtının Kurulması 10
Dîvânın Anlamı 11
Dîvânın Çalışması 12

EMEVÎLER DEVRİ 15
a) İdarî Dîvânlar 15
b) Askerî Dîvânlar 18
c) Malî Dîvânlar 18
d) Dîvân et-Tıraz 20
e) Dîvân Dilinin Arapçalaştırılması 21

SELÇUKLU TEŞKİLÂTINI ETKİLEYEN DEVLETLER 23
Abbâsîler Devleti 23
a) İdarî Dîvânlar 24
b) Askerî Dîvânlar 32
c) Malî Dîvânlar 34
Abbâsîler Devrinde Mevcut Diğer Dîvânlar 40
Sâmânîler Devleti 46
Gazneliler Devleti 54

BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA DÎVÂN TEŞKİLÂTI 60
Merkezdeki Dîvânlar 60
Büyük Dîvân 60
Dîvân el-İnşâ ve't-Tuğra 64
Dîvân-ı İstifâ 71
Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik 76
Dîvân-ı Arz 79
Dîvân-ı Eyalet (veya Dîvân-ı Vilâyet) 83
Amid 90
Eyalet Dîvânları 106
İstifâ Dîvânı 106

Dîvân-ı İşrâf 107
Dîvân-ı Riyâset 107
Şahne 117
Dîvân-ı Şahnegî 124
Dâr el-Şahne 125
Büyük Selçuklular'daki Diğer Dîvânlar 126
Dîvân-ı Berîd 126
Dîvân-ı Mezâlim 131
Dîvân-ı Müsâdere 134
Dîvân-ı Hass 138
Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik 139
Hatun Dîvânı 140

TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NDA DÎVÂN TEŞKİLÂTI 141
Büyük Dîvân 141
Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ 147
Dîvân-ı İstifâ 149
Dîvân-ı İşrâf 154
Dîvân-ı Arz 157
Dîvân-ı Tevliyet (veya Evkaf) 159
Dîvân en-Nazar 161
Dîvân-ı Pervanegî 162
Dîvân-ı Berîd 166
Dîvân-ı Niyâbet 172
Dîvân-ı Mezâlim 173
Dîvân-ı Müsâdere 175
Şehir Dîvânı (veya Dîvân-ı Eyalet) 179

KİRMAN SELÇUKLULARI DÎVÂN TEŞKİLÂTI 187
Büyük Dîvân 187
İnşâ Dîvânı 188
İstifâ Dîvânı 188
İşrâf Dîvânı 189
Dîvân-ı Arz 189
Berîd Dîvânı 189
Dîvân-ı Müsâdere 190
Eyalet Teşkilâtı 192

SONUÇ 195
KISALTMALAR 197
BİBLİYOGRAFYA 199
DİZİN 211
a) Şahıs İsimleri 211
b) Yer İsimleri 223
c) Devlet ve Topluluk İsimleri 226
d) Terimler 228

ÖNSÖZ

Selçuklular, devletlerini kurduktan sonra süratle topraklarını genişletmeye başladılar. Tabii ki, sultanın yanı sıra bu geniş toprakları yönetecek bir teşkilâta ihtiyaç duydular. Bu görevi, bugünkü anlamda, bakanlar kuruluna benzer **dîvân** denilen teşkilât yerine getiriyordu. İslâm Devleti'nde Hz. Muhammed'den itibaren teşkilât hususunda bazı çalışmaların olduğu anlaşılmaktadır. İlk dîvân teşkilâtının ise Halife Ömer (634-644) tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Özellikle Abbâsîler (750-1258, daha sonra Mısır'da) devrinde dîvân teşkilâtı artık olgunlaşmıştı. Nitekim Abbâsîler'in zayıflamasından sonra kurulan Sâmânîler (819-1005) ve ilk müslüman Türk devletlerinden Gazneliler (963-1186) de Abbâsî devlet teşkilâtından etkilenmişlerdi. Selçuklu dîvân teşkilâtında da bu devletlerin etkisi büyüktür. Biz de bu durumu göz önüne alarak çalışmamızda adı geçen devletlerin teşkilâtını özet olarak zikrettik.

Selçuklu dîvân teşkilâtı üzerinde gerek makale gerekse kitap şeklinde çalışmalar mevcuttur. Bibliyografya kısmında görüleceği gibi, rahmetli hocalarımız başta olmak üzere gerek Türk gerekse yabancı bilim insanları çalışmalarında konumuzla ilgili değerli gözlemlerde bulunmuşlardır.

Selçuklu dîvân teşkilâtı ilgili çalışmalarımız, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Tarih ve Arşiv bölümü öğrencilerine ders hazırlamakla başlamıştır. Edebiyat Fakültesi'nde **saray teşkilâtı** ile ilgili bir çalıştay sonrası, bir meslektaşımın ısrarla dîvân teşkilâtı üzerindeki çalışmalarımı bir kitap hâline ne zaman getireceğimi sormasıyla, araştırmayı genişlettim..

Bu kitabı bitirmemin bir gayesi de Selçuklular'ın devletlerini nasıl yönettiklerinin ortaya konulması idi. Ayrıca son zaman-

larda yazılı ve görsel medyada devamlı Osmanlı tarihinin işlenmesi dikkat çekmektedir. Ancak Anadolu'yu fetheden ve aşağı yukarı 250 yıl gibi bir süreyle yöneten Selçuklular gerektiği şekilde hatırlanmamaktadır? Sadece **Malazgirt Savaşı** (1071) vesilesi ile bazı törenler ve çalışmalar yapılmaktadır. Ayrıca Selçuklular hakkında yapılmış çalışmalar, bir devamlılık arz eden Türk tarihi açısından, Osmanlı'dan önce muhakkak zikredilmelidir.

Öte yandan Selçuklu tarihiyle ilgili yanlış bilgiler, bu konuda araştırma yapanlar tarafından düzeltilmesine rağmen kaale alınmamaktadır: Söz gelişi Türkçe'nin resmî dil kabul edilmesi konusu, hâlâ yanlış olarak Karamanoğlu Mehmed Bey'e mal edilmektedir (bk. "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Belleten*, sayı 239, Ankara 2000).Türk Dil Kurumu ise bu konuda bir söz söylememekte ısrar etmektedir. Bazı eserlerde ve görsel medyada teşkilât tarihiyle ilgili müesseseler gündeme geldiğinde, sadece Osmanlı dönemindeki durum söz konusu edilmekte, bu müessese sanki Selçuklu devrinde ve daha önce mevcut değilmiş gibi algılanmaktadır.

Bu araştırmamızda Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları ve Kirman Selçukluları dîvân teşkilâtları gözden geçirilmektedir. Irak Selçukluları teşkilâtı Büyük Selçukluları'nki ile hemen hemen aynı olmasına rağmen yine de araştırılması gerekmektedir. Bu bakımdan eserimizin ikinci bir baskısı olduğu takdirde, Irak Selçukluları teşkilâtı da incelenecektir. Suriye Selçukluları hakkında bu konudaki bilgiler ise oldukça azdır.

Araştırmamızla Selçuklular'da müessese ve teşkilâta meraklı okuyuculara ve tarih bölümü öğrencilerine toplu bilgi vereceğimizi düşünmekteyim. Gözden kaçmış bazı hataların hoşgörüyle karşılanacağını ümit ederek eserin basılmasını sağlayan **Bilge Kültür Sanat Yayınları**'na ve özellikle Adnan Mecid Yüksel'e teşekkür ederim.

Prof. Dr. Erdoğan MERÇİL

GİRİŞ

Dîvân teşkilâtı üzerindeki bilgilere başlamadan önce kısaca devletin lügatlere göre tarifini yapmak gerekir. *Türkçe Sözlük*'e göre[1], "Belirli bir ülkesi olup, bir hükûmet yönetimi altında örgütlenmiş bulunan ve yurt dışı hiçbir denetlemeye bağlı olmayan, benzerleri tarafından tanınmış siyasal ve bağımsız topluluk"tur. F. Devellioğlu'na göre[2], "Bir hükûmet idaresinde teşkilâtlandırılmış olan siyasî topluluk" demektir.

Bu tariflere bağlı olarak tarih sahnesine çıktıklarından itibaren **devlet**in, bir halife veya hükümdarın idaresinde olsa da, varlığını sürdürebilmesi için, vergilerin toplanması, güvenlik, yargı, sınırların korunması ve askerlik gibi hizmetlerin yürütülmesini sağlamak bakımından teşkilât sahibi olması gerekmektedir. Başka bir deyişle devleti yöneten hükümdar, inanışa göre, "Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi veya gölgesi olarak" **mutlak otorite sahibi** idiyse de, tabii ki, yönetimi sırasında yetki vereceği müesseseler muhakkak bulunacaktı.

Öte yandan eski Türk toplumunda da siyasî teşkilâtlanmanın en üst kademesi **il** veya **devlet**tir[3]. Ancak eski Türk devletleri konumuz dışında kaldığından burada İslâm'ın ortaya çıkışıyla kurulan İslâm, Türk ve özellikle Selçuklular'ın dîvân teşkilâtını işlemeye çalışacağız.

Başlangıçta dikkati çekmek istediğimiz bir husus da şudur: "Herhangi bir devletin, deyim farkı ortadan kaldırılacak olursa, bütün medenî teşkilât ve müesseseler arasında az çok

1 *Türkçe Sözlük*, Ankara 1974 (6. baskı), s. 20.

2 Bk. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1970 (2. baskı), s. 214.

3 Bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983 (3. baskı), s. 220 vdd.

bir benzeyiş olacağı tabiidir. Söz gelişi her devlette isimleri ayrı, fakat görevleri birbirine benzeyen dîvânlar vardır... Bunlardan herhangi birinin daha sonra oluşan bir devlette bulunması, o teşkilâtın muhakkak kendinden önce o ülkeyi yöneten veya komşu bir devletten alındığını göstermez. Ancak sonuç olarak arada din ve ırk farkı da olsa devletlerin birbirlerinin teşkilâtından etkilenmesi tabiidir"[4].

İslâm Devleti'nde Dîvân Teşkilâtının Kurulması

Hz. Peygamber İslâm Devleti'ni kurduktan sonra o devrede dîvân teşkilâtı ile ilgili bir müessesse var mı idi? Araştırmacılar İslâm Devleti'nin kuruluş yıllarında Müslümanların sayısını öğrenmek için nüfus sayımı yapıldığı ve özellikle orduya katılanların yazıyla tespiti gibi teşkilâtlanma hususunda bazı çalışmalar olduğunu belirmektedirler[5]. Ancak dîvânın önce Halife Ömer zamanında (634-644) kurulduğunda devrin kaynakları[6] ve araştırmacılar[7] hemfikirdirler. Hz. Ömer Suriye, Irak ve İran'ın fetihlerinin sonucunda elde edilen vergiler ile **beytülmâl**e (devlet hazinesi) gelen gelirde büyük artışlar olduğunu gördü ve **fey** denilen bu gelirleri Müslümanlara dağıtmak için **dîvân** müessesesini kurdu (h. 20/m. 641)[8].

4 Bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970 (2. baskı), s. X.

5 Bk. C. Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 90-91.

6 Bk. el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, Trk. trc. Mustafa Fayda, İstanbul, 1987, s. 654; Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdûs el-Cehşiyârî, *Kitâb el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire 1938, s. 16-17; Kadı Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Haraç*, çvr. Ali Özek, İstanbul 1970, s. 57; Ebu'l-Hasan el-Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*, çvr. Ali Şafak, İstanbul 1976, s. 224.

7 Bk. Uzunçarşılı, aynı eser, s. 4; R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957 (2. baskı), s. 297-298; İ. Kayaoğlu, *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1980; P. K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çvr. Salih Tuğ, İstanbul 1980, I, s. 263-264; H. İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî, Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, İstanbul 1985, 1/2, s. 143: M. Fayda, "Hz. Ömer'in Dîvân Teşkilatı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, s. 108; Abdülaziz ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, s. 378.

8 Bir rivayete göre h. 15/m. 636'da kuruldu, bk. İbn al-Athîr, *al-Kâmil fi't-Tarîh*, Beyrut baskısı, 1979, II, s. 502; Trk. trc. İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarîh Tercümesi*, çvr. M. B. Eryarsoy, İstanbul 1985, II, s. 461 vdd.; Yeniçeri, *Bütçe*, s. 93; Dûrî, aynı eser, s. 378.

Onun zamanında gayri Müslimlerden alınan vergiler fey[9] ismi altında toplanmakta olup, bu gelirler **cizye**[10], **harac**[11] (toprak vergisi) ve ticaret malları vergilerinden ibaretti. Hz. Ömer bu müesseseyi kurmadan önce Medine' deki Müslümanlara fey gelirleri **yıllık ve eşit olarak** evlilere iki, bekârlara birer hisse dağıtılmaktaydı. O, Irak fethedildikten sonra eşitliği kaldırıp farklı taksim hususunda zamanın ileri gelenleri ve halkla istişarelerde bulunmuştu[12].

Dîvânın Anlamı

Dîvân (çoğulu devâvîn-deyâvîn), İslâm fetihlerinin ilk yıllarında muhtemelen Farsçadan Arapçaya ve daha sonra İslâm kültürüne dâhil öteki dillere geçmiş muhtelif manalarda bir sözcüktür. Bu kelimenin belli başlı manaları şunlardır:

1- Kayıtların tutulduğu defter, sicil, kayıt

2- Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yer

3- Bir şairin şiirlerini veya nesirleri içine alan mecmua (koleksiyon)

4- Askerlerin ve atıyye verilenlerin ve diğerlerinin isimlerinin yazıldığı defter[13]

5- Gümrük dairesi[14]

6- Osmanlı Devleti'nde birkaç köyden oluşan küçük bir idarî birlik[15].

9 Bk. M. Fayda, "Fey", *DİA*, s. 511-513; H. İnalcık, "İslam Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 1996 (3. baskı), s. 15-30.

10 Cizye, İslâm Devleti'ndeki gayri Müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisi, bk. M. Erkal, "Cizye", *DİA*, s. 42-45.

11 Bk. Cengiz Kallek, "Haraç", *DİA*, s. 71-72.

12 Bk. Belâzurî, *Fütuh*, s. 654 vdd.; Ebû Yusuf, Trk. trc., s. 57; İbn Haldun, *Mukaddime*, çvr. Zakir Kadri Ugan, İstanbul 1990, I, s. 620-621; Fayda, aynı eser, s. 107 vdd.; Yeniçeri, aynı eser, s. 91, 93-94.

13 Bk. M. Mansuroğlu, "Divân", *İA*, s. 595-596; Devellioğlu, aynı eser, s. 223 Abdülaziz Ed-Dûrî, "Divan", *DİA*, s. 377-378.

14 Ayrıca Batı'dan gelip de sınırda bir dîvânla karşılan seyyahlar bu sözcüğü gümrük dairesi olarak aktarmışlardır. Nitekim İtalyancada Dogane, Fransızcada ise Doyane (duan) gümrük dairesi demektir, bk. Claude Cahen, *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslamiyet*, Trk. trc. E. N. Erendor, Ankara 1990, s. 91; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, I, s. 264.

15 Bk. Dûrî, "Divan", *DİA*, s. 378.

İbn Haldun[16] ise dîvânı, "sultanın katında defterleri ve kâğıtları yazan kâtiplerin içinde oturarak çalıştıkları dairelere dîvân denilmiştir" şeklinde ifade etmektedir. Dîvân kelimesinin aslının Farsça veya Arapça olduğu ileri sürülmektedir. Kelimenin Farsça anlamının, kâtipleri tasvir etmek üzere "div" yani deli, divane ve şeytan olduğu kabul edilmektedir. Buna uygun olarak anlatılan bir hikâyeye göre, Sâsânî hükümdarı Nuşirevan (531-579) bir gün kâtiplerin yanına uğradı ve onların kendi kendilerine hesap yaptıklarını görünce, onlara "divane" dedi. Böylece kâtiplerin çalıştıkları yere de "divane" denilmeye başlandı. Sonradan kelimenin sonundaki e harfi düşmüş ve "**dîvân**" şekli kullanılmıştır.

İkinci bir rivayete göre; kâtiplere devlet işlerini çok iyi bildiklerinden, gizli ve açık şeyleri çabuk öğrendiklerinden, dağınık ve karışık rakamları bir araya topladıklarından dolayı, şeytanlar gibi bir manaya işaret etmek üzere "dîvân" denilmiştir. Sonradan bu kelime kâtiplerin oturdukları yere de verilen bir isim olmuştur[17].

Arapça dîvân kelimesi ise devvâne yani toplamak veya kaydetmek, deftere geçirmek anlamındadır. Böylece dîvân, kayıtların veya levhaların koleksiyonu anlamında kullanılmıştır. Yine Arapça dîvân kelimesi, Hz. Ayşe'den rivayet edilen bir hadiste "**hesap defteri** "anlamında geçmiştir[18]. Kısaca özetlemek gerekirse; "Dîvân hem bütünüyle merkezî yönetimin, hem de çeşitli şubelerin adıydı"[19].

Dîvânın Çalışması

Hz. Ömer bu müesseseyi kurarken, feyin dağıtımına ait usulü üç ana noktada değiştirdi. Bunlar gelirlerin yılda bir kez dağıtılmaması, atıyye (maaş, bahşiş, ihsan) miktarlarının sabit olmaması ve feyi almaya hak kazananların **dîvân defterleri**ne yazılmasıdır[20]. Böylece devletin gelirlerinin herkesin İslâmiyet'e

16 Bk. *Mukaddime*, s. 619.

17 Bk. Maverdî, Trk. trc., s. 225; İbn Haldun, aynı eser, s. 619. Krş. M. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997, s. 40.

18 Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", s. 140.

19 Bk. Cahen, aynı eser, s. 91.

20 Bk. Bu dîvân, **Dîvân el-Atâ** olarak da isimlendirilmekteydi, bk. Yeniçeri, *Bütçe*, s. 95; Aykaç, aynı eser, s. 71.

hizmeti, Hz. Peygamber'e olan yakınlıkları ve katlandıkları çile gibi hususlar göz önünde tutularak dağıtılması kararlaştırıldı ve dîvân ile birlikte yeni bir düzen kuruldu. Bu durum tarihteki bütün devletlerce de göz önüne alınan bir husustur. Nitekim bugün de herkese yaptığı hizmete göre ücret verilmektedir. Böylece Hz. Ömer Medine'de dîvân defterlerini oluşturacak kâtiplere "İnsanları derecelerine göre yazınız" diye emir verdi. Hz. Ömer dîvân defterlerinin hazırlanmasında, o günkü Arap toplumunda varlığını canlı bir şekilde sürdüren kabilelerin durumunu da göz önünde tutarak Müslümanları kabilelere göre de sıralamayı tercih etti. Kâtiplere Hz. Peygamber'in kabilesi Benî Haşim'den başlayarak Bedir Gazası'na (624) katılanlar, Benî Ümeyye ve Benî Haşim'e yakınlıklarına göre de öteki Kureyş kabilelerini sırayla yazmalarını emretti[21].

Öte yandan devlette maaş alanlar listesinin ilk ismi Hz. Ayşe idi. Daha sonra Hz. Peygamber ailesi mensupları, muhacirler ve ensar zümresi sıralanmaktaydı. Bu zümrelerde yer alanlara yaklaşık olarak dört ile beş bin dirhem arasında değişen ortalama bir atıyye tahsis olunmakta, vasat bir savaşçının elde ettiği asgarî maaş beş-altı yüz dirhem tutmaktaydı. Böylece Hz. Ömer herkese maaş bağlamıştı"[22].

Hz. Ömer tarafından Medine'de düzenlenen dîvân defterleri Arapça olarak yazıldı. Başlangıçta bu işle üç kâtip görevlendirildi. Daha sonra Medine dışında, Irak, Suriye ve Mısır'da (Basra, Kûfe ve Fustat'ta) da bu şekilde görev yapan dîvânlar kuruldu. Bu bölgelerin defterleri de Arapça olarak yazılmış, buradaki askerler ve onların aileleri defterlere kaydedilmişti.

Öte yandan bu üç bölgede; Irak'ta Sâsâniler, Suriye ve Mısır'da Bizanslılar tarafından kurulmuş olan ve İslâm fetihleri sırasında var olan Dîvân el-Haraclar (vergileri tespit ve toplayan dîvânlar) aynı şekilde kendi dillerinde bırakılarak çalışmaya devam ettiler. Tabii bu dîvânların kayıtları, daha önce, Sâsânîler'in

21 Bk. Belâzürî, s. 657 vdd. Maverdî, aynı yer; Aykaç, aynı yer; Corcî Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi,* Cilt 1, *Tarihu't-temeddüni'l-İslâmî,* notlarla günümüz Türkçesine çeviren Necdet Gök, İstanbul 2004, s. 161.

22 Bk. Maverdî, s. 228. Ayrıca bilgi için bk. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi,* I, s. 263; Yeniçeri, s. 97-98.

hâkim oldukları yerlerde **Farsça** (Pehlevice), Bizanslılar'ın hüküm sürdükleri yerlerde **Grekçe** ve Mısır'da da **Grekçe** ve **Kopt** dilinde tutulmaktaydı. Ancak yaptıkları görev açısından Dîvân el-Harac ile Hz. Ömer'in kurduğu dîvân tamamen iki ayrı kuruluş idi. Yukarıda belirttiğimiz üzere onun kurduğu dîvân verilecek maaşlar için askerler ve ailelerini deftere kaydetmekte idi. Dîvân el-Harac ise vergileri tespit eden ve toplayan bir müessese idi.

Bu Dîvân el-Haraclar nedeniyle Hz. Ömer'in kurduğu dîvânda yabancı tesirlere de işaret edilmektedir. Bu etkide de Suriye'deki Bizans dîvân ve ordu teşkilâtı ile Sâsânî dîvânları ön plana çıkmaktadır[23]. Ancak yaptıkları görev açısından bu dîvânların tamamen ayrı olduğu ve Hz. Ömer'in bir etki altında kalmadığı ifade edilmektedir[24].

Daha sonra devlet işleri arttıkça ve çeşitli dîvânlar kuruldukça, "gerekli görülen her durumda başvurulabilecek derecede sistemli **arşivler** kuruldu"[25].

Hulefâ-yı Râşidîn yani "Dört Halife" devrinde de bu dîvânlar varlığını sürdürdü. Nitekim Halife Osman devrinde (644-656) Medine'deki dîvânın kâtipliğini Abdülmelik b. Mervan yapmaktaydı. Kûfe dîvânının başında ise Ebû Cebire el-Ensarî vardı. Hz. Ali (656-661) ise Basra'daki Harac Dîvânı'nın başına Ziyâd b. Ebih'i getirmişti[26].

23 Bk. Maverdî, s. 226; Fayda, aynı eser, s. 149-150.
24 Bk. Fayda, aynı eser, s. 136.
25 Fazla bilgi için bk. Cahen, *İslâmiyet*, s. 91-92.
26 Bk. Cehşiyârî, s. 21, 23.

EMEVÎLER DEVRİ

Emevî Hanedanı (661-750)'nı tesis eden Muâviye (661-680), aynı zamanda İslâm devlet teşkilâtı içinde birçok müessesenin ve dîvânın gerçek anlamda kurucusu oldu. O, ayrıca Hz. Ali zamanında Kûfe'de olan devlet merkezini Dımaşk (Şam) şehrine nakletti. Öte yandan Emevî ve Abbâsî dîvânları üç bölümde incelenmiştir; a) idarî dîvânlar b) askerî dîvânlar c) malî dîvânlar[27].

a) İdarî Dîvânlar

Dîvân el-Hatem

Emevîler devrinde bu anlamda kurulan dîvânlardan biri Dîvân el-Hatem idi. Bu dîvânın görevi, aslının mühürlenip gönderilmesinden önce "her resmî vesika veya mektubu son defa kontrol etmek ve bir kopyasını çıkarıp muhafaza altına almak" idi. Bu işleme uygun olarak halifenin emirleri yazılıp, evraklar dürülüp iple bağlandıktan sonra mumlanır ve dîvân başkanının mührüyle mühürlenirdi. Hz. Muhammed yabancı hükümdarları İslâm dinine davet için gönderdiği mektupları bir mühür-yüzük ile mühürlemişti. "Hz. Peygamber'den sonra Halife Ebû Bekir, Ömer ve Osman da bu mührü kullandılar"[28]. Ancak anlaşıldığına göre, bu dönemlerde mektup ve resmî evraklar mühürlenmesine rağmen bağlanıp kapatılmadan açık olarak gönderilmekteydi. Kaynaklar[29], Dîvân el-Hatem'i ilk kuranın Muâviye olduğunu

27 genel bilgi için bk. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*.

28 Bk. H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, cilt 1/2, s. 146; Aykaç, aynı eser, s. 46-47: Yeniçeri, *Bütçe*, s. 128-128; Corci Zeydan, Trk. trc., I, s. 176.

29 Bk. Cehşiyârî, s. 24-25; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çvr. M. Beşir Eryarsoy, IV, İstanbul 1986, s. 16. Öte yandan Yeniçeri

belirttikten sonra bu dîvânın kuruluş sebebini şöyle açıklamaktadırlar: Muâviye, Amr b. Zübeyr'e yüz bin dirhem verilmesini emretmiş ve bunun için Irak âmili (valisi) Ziyâd b. Ebih'e yazılı emir göndermişti. Fakat Amr mektubu açarak yüz yerine iki yüz yazdı. Ziyâd bununla ilgili hesabı daha sonra Muâviye'ye takdim edince, Muâviye bunu kabul etmeyip, fazla ödenen miktarı Amr'dan geri ödemesini istedi ve ödeyinceye kadar onu hapsetti. Bunun üzerine Amr'ın kardeşi Abdullah b. Zübeyr borcu ödedi. Bu olay sonucunda Muâviye resmî evrakın mühürlenmesi için Dîvân el-Hatem'i kurdu. Ayrıca mektupların bağlanarak kapatılmasını emretti. Daha önce mektuplar bağlanıp kapatılmıyordu. Bu olaydan anlaşıldığına göre dîvânın kurulmasındaki maksat sahtekârlıkları önlemekti[30]. Muâviye bu dîvânın başına Abdullah b. Muhammed el-Himyerî'yi tayin etti[31]. Böylece Muâviye bir çeşit vesikalar dairesi yani Devlet Arşivi kurmuş oldu[32].

Belüzürî'ye göre[33], Araplardan Dîvân el-Hatem'i Farsları taklit etmek suretiyle ilk defa Irak valisi Ziyâd b. Ebih kurmuştu. Halife Abdülmelik (685-705) azatlısı Cenah'ı Dîvân el-Hatem kâtipliğine tayin etti. Velid b. Abdülmelik zamanında (705-715) bu dîvâna Şuayb es-Sâbî bakmaktaydı[34].

Dîvân er-Resâil

Muâviye zamanında oluşan müesseselerden biri de Dîvân er-Resâil idi. Bu dîvânın çalışması halifenin bütün yazışmalarını okuyup, görüşlerini yazması ve buna göre kâtiplerin istenilen mektupları ve vesikaları düzenlemesi şeklinde olmaktaydı[35]. Kısaca devlet adına yurt içi ve yurt dışıyla ilgili yazışmaları yürüten dîvândır. Ayrıca bu dîvân, devletin dış ilişkilerini düzen-

(*Bütçe*, s. 129), Kalkaşendî'ye dayanarak bu dîvânın Hz. Ömer tarafından kurulduğunu öne sürmektedir.

30 Ayrıca Hz. Ömer devrinde Ma'an b. Zaide adlı bir adam halifelik mührünü takliden bir mühür kazdırmış ve Kûfe haracından mal almıştı, bk. Belâzürî, s. 677; Yeniçeri, aynı eser, s. 128.

31 Bk. Cehşiyârî, s. 25.

32 Bk. Hitti, aynı eser, II, s. 356.

33 Bk. *Fütûh*, s. 679; Dûrî, aynı eser, s. 378.

34 Bk. Cehşiyârî, s. 38, 47.

35 Bk. Dûrî, aynı eser, s. 378.

ler, dış ülkelerden gelen veya gidecek olan elçilerle de meşgul olurdu[36]. Halife Süleyman b. Abdülmelik bu dîvâna el-Leys b. Ebî Rukayye'yi tayin etmişti. Hişam b. Abdülmelik zamanında (724-743) bu dîvâna bakan kâtipler; Sâlim, Buşeyr b. Ebî Delece ve Dâvud b. Amr b. Said idiler. III. Yezid devrinde (744) bu dîvân kâtipliğine Sâbit b. Süleyman b. Sa'd el-Huşenî bakmaktaydı[37]. Babası da dîvânda çalıştığına göre, bazen memuriyetlerin babadan oğula geçtiği anlaşılmaktadır. Görüldüğü gibi bu dîvânın başındaki görevliye Emevîler devrinde **kâtip** denilmekteydi.

Dîvân el-Berîd

Halife Muâviye devrinde ortaya çıkan müesseselerden biri de Dîvân el-Berîd yani posta teşkilâtı idi[38]. Bu teşkilât öncelikle devlet memurlarının ve bunların yazışmalardaki ihtiyaçlarını karşılamak maksadını gütmekte idi. Ancak zamanla bu işlere bakan memurlar, öteki işleri arasında, kendi bölgelerinde meydana gelen önemli olayları halifeye ve merkeze posta ile bildirmekle görevlendirildiler. Bu işleviyle adı geçen dîvân aynı zamanda "haber alma teşkilâtı" olarak da çalışmaktaydı. Halife Abdülmelik zamanında İslâm Devleti'ne dâhil ülkelerdeki iç kaynaşmalardan ve askerî hareketlerden doğru ve süratli haberler almak için bu teşkilât büyük ölçüde genişletildi. Ömer b. Abdülaziz devrinde de devlete daima zorluklar çıkaran Arap kabilelerinin yaşadığı Horasan'da merkezî idarenin etkinliğini ve kontrolünü sağlamak için bu teşkilât kuvvetlendirilmişti. Ayrıca teşkilâtın düzenli çalışabilmesi için ana yollar üzerine menzil (konaklama) binaları yaptırıldı. Nitekim Emevîler bu teşkilât için yılda dört milyon dirhem gibi büyük bir para harcamaktaydılar[39].

Dîvân el-Mezâlim

Bu dîvân bir çeşit "Temyiz Mahkemesi" özelliği taşımaktaydı. Adı geçen müessese devletin idarî ve siyasî daire ve kademelerinde rastlanan adaletsizlikleri ve adlî hataların düzel-

36 Bk. Aykaç, aynı eser, s. 41-42.
37 Bk. Cehşiyârî, s. 48, 62, 69.
38 Bk. İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IV, s. 18.
39 Bk. M. Fuad Köprülü, "Berîd", *İA*, s. 542; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 344

tilmesi gayesiyle kurulmuştu. Bu anlamda Dîvân el-Mezâlim devlet görevlilerinin halka karşı işledikleri suçlara yahut onlarla ilgili şikâyetlere bakardı. Aynı zamanda fevkalade mahkeme olarak görev yapan bu dîvân için haftada bir gününü ayıran ve kendisine getirilen anlaşmazlıkları çözen ilk Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'dır. Ömer b. Abdülaziz de halife olunca âdil bir şekilde bu mahkeme işlerine bakmaya ve anlaşmazlıkları çözmeye başladı[40].

b) Askerî Dîvânlar

Dîvân el-Cünd (veya Dîvân el-Ceyş); öte yandan Hz. Ömer'in kurduğu bu dîvân daha sonraları Dîvân el-Cünd veya Dîvân el-Ceyş şekline dönüşerek varlığını sürdürdü[41]. Askerlerin her türlü işleriyle uğraşan bu dîvân, kayıtlarını muhafaza için Arap kabilelerinin nüfus sayımlarına devam etti. Nitekim Mısır dîvânı h. I/m. VII. yüzyılda üç kez nüfus sayımı yaptırmıştı[42]. Bu dîvânın varlığını *Fütuh*'taki bir rivayette de görmekteyiz. Bu rivayet[43], "(Irak valisi) Yusuf b. Ömer, beni Arap Askerî Dîvânı'na tayin etti. Ben Ziyâd'ın valiliği sırasında Basralı savaşçıların kaç kişi olduğunu öğrenmek için **defterler**e baktım, onların seksen bin kişi olduklarını gördüm" şeklindedir.

c) Malî Dîvânlar

Dîvân el-Harac

Bu dîvân devlet gelirlerini tahsil eder, şehirlerin ihtiyaçlarına göre kullanıldıktan sonra geriye kalanlar merkezdeki dîvâna gönderilirdi. Ayrıca topraktan alınan vergileri toplar, arazilerin ölçümünü yapar ve ürünlerin çeşitlerini belirlerdi. İslâm Devleti'nden önce de mevcut olan harac dîvânları Hz. Ömer devrinde öteki dîvânlardan ayrılarak ortaya çıkmıştır. "Ancak

40 Bk. Maverdî, s. 86. Krş. Hıttî, II, s. 495; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, s. 62-63.

41 Yeniçeri'ye göre (s. 107), Hz. Peygamber devrinde ilk ortaya çıkan daire "Dîvân el-Cünd"dür.

42 Bk. Dûrî, "Divan", *DİA*, s. 378; Fayda, *Hz. Ömer*, s. 150.

43 Bk. Trk. trc., s. 503.

her şey Hz. Peygamber'in attığı temeller üzerine kurulmuştur". Harac müessesesi ilk defa Hz. Ömer zamanında meydana getirilmiş ve devlet gelirlerinin büyük bir kısmını oluşturmuştur. Sonuçta, **Harac Dîvânı** geliştikçe devlet maliyesini temsil eder duruma gelmiştir.

Emevîler devrinde Dımaşk'taki Dîvân el-Harac merkezî dîvân oldu ve önemini belirtmek için sadece "**el-Dîvân**" olarak da adlandırıldı. Muâviye zamanında (661-680) ilk defa, her bölgede toplanmakta olan cizye ve harac miktarları kayda geçmiş ve bu kayıtlar muhafaza edilmiştir. Ayrıca haracî arazi gelirleriyle devlet arazilerinin gelirleri ayrı ayrı tutulmuştur[44]. Muâviye devrinde adı geçen dîvâna Sercûn b. Mansûr er-Rumî adında bir Hristiyan bakmaktaydı[45].

Velid b. Abdülmelik devrinde (705-715) bu dîvân Süleyman b. Sa'd el-Huşenî'nin idaresinde idi. Bu şahıs Halife Süleyman zamanında (715-717) da görevine devam etti. Halife Ömer b. Abdülaziz (717-720) onu görevinden uzaklaştırdı ise de, II. Yezid (720-724) el-Huşenî'yi tekrar aynı dîvâna tayin etti[46].

Dîvân en-Nafaka

Emevîler devrinde mevcut dîvânlardan biri de Dîvân en-Nafakat idi. Bu dîvân devletin yaptığı bütün harcamaların hesabını tutmakta olup, muhtemelen bir Bizans dairesinin devamı idi. Ayrıca harcamalar dolayıyla hazineye, yani **beytülmâl**e bağlı olduğu anlaşılmaktadır[47]. Nitekim Halife Süleyman b. Abdülmelik devrinde Abdullah b. Amr b. Hâris; **nafakat, beytülmâl** ve **rakik** (azatlı, mevlâ) dîvânlarını idare etmekteydi[48]. Bu olaydan ve daha sonraki örneklerden anlaşılacağı üzere bazen bir kâtip birden fazla dîvânı idare etmekle görevlendirilebiliyordu.

44 Bk. Aykaç, aynı eser, s. 12-125; Yeniçeri, *Bütçe*, s. 110-111; Durî, "Divan", *DİA*, s. 378.

45 Bk. Cehşiyârî, s. 24, 47.

46 Bk. aynı eser, s. 53, 56.

47 Bk. aynı eser, s. 3, 49; Durî, aynı eser, s. 378.

48 Bk. Cehşiyârî, s. 49. H. İbrahim (*İslâm Tarihi*, 3/4, s. 201), bu dîvânın Hişam b. Abdülmelik zamanında kurulduğunu belirtmekte ise de, görüldüğü gibi Halife Süleyman devrinde bu dîvân faaliyette idi; krş. Yeniçeri (*Bütçe*, s. 124-125).

Dîvân es-Sadaka

Emevîler devrinde mevcut dîvânlardan biri de Dîvân es-Sadaka olup, **zekâtı** tayin etmek ve gelirleriyle ilgilenmek üzere kurulmuştu. Halife Hişam devrinde (742-743) Şam'daki bu dîvâna İshak b. Kabise (Kubeysa) b. Zueyb bakmaktaydı[49]. Bu durum adı geçen dîvânın Emevîler devrinde mevcut olduğunu göstermektedir.

Dîvân el-Mustegallât

Mustegall, kiraya verilen ev veya dükkân demektir. Bu bakımdan görünüşte adı geçen dîvân; şehirlerdeki devlete ait toprakları, binaları ve özellikle çarşıları (**sûk**) halka kiralamak ve bunların gelirlerini tahsil etmek için tesis edilmiştir[50]. Halife Velid b. Abdülmelik devrinde (705-715) Dımaşk'taki bu dîvânı halifenin azatlısı Nefi' b. Zueyb idare etmekteydi[51].

d) Dîvân et-Tıraz

Emevîler devrinde varlığı tespit edilen sonuncu dîvân bu müessese idi. *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki tarifiyle tıraz, "... hükümdar veya mümtaz şahsiyetlerin, san'atkârane sırma işlemelerle ve bilhassa şerit hâlinde kenar yazılarla süslenmiş elbisesi", ayrıca "bu elbise veya kumaşların dokunduğu imalathâne" manasına gelmektedir. Emevîler ve Abbâsîler devrinde bu şekildeki elbiseleri yapmaya tahsis olunmuş **dâr et-tıraz** adını taşıyan kumaş imalathâneleri sarayın içinde çalıştırılıyordu. Bunlar **sâhib et-tıraz** unvanı taşıyan bir görevli tarafından idare edilmekteydi. Bu görevli, işçilerin çalışmasına, tezgâhların kurulmasına ve işlerin iyi yürümesine dikkat etmekte idi. İşte bütün bu işler dîvân et-tıraz tarafından idare edilmekteydi. Bu imalathânenin aynı zamanda bayrak ve flama yaptıkları da ileri sürülmüştür[52].

Halife Hişam devrinde Cunâde b. Ebî Hâlid tıraz dîvânına bakmakta idi ve onun ismi elbiseler üzerine yazılmaktaydı. Bu

49 Bk. Cehşiyârî, s. 60; Krş. Yeniçeri, aynı eser, s. 115.
50 Durî, "Divan", *DİA*, s. 378; Yeniçeri, s. 115.
51 Bk. Cehşiyârî, s. 47; Yeniçeri, s. 115.
52 Bk. A. Grohman, "Tıraz", *İA*, s. 235; Corci Zeydan, Trk. trc., I, s. 188-191.

olaydan dîvâna bakmakla görevlendirilenlerin isimlerinin elbiseler üzerine yazıldığı anlaşılmaktadır[53].

Merkezdeki teşkilâtın yanı sıra her eyalette de bu dîvânların küçük bir modeli görev yapmaktaydı. Nitekim Medine'deki dîvânın kâtipliğini Muâviye zamanında Abdülmelik b. Mervan idare etmekteydi[54]. Daha sonra aynı göreve oğlu Habib tayin edilmişti. Hıms'taki **Dîvân el-Harac**'a ise İbn Evsal en-Nasranî bakmaktaydı. Irak valisi Haccâc b. Yusuf (661-714)'un Dîvân er-Resâil'i Yezid b. Müslim'in idaresindeydi. Haccâc ona her ay üç yüz bin dirhem vermekteydi. Halife Hişam devrinde Hıms dîvânının sorumluluğu Tâzerî b. Astin en-Nasranî'de idi[55].

e) Dîvân Dilinin Arapçalaştırılması

Emevî devrinin önemli olaylarından biri de dîvân dilinin Arapçalaştırılması idi. Daha önce belirttiğimiz üzere Irak, Suriye ve Mısır gibi vilâyetlerde "harac dîvânlarının dili" Grekçe, Farsça ve Kopt dilinde idi. Bu Arapçalaştırma işinin iki yönetici tarafından başlatıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi Halife Abdülmelik (685-705) idi. Onun zamanına kadar Şam (Suriye) dîvânında kayıtlar Grekçe yazılmaktaydı. Halife Abdülmelik 81/700 yılında bu yabancı dillerin değiştirilmesini istedi. Kaynaklara göre[56], bunun sebebi şu idi: "Rum kâtiplerden biri yazı yazmak istemiş, ancak kuruyan mürekkebi sulandıracak su bulamadığından hokkaya işemişti. Abdülmelik bu durumu işittiği zaman kâtibi cezalandırdı, ayrıca adamlarından Ebû Sâbit Süleyman b. Sa'd el-Huşenî'ye dîvân dilinin değiştirilmesini emretti. Bir yıl geçmeden Süleyman b. Sa'd Grekçeden Arapçaya çevirme işini tamamlayarak dîvân defterlerini halifeye götürdü.

Öte yandan başka bir rivayete göre, Muâviye devrinde de adı geçen Sercûn uzun yıllar dîvânın kâtipliğini yapmıştı. Bu sırada Şam dîvânı Grekçe yazılmaktaydı, ancak bu işi yapmakla görevli Sercûn işleri ağırdan almaktaydı. Bu durumda Halife

53 Bk. Cehşiyârî, s. 60; Durî, aynı eser, s. 378.

54 Bk. K. V. Zetterstéen, "Abdülmelik", *İA*, s. 95-97.

55 Bk. Cehşiyârî, s. 27, 60-61.

56 Bk. Belâzürî, *Futûh*, Trk. trc., s. 277; Maverdî, s. 229; İbnü'l-Esîr, Trk. trc., IV, s. 468; İbn Haldun, *Mukaddime*, Trk. trc., I, s. 621-622.

Abdülmelik; Süleyman b. Sa'd'a Sercûn'un işi ağırdan aldığını ve bu işi yapıp yapamayacağını sordu, onun müspet cevap vermesiyle dîvân kayıtları Arapçaya çevrildi. Süleyman b. Sa'd bu sırada Dîvân er-Resâil'e bakmaktaydı[57].

Irak'ta ise haraç defterleri Farsça yazılmaktaydı, Haccâc Irak valisi olduğu zaman, kâtiplerinden Sâlih b. Abdurrahman dîvân defterlerinin Arapçaya çevrilebileceğini ona haber verdi. Haccâc da dîvân defterlerinin Arapçaya çevrilmesini kararlaştırdı ve Sâlih'i bu işle görevlendirdi. Sâlih, dîvânda görevli olanların bu işten vazgeçmesi için kendisine yüz bin dirhem rüşvet teklif etmesine rağmen, defterleri Arapçaya çevirdi (78/657)[58]. Daha sonra Halife Velid zamanında kayıtları Grekçe ve Kıptice tutulan Mısır'daki dîvânlar da bu işi benimsediler (87/705). Halife Hişam devrinde Horasan dîvânları da Arapçalaştırıldı (124/742). Bu sırada Horasan kâtiplerinin çoğu Mecusî idi ve defterleri Farsça yazmaktaydılar. Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'ın yanında çalışan İshak b. Tulayk (Talîk) el-Kâtip Farsça yazılan kayıtları Arapçaya çevirdi[59]. Bu olaylar dîvânlarda çalışan gayri Müslimlerin bir kısmının işlerini kaybetmelerine sebep oldu, Arapça bilen bazıları ise göreve devam ettirildi[60].

Halife Abdülmelik devrine gelinceye kadar Müslümanlar ticaret ve alışverişte Bizans ve İran (Sâsânî) paralarını kullandılar veya onları şeklen taklit ettiler. Abdülmelik 695 yılında Dımaşk şehrinde "altın dinar" ve "gümüş dirhemler" bastırdı. Bunlar üzerinde sadece Arapça ibareler taşıyan ilk İslâmî sikke idi. Ertesi yıl da Irak valisi Haccâc Kûfe şehrinde Arapça ibareli "gümüş" para bastırdı[61].

57 Bk. Cehşiyârî, s. 40. H. D. Yıldız, "Abdülmelik b. Mervan", *DİA*, s. 269. Hitti'ye göre (*İslâm Tarihi*, II, s. 343), bu olay bir İslâmlaştırma siyasetinin bir kısmı olarak tatbik edilmiştir.

58 Bk. Belâzürî, aynı eser, s. 431-432; Cehşiyârî, s. 39; Maverdî, s. 230; İbn Haldun, aynı eser, I, s. 622. Krş. Yeniçeri, s. 96; Aykaç, *Dîvânlar*, s. 29; Yıldız, aynı eser, s. 270.

59 Bk. Cehşiyârî, s. 67; Aykaç, aynı eser, s. 127; Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî Devrey-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 2535 Şahinşâhî, s. 6.

60 Bk. "Dīwān", *EI²*, s. 323-327; Hitti, aynı eser, II, s. 341-343.

61 Bk. Belâzürî, *Futûh*, Trk. trc., s. 343, 687; Zetterstéen, "Abdülmelik", *İA*, s. 95-97; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, M. F. Köprülü, Başlangıç, İzah

SELÇUKLU TEŞKİLÂTINI ETKİLEYEN DEVLETLER

Ord. Prof. F. Köprülü[62], "Gazneliler'in Karahanlılar'ın ve daha sonra Selçuklular'ın birçok hukukî müesseseleri üzerinde Sâmânî müesseselerinin tesirleri göze çarpar ki, onlar bu hususta, doğrudan veya vasıtalı olarak Abbâsî İmparatorluğu'nun kuvvetli nüfuzu altında kalmışlardır..." demektedir. Biz de Köprülü'nün bu ifadesine uygun olarak, Selçuklular'dan önce, adı geçen devletlerin dîvân teşkilâtlarını, bir fikir vermek açısından, kısaca incelemeye çalışacağız.

ABBÂSÎLER DEVLETİ

Abbâsîler devrinde (749-1258) devlet teşkilâtı gittikçe gelişerek en mükemmel şekline ulaştı. Bu devrede dîvân teşkilâtı da gelişti ve birçok yeni dîvân oluşturuldu. İlk dört halife ve Emevîler devrinde, daha önce de belirttiğimiz üzere, dîvânları **kâtip** denilen görevliler idare etmişti. Abbâsîler ile beraber yeni bir görevin, **vezirlik** müessesenin ortaya çıktığını görmekteyiz. Vezirler yetki itibarıyla halifeden hemen sonra gelmekteydi ve Sâsânîler'in tesiriyle Abbâsîler tarafından da kabul edilmiş bir müessese idi. Vezir, devlet memuru olarak, yürütme, kanun yapma kuvveti ve hüküm verme yetkilerini kayıtsız şartsız elinde bulunduran halife veya hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini yürüten ve idare eden en yüksek görevlidir[63]. Vezirler sabah erken saatlerden itibaren makamına gelir ve geç vakitlere kadar hazırlanan işleri gözden geçirirdi. Ayrıca önemli evraktan birer kopyayı ha-

ve Düzeltmeler, Ankara 1973, s. 175; Hitti, aynı eser, II, s. 343-344; Yıldız, s. 269; Ayrıca bk. Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA*, s. 180.

62 Bk. *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, s. 32; ayrıca bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. XII.

63 Bk. (T. H.), "Vezir", *İA*, s. 309.

lefine devretmek üzere kendi arşivinde saklardı. İslâm tarihinde vezirlik unvanı ile iş başına getirilen ilk şahıs, Abbâsî ihtilâlinin sonuçlanmasından hemen sonra tayin edilen Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl (öl. 750) idi[64]. Aykaç'a göre[65], "Abbâsîler'in ilk döneminde halifeler tek bir vezir görevlendirmekte, onun azledilmesi yahut başka bir sebeple bu makamın boşalması durumunda yenisi tayin edilmekte idi. Abbâsîler'in ikinci döneminde ise Büveyhîler devrinden başlamak üzere aynı anda birden fazla vezirin bulunduğu görülmektedir".

Abbâsîler'de vezirlik; **vezâret et-tefviz** ve **vezâret et-tenfiz** olmak üzere ikiye ayrılırdı. Tefviz vezâretiyle görevlendirilen vezir devletin bütün işlerini kendi görüşüne göre yürütürdü. Bu vezir devletin bütün işlerini tam ve sınırsız yetkilerle donatılmış olarak görürdü. O sadece üç görevi yapamazdı: 1- Veliahdlığa kimseyi tayin edemez. 2- Halifenin tayin ettiği memurları görevden uzaklaştıramaz. 3- Dinî liderlikten (imamet-halifelikten) istifaya karışamazdı.

Tenfiz vezaretiyle görevlendirilen vezir ise sadece halifenin verdiği emirleri yerine getirir, onun belirlediği talimat dışına çıkamazdı. Abbâsîler devrinde Bermekî ailesi[66] uzun süre devlet idaresinde söz sahibi olmuştu[67].

Abbâsîler devrindeki çeşitli dîvânlar:

a) İdarî Dîvânlar

Dîvân er-Resâil (veya **Dîvân el-İnşâ**)

Abbâsîler'in başlangıç devresinde halifeye ait hâkimiyet alanı ve dışıyla ilgili önemli ve gizli yazışmalar ilk önce kâtip unvanı verilen bir memur tarafından yapılmaktaydı. Halife Ebu'l- Abbâs es-Seffah (749-754) kâtibi Ebû Seleme el-Hallâh'a **vezir** unvanı verdi. Böylece dîvân başkanlığı görevini bundan sonra vezirler üstlenmiş oldu. Sonuçta bir inşâ dairesi meydana getirilerek yazış-

64 Vezirler için ayrıca bk. Aykaç, *Dîvânlar*, s. 19-23.

65 *Dîvânlar*, s. 23.

66 Bk. Hakkı D. Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, s. 517-520.

67 Bk. Maverdî, Trk. trc., s. 26-34; İbn Haldun, *Mukaddime*, Trk. trc., I, s. 606-608; Corci Zeydan, Trk. trc., I, s. 204-207; Hıttî, Trk. trc., II, s. 490-491; M. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1986, s. 29-46; "Vezir", *İA*, s. 310.

malar bu dîvândan yapılmaya başlandı. Devlet tarafından alınan kararların, yapılan tayinlerin valilere ve önemli şahsiyetlere gönderilmesi, yabancı hükümdarlar ile yazışmalar bu dîvân aracılığıyla olmaktaydı[68]. Bu yazışmalar sırasında dîvândaki işlemler önceleri tomarlı kâğıda yazılmak suretiyle yapılmaktaydı. Daha sonra bu usul terk edilerek muameleler için deriden defterler yaptırıldı. Vezir Fazl b. Yahyâ el-Bermekî zamanında ise deri yerine kâğıt defterler kullanılarak işlemler bunlar üzerine yazılmaya başlanmıştı[69].

Bu dîvânı idare edenlerden biri olan Ebû İshak İbrahim b. el-Abbâs Sulî aslen Horasan Türkleri'nden idi. O, Halife Mu'tasım (833-842) ve Mütevekkil (847-861) devirlerinde muhtelif dîvân kâtipliklerinde bulunmuştu. Arap edebiyatının en seçkin simalarından biri olan el-Cahız (öl. 869) da Halife Me'mun devrinde (813-833) Dîvân er-Resâil başkanlığına getirilmiş, fakat üç gün sonra istifa etmiştir. Cahız daha sonra İbrahim Sulî'ye vekâlet etmiştir[70]. Halife Kaim bi-Emrillâh (1031-1075)'ın inşâ dîvânında görev yapmış olanlardan biri de Garsunni'me lakaplı tarihçi Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hilâl es-Sâbî'dir[71].

Abbâsîler'in son zamanlarında bu dîvân başkanlığının vezirden alınarak bağımsız bir memurun idaresine verildiği anlaşılmaktadır. Bu dîvân başkanına dîvân-ı inşâ reisi veya sâhib-i dîvân-ı inşa (sâhibu dîvân er-resâil) denilmekteydi[72]. Dîvândaki öteki görevliler resmî evrakın ilk kaleme alınması işinde kullanılmakta ve onlara da **kâtip el-inşâ** denilmekteydi. Aynı zamanda bu kâtipler **münşî** unvanını da taşımaktaydılar[73]. Bu dîvâna tayin edilen kâtiplerin özelliklerinden anlaşılacağı üzere onların yazılarının gerek üslûp ve gerekse hat bakımından güzel ve yazışma usullerine uygun olmasına dikkat edilirdi. Hükümdarlar bu dîvân aracılığıyla halifeler ile yazışma yaptığından adı

68 Bk. Köprülü, *İslâm Medeniyeti*, s. 120.

69 Bk. Corci Zeydan, aynı eser, s. 328.

70 Bk. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, s. 20.

71 Bk. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, cilt XVIII, sayı 22, Ankara 1997, s. 1-2, 27, 39.

72 Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 8-9.

73 Fazla bilgi için bk. M. Sabri Küçükaşcı, "Kâtip", *DİA*, s. 49-52; F. Krenkow, "Katib", *İA*, s. 431-432.

geçen daire aynı zamanda "Dış İşleri Bakanlığı" görevini de yürütmekte idi. Öte yandan bazı araştırmacılar Dîvân el-İnşâ'ya **Dîvân-ı Aziz** de denildiğini belirtmektedirler[74].

Tevkî Dîvânı

Halifelere takdim edilen yazılara ve dilekçelere lazım gelen muameleye yahut verilmesi gereken cevaba bakan dairedir. Halifeler, huzurunda bulunan dîvân başkanına (**sâhib dîvân et-tevkî**), kendilerine sunulan dilekçeler hakkında verilecek cevapları açıklardı. Bu açıklama dîvân başkanı (veya kâtipler) tarafından dilekçenin üzerine yazılırdı. Bu yazma işlemi en kısa ve özlü bir üslûp içinde yapılırdı. Dîvân başkanı bu notları temize çekmek üzere kâtiplere havale ederdi. Nitekim bu şekildeki nota geçmişte "**derkenar yazmak**" denirdi. Dilekçe, üzerine ilâve edilen cevapla sahibine iade edilir ve emir tatbik edilirdi. Ca'fer b. Yahya Bermekî, Halife Hârun er-Reşîd'in huzurunda dilekçelere bu şekilde derkenar yazarak sahiplerine verirdi. Bu şekilde yazılan cevaplar edebî bakımdan o devre için büyük bir değer taşımakta idiler. Nitekim Ca'fer b. Yahya'nın yazdıkları dilden dile dolaşmakta ve o kadar değerli idi ki, her biri 100 (yüz) dinara satılmakta idi[75].

Dilekçeleri bu şekilde cevaplamak sadece halifelere mahsus değildi. Devlet ileri gelenleri, yani vezirler, valiler de dilekçeleri bu şekilde cevaplayabilmekte idiler. Nitekim Hârun er-Reşîd zamanında nüfuzunun artması sonucu Ca'fer b. Yahya da tevkî yetkisini kullanmaktaydı.

Reuben Levy'ye göre[76], Emevîler devrindeki Dîvân el-Hatem, Abbâsîler idaresinde **Dîvân et-Tevkî** ismini almıştı, bazen de Dîvân er-Resâil olarak bilinmekteydi. Aynı yazar gerekli cevap yazıldıktan sonra dilekçenin dîvân memurlarına gönderildiğini, onların bu dilekçeyi normal bir vesika hâline getirerek birkaç kopya çıkarıldığını, birinin deftere kaydedildiğini, mü-

74 Bk. Corci Zeydan, Trk. trc., s. 319; Uzunçarşılı, s. 9. Ayrıca bk. **Dîvân-ı Hilâfet.**

75 Bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, Trk. trc., I, s. 629-630; Corci Zeydan, s. 323; Aykaç, aynı eser, s. 45-46.

76 *The Social Structure of Islam*, s. 327.

hürlendikten sonra da kopyalarının gereği için ilgili eyalet valilerine ve öteki memurlara gönderildiğini belirtmektedir[77].

Dîvân el-Hatem

Emevîler'de görülen bu dîvânın varlığı Abbâsîler devrinde de devam etmişti.

Dîvân el-Berîd

Abbâsîler'in süratle büyüyerek çok geniş topraklar üzerinde hüküm sürmesi, devletin hâkim olduğu en küçük yerleşim merkezine emir ve kararların ulaşması ve oralardan haberlerin alınabilmesi için yaygın bir posta ve haberleşme (berîd) teşkilâtına ihtiyaç vardı[78]. Emevîler devrinde bu görevi "Dîvân el-Berîd" yüklenmişti. Abbâsî Devleti de bu dîvâna gerekli önemi vermiş ve Hârun er-Reşîd Bermekîler'den Yahyâ b. Hâlid'in aracılığıyla bu müesseseyi yeniden teşkilâtlandırmıştı[79]. Devletin merkezi Bağdat'taki Dîvân el-Berîd bu teşkilâtın en üst organı idi. Bu dîvânın; 1- devlet haberleşmesini sağlamak yani postacılık ve nakliye görevi, 2- istihbarat ve gizli haber alma görevi vardı. Genelde devlet hizmeti yapan bu posta teşkilâtı sınırlı bir ölçüde özel haberleşmelere de yardımcı olmaktaydı. Ayrıca her eyalet merkezinde bir berîd teşkilâtı bulunmaktaydı. Bu nedenle büyük ve önde gelen şehirler ile başkent Bağdat ana yollarla birbirine bağlanmış olup, bu yollar üzerinde konaklama yerleri (menziller)[80] hazır bulundurulmakta, haberleşme sırasında bunlardan yararlanılmakta idi. Sahil ülkelerinde ve nehirlerde ise gemilerden ve sallardan faydalanılmaktaydı. Tabii bu teşkilât için en önemli husus ana yolların düzenli ve güven içinde olmasıydı. Mektup taşıyıcı olarak güvercinler de kullanılmaktaydı. Söz gelişi; Vezir Ebû Ali b. Mukle Karmatîler'in Enbar şeh-

77 Bu dîvânın çalışması için ayrıca bk. Hitti, Trk. trc., II, s. 494; Yeniçeri, *Bütçe*, s. 130-131; Aykaç, aynı eser, s. 45-46; E. Merçil, "Tevkî", *DİA*, s. 35.

78 Berîd kelimesinin Latince "posta hayvanı" anlamında "Veredus"tan geldiği anlaşılıyor, bk. İsmet Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, s. 63. Ayrıca bu konuda bk. İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, s. 498.

79 Bk. H. D. Yıldız, "Yahyâ b. Hâlid", *İA*, s. 348-350

80 İbrahim Harekât (aynı eser, s. 499), yaklaşık her 12 veya 24 (2-4 fersah) kilometrede bir menzil noktası bulunduğunu belirtmektedir.

rine gelmesi üzerine adamlarından birini elli posta güvercini ile Enbar'a göndermiş ve orada meydana gelen olayları günü gününe kendisine bildirmesini emretmişti (h. 316/m. 928-929)[81].

Bağdat'taki Dîvân el-Berîd merkezinde Abbâsî Devleti'nin hâkim olduğu topraklar üzerindeki yollar ve menziller arasındaki uzaklıkları gösteren yol ve seyahat kitapları bulunurdu. Coğrafya ilmi üzerinde çalışan ilk Müslüman bilginler devlet arşivlerindeki bu malzemeye dayanarak eserlerini kaleme aldılar. Bu coğrafyacılardan biri İbn Hurdadbih (öl. 300/912-913)[82] idi. O, Halife Mu'temid devrinde (870-892) Cibâl bölgesinde **sâhib el-berîd** olarak çalışmıştı.

Onun *Kitâb el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eseri devlet arşivindeki malzemeden yararlanılarak yazılmış önemli bir tarihî coğrafya kitabıdır.

Memurlar bulundukları bölgeden başka bir yere tayin edildiklerinde, gerektiğinde halife ve devlet işleri için kullanılacak eşyanın naklinde ve halifenin seyahatlerinde bu teşkilâttan yararlanılmakta, askerî birliklerin sevkinde de menziller kullanılmakta idi.

Berîd teşkilâtının ikinci görevi, haber toplama yani istihbarat idi. Bu sebeple adı geçen dîvân başkanının unvanı **sâhib el-berîd ve'l-ahbâr**[83]**,** yani "posta işleri ve istihbarat âmiri" idi. Her eyalette de "berîd" denilen görevliler vardı, onların emrinde de memurlar çalışmaktaydı. Bütün bu görevliler eyalet valisinin iş ve faaliyetlerini, eyalette olup biten önemli-önemsiz her olayı başkentteki sâhib el-berîde veya doğrudan halifeye bildirmekte idiler. Yaptıkları işin önemi dolayısıyla sâhib el-berîd ve vilâyetlerdeki görevlilerin güvenilir kişiler olması gerekmekte ve bizzat halife tarafından tayin edilmektedir. Rivayet doğru ise Halife Me'mun'un Bağdat'ta bu teşkilatta çalışan 1700 (bin yedi yüz) kadar yaşlı kadın görevlisi vardı. Görüldüğü gibi bu teşkilât kadın-erkek ayrımı yapmadan işine yarayan herkesi

81 Bk. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 184/Trk. trc., VIII, s. 154. Ayrıca bk. *Dîvânlar*, s. 54.

82 Bk. Sayyıd Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, s. 78-79.

83 Aynı zamanda "harâitî" de denilmektedir, Aykaç, s. 55; İbrahim Harekât, aynı eser, s. 499.

çalıştırmaktaydı. Abbâsîler'in bu teşkilât için harcadıkları para yaklaşık 8 milyon dirhem idi [84].

Türk komutanlardan Büyük Boğa'nın oğlu Musa, Dîvân el-Berîd'in başkanlığını yapmıştı[85].

Dîvân el-Harâit

Berîd dîvânına bağlı dairelerden biri de Dîvân-ı Harâit idi. Adı geçen kelime haritanın çoğulu olup, buradaki anlamı, meşinden kese ve torba, tağarcıktır[86]. Elçi ve eskudar (haberciler) ile gönderilen mektup veya evraklar bir kese içine konurdu. Nitekim Halife el-Kadir Billâh'ın ölümü (Kasım 1031) ve yerine geçen Kāim bi-Emrillâh adına hutbe okunması için Gazneli Sultan Mesud'a gönderilen mektup siyah ipek bir harita içinde idi[87]. Abbâsîler devrinde Bağdat'ta bu işlere **Dîvân el-Harâit** bakmaktaydı[88].

Dîvân el-Mezâlim (veya **Dîvân en-Nazar fi'l-Mezâlim)**

Emevîler devrinde başlayan Dîvân el-Mezâlim'i Abbâsî idaresine fiilen sokan Halife Mehdi (775-785)'dir. Daha sonra halefleri Hâdi, Hârun er-Reşîd[89]**,** Me'mun ve öteki halifeler herkesin katılabildiği açık toplantılarda halkın şikâyetlerini dinlediler ve kararlar verdiler. el-Muhtedî (869-870) bu işi sürdüren son halifedir ve adı geçen mahkemede oğlunu dahi yargılamıştır[90]. Ancak bundan önce ve sonra da bu mahkemeyi idare etmek görevi; vezire, lâyık olan memurlar ve idarecilere bırakılmıştır[91]. Halife el-Mutemid'in kardeşi el-Muvaffak (öl. 891) bu

84 Bk. Köprülü, "Berîd", *İA,* s. 541-549; aynı mlf. *İslam Medeniyeti*, s. 120; Corci Zeydan, Trk. trc., I, s. 300-304; Hitti, s. 469-499; Aykaç, aynı eser, s. 50-61; İbrahim Harekât, "Berid", *DİA*, s. 499.

85 Bk. İbnü'l-Esîr, VII, s. 118, 165/Trk. trc., VII, s. 105, 144.

86 Bk. Ş. Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 580.

87 Bk. Hace Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî Debir, *Tarih-i Beyhakî* (nşr. Dr. Gani-Dr. Feyyaz) Tahran hş. 1324, s. 289.

88 Bk. Köprülü, *İslâm Medeniyeti*, s. 120; Enverî, *Istılahât-ı Dîvânî*, s. 190-191.

89 Bu halifeyle ilgili Dîvân el-Mezâlim için bk. Beyhakî, s. 656.

90 Bk. İbnü'l-Esîr, VII, s. 233/Trk. trc., VII, s. 196; VIII, s. 259/Trk. trc., VIII, s. 216.

91 Bermekîler'den Ca'fer b. Yahyâ da babasının vezirliği zamanında mezâlim mahkemesinde görev yapmıştı, bk. Beyhakî, s. 656; Yıldız, "Yahyâ b. Hâlid", *İA*, s. 348-350.

mahkemenin başına oturduğu zaman, karar vermek açısından yardımcı olmak üzere, yanında **kadılar** bulunmaktaydı[92].

Tam yetkili vezir de Dîvân el-Mezâlim'e başkanlık eder, olağanüstü yargılamalarda bulunur, halkın şikâyetlerini dinler, bu gibi işlere nâib tayin ederdi[93]. Halife Muktedir devrinde mezâlim mahkemelerinin işlerini tek başına vezir Ali b. İsâ yürütmekteydi[94]. Daha sonra Muktedir, **sâhib eş-şurta**ya her mahallede şikâyetlerin dinlenmesi için bazı fakihlerin görevlendirilmesini emretti. Böylece ortaya **Nâzır el-Mezâlim** denilen müessese ortaya çıkmış oldu. Bu göreve tayin edilen nâzır, kadıdan daha geniş yetkilere sahipti[95].

İslâm Devleti'nin bu uygulamasından etkilenen Norman kralı II. Roger (1130-1154) bu müesseseyi Sicilya Adası'nda kullanmış ve Dîvân el-Mezâlim buradan öteki Avrupa ülkelerine geçmiştir[96].

Dîvân el-Mezâlim'in görevlerinden biri de amme hizmeti için çalışan umumi vakıfları teftiş ve kontrol etmek, vakfın şartlarına uygun bir surette iyi idare edilip edilmediklerini araştırmaktır. Aynı dîvânın menfaati muayyen kimselere tahsis edilmiş özel vakıflarla meşgul olabilmesi için ilgililerden birinin şikâyette bulunması gerekmektedir[97].

Dîvân ez-Zimâm (Dîvân el-Ezimme)

Öte yandan Abbâsî Devleti'nde mevcut dîvânların nasıl iş gördüğünü, işlerini aksatıp aksatmadığını, yolsuzluk yapıp yapmadıklarını ve malî işlerde hesapları kontrol etmek gerekmekteydi. İşte bu görevi de **Dîvân ez-Zimâm** yürütmekteydi. Halife Mehdî'nin zamanında[98] 162/778 yılında mevcut dîvân-

92 Bk. İbnü'l-Esîr, VII, s. 443/Trk. trc. VII, s. 371.

93 Bk. Maverdî, Trk. trc., s. 29 ve 86; Corci Zeydan, Trk. trc. I, s. 310-311.

94 Bk. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 226/Trk. trc. VIII, s. 187.

95 Daha fazla bilgi için bk. R. Levy, "Nâzır ül-Mezâlim", *İA*, s. 141.

96 İbnü'l-Esîr, Trk. trc. X, s. 173; Hitti, II, s. 495.

97 Mezâlim mahkemeleri için ayrıca bk. Maverdî, s. 88-91; F. Köprülü, *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983, s. 376; Cahen, *İslâmiyet*, s. 128-129; Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, s. 160 aynı mlf., "Vakıf- Tarih", *DİA*, s. 479-486.

98 Belâzürî (*Futuh*, s. 679), zimâm dîvânını Farsları taklit etmek suretiyle Ziyâd b. Ebî Sufyan'ın kurduğunu zikretmektedir.

ların her biri için birer zimâm (kontrol) dîvânı oluşturulduğunu ve başına azatlısı Amr b. Murabba'ı tayin ettiğini görmekteyiz[99]. Yine Mehdi devrinde 168/784 yılında bütün zimâm dairelerini kontrol etmek için de bir merkezî müessese Dîvân el-Ezimme teşkil edildi. Bu dîvân, öteki dîvânlar arasında aracılık yaparak irtibatı sağlamaktaydı. Bir süre sonra **Dîvân ed-Dâr** teşekkül ettiği zaman, ilgili zimâm dîvânları da birleştirildiler. Bu sırada Dîvân ez-Zimâm "beytü'l-mal ve halkın haklarının muhafızı "durumunda idi. Zimâm dîvânı ayrıca **Dîvân el-Harac**'daki topraklar ile ilgili vesikaların bir kopyasını muhafaza eder, vergi takdirlerini, ödeme ve hasılatları kontrol ederdi. Halife tarafından bağışlanan bir iktâ; vezir ve Dîvân ed-Dâr kâtibinden geçse de, zimâm kâtibi kayıtlarında bu iktâyı kontrol edinceye kadar bu işlem gerçekleşmezdi[100]. Özellikle malî işler ile uğraşan her dîvânın bir zimâm dîvânı vardı. Bazen bütün zimâm dîvânları tek bir şahsın idaresine verilmekteydi.

Cahen'e göre (*İslâmiyet*, s. 100), önce İran'da, daha sonra da İslâm dünyasının büyük kesiminde "zimâm" teriminin yerini "istifâ" kelimesi almış, bu dairenin başındaki görevliye de **müstevfî** denmişti. Böylece Dîvân-ı Zimâm yerini, **Dîvân-ı İstifâ**'ya terk etmişti.

Dîvân el-Müsâdere

Müsâderenin lügat anlamı; zorla alma, yasak bir şeyin kanuna uygun olarak zaptı veya herhangi suçlu bir kimsenin malının hükûmetçe, hükümdar adına el konulması şeklindedir[101]. Bir rivayete göre, bu dîvân müsâdere edilen mülkleri yönetmek için Abbâsîler tarafından h. III/m. IX. yüzyılda kurulmuş ve başına bir vezir tayin edilmiştir. Ancak Halife Mansûr (754-775)'un görevden uzaklaştırdığı valilere ve mezâlim mahkemeleri sonrası yaptığı uygulama sebebiyle belki de bu dîvânın kuruluşu onun devrinde yani VIII. yüzyılın ortalarında olmuş ve "beytü'l-mali'l-mezâlim"

99 Bk. İbnü'l-Esîr, Trk. trc. VI, s. 58. Yeniçeri'ye göre (*Bütçe*, s. 133), gerek dört halife ve gerekse Emevîler devrinde devletin denetim faaliyetleri görülmektedir. Ancak o dönemlerde "ezimme" veya "zimâm" ismiyle ortaya çıkan bir daireye rastlanmamaktadır.

100 Bk. Durî, "Dīwān", *EI²*, s. 325; "Divan", *DİA*, s. 379.

101 Bk. Devellioğlu, *Lugat*, s. 879.

adıyla isimlendirilmiştir[102]. Bu dîvânın görevi, halifeler tarafından tatbik edilen başkalarının malını ele geçirmek için kullanılan bir baskı usulünde çalışmak idi. Halifeler devlet zararına zenginleşen vezir ve öteki memurlardan kendileri ve malî yönden krizde olan "beytülmâl" için para temin etmek isterler, adı geçenleri görevden uzaklaştırarak mallarına ve paralarına el koyarlardı. Bu sırada görevden uzaklaştırılan memurlar sakladığı mallar varsa işkence görebilir hatta canını bile kaybedebilirdi. Ancak malı elinden alınan kişi bu konuda direnmezse işkence görmezdi. Bu işler sırasında Dîvân el-Müsâdere görevlileri adı geçenin mal ve parasını tek tek tespit eder, bunları halifenin hesabına ve beytülmâle naklederdi. Halife Mu'tasım yolsuzluklarını tespit ettiği veziri Fazl b. Mervân'ın, oğlu Vâsık (842-847) da yine vezir ve kâtiplerin mallarını müsâdere etmişlerdi[103]. Muktedir devrinde Vezir İbn el-Furat azledildiği zaman bütün mallarına el konmuş (h. 306/918-919), yine İbn el-Furat ve oğlu Muhsin (Muhassın) öldürüldüğü zaman (h. 312/924-925), Muhsin'in dul eşinden 700.000 dinar alınmış ve halifenin özel hazinesine konmuştu[104]. Halifelerden bir kısmı bu şekilde davrandıysa da Mütevekkil gelirini artırmada kullandığı bu metot ile meşhurdu[105]. Olay gerçekleştiği sırada müsâdere edilen malların listesi iki kopya olarak yazılır, bunlardan biri dîvân, öteki de vezir için hazırlanırdı[106].

b) Askerî Dîvânlar

Dîvân el-Cünd (veya **Ceyş**)

Abbâsîler devrinde en önemli dîvânlardan biri olup, asker toplayıp, künye defterine (**ceride,** ç. **cerâid**) kaydeder, ücret ödeme ve iktâlarına bakma görevini yürütürdü. Bunu da daireler (**meclisler)** hâlinde çalışarak yapardı[107]. Bunlardan önemli olan

102 Bk. Köprülü, *İslâm Medeniyeti*, s. 119; Yeniçeri, aynı eser, s. 118.

103 Bk. Aykaç, *Dîvânlar*, s. 68.

104 Bk. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 113, 152, 157/Trk. trc. VIII, s. 97, 129-130, 134.

105 Örnekler için bk. İbnü'l-Esîr, VII, 39, 88-89, 327/Trk. trc. VII, s. 40-41, 79, 272. Halife Kahir Billâh için VIII, s. 245/Trk. trc. VIII, s. 203; R. Levy, "Musâdere", *İA*, s. 669; Hitti, Trk. trc. II, s. 490-491; Aykaç, aynı eser, s. 69.

106 "Divan", *DİA*, s. 280. Müsâdere için ayrıca bk. Corci Zeydan, Trk. trc. I, s. 520-522.

107 Bu meclisler için bk. Aykaç, *Dîvânlar*, s. 84-88.

iki daire **meclis et-takrîr** ve **meclis el-mukabele** olarak adlandırılmakta idi. Meclis et-takrîr denilen dairede askerlerin maaşlarının miktarı ve bunların ne zaman ödeneceği tayin ve tespit edilmekteydi. Askerler çeşitli zaman dilimleri içinde maaş almakta idiler. Bu zaman dilimleri otuz, altmış, doksan ve yüz yirmi günlük olmaktaydı. Takrîr dairesi ayrıca hazırladığı maaş bordrolarına hangi askerin ilâve edileceğini veya çıkarılacağını tespit ederdi.

Meclis el-mukabele ise askere alınanların kayıtlarının tutulduğu dairedir. Bu daire isimlerinin yanı sıra **künye** (kütük) defterlerine askerlerin yaş, yüz şekli (sakal ve bıyık, saç, alın, kaş, göz, burun, yanak, dudak, diş ve kulak) ile renk (beyaz, esmer vb.) özelliklerini kaydetmektedir. Eğer asker süvari ise bindiği atın renk ve işaretleri de defterlere yazılmaktadır[108]. Nitekim bu ifadeye uygun olarak Halife Me'mun devrinde (813-833) Horasan ve Maverâünnehir'e gönderilen elçiler bu bölgelerin halkından ve hükümdarlarının çocuklarından (muhtemelen Türkler'den) isteyen kimseleri **dîvân defterleri**ne yazarak onlara maaş tahsis ederlerdi. Daha sonra Halife Mu'tasım devrinde (833-842) de aynı şekilde davranılmıştı[109].

Öte yandan Dîvân el-Cünd'ün hesap ve harcamalarını kontrol eden **Zimâm el-Ceyş** denilen bir dîvân daha vardı[110]. Yine Dîvân el-Cünd, Dîvân el-Harac ile iş birliği içinde idi ve bu maksatla adı geçen dîvânda irtibatı sağlayan **meclis el-ceyş** denilen bir şubesi bulunmaktaydı. Abbâsîler'den Halife Hâsî (785-786), Dîvân el-Cünd'e Ali b. İsâ b. Mahan'ı tayin etmişti[111]. Dîvân el-Cünd dîvân defterlerine kayıtlı olan muvazzaf askerlere (yani profesyonellere) ödeme yapmakta idi. Bu defterlerde gözükmeyenler, geçici (gönüllüler ve gaziler) ve profesyonel olmayan askerlerdi[112]. Halife Muktedir devrinde (908-932) bu dîvânda değişik bir uygulama görmekteyiz. Vezir Ali b. İsâ ordu içinde silâh taşımayanların, ordu mensuplarının daha beşikte

108 Bk. M. Z. Terzi, "Abbâsî Kara Ordusunun Merkezî İdaresi ve Sınırları", *Belleten*, sayı; 205, Ankara 1989, s. 1528-1533.

109 Bk. Belâzürî, *Fütûh*, Trk. trc., s. 628.

110 Bk. R. Levy, *Social Structure*, s. 325 ve 422; H. İbrahim Hasan, cilt 2/3, s. 87; Durî, "Divan", *DİA*, s. 379.

111 Cehşiyârî, s. 167.

112 Bk. Cl. Cahen, "Djaysh", *EI²*, II, 517-520.

bulunan çocuklarının ve yaşlıların adlarını dîvânlardan ve maaş bordrolarından sildirmişti (h. 314/m. 927). Çünkü çocukların varlığı bilinmediği hâlde, babaları bu bebeklerin isimlerini dîvânlara yazdırmış ve adlarına maaş almakta idiler[113].

Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil (847-861) ordusundaki Türk birliklerine karşı kurduğu **eş-Şâkiriyye** adı verilen yeni askerî birliklerinin ihtiyaçlarının karşılanması görevini verdiği dîvâna, **Dîvân el-Cünd ve'ş-Şâkiriyye** denilmişti[114]. Ancak IX. yüzyılın sonu ve X. yüzyılın başlarında Dîvân el-Cünd ve'ş-Şâkiriyye de yeniden merkezîleşmeye giderek "Dîvân el-Cünd" şeklini almıştı[115].

a) Malî Dîvânlar

Dîvân el-Harac

Malî meseleler hükûmetlerin ilgilendikleri ana konulardan olması dolayısıyla Dîvân el-Harac, Emevîler devrinde olduğu gibi, Abbâsîler zamanında da en önemli dairelerden birisiydi. Bu devlet dairesini bugünkü "Maliye Bakanlığı" karşılığı olarak görebiliriz[116]. Bu dîvân; devlet gelirleri (harac, cizye, öşr, zekât) ve vergilerin takdir, hesaplanması ve tahsil edilmesi, toprakların alanlarının (harac arazilerinin) ölçülmesi, bu arazilerdeki ürün çeşitlerinin belirlenmesi, toplanan vergilerin muhafazası ve harac çiftliklerinin yönetimiyle uğraşmaktaydı[117]. Maverdî'ye göre[118], vergi işlerine bakan bu dairenin görevleri ve hakları altı kısımdır. Onun verdiği bu bilgilerden Dîvân el-Harac'ın görevinin daha ziyade tespit olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim arazi sahibi ile memurlar arasındaki anlaşmazlıklar kolay çözümle-

113 Bk. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 164-165/Trk. trc. VIII, s. 139.

114 Şâkiriyye; bir sınıf askere verilen isim, tekili **eş-Şâkiri** olup, Farsçadaki "çaker- kul, köle, hizmetkâr kelimesinin Arapçalaşmış şeklidir. Kelime esas olarak ücretli ve hizmetli anlamına gelir, bk. R. Şeşen. *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967, s. 57 not 94; Steingass, s. 386. Şâkiriyye zaman zaman olaylarda zikredilmektedir, bk. İbnü'l-Esîr, Trk. trc. VII, s. 107-108, 116-117, 144, 149.

115 Cünd (Ceyş) dîvânı hakkında geniş bilgi için bk. Aykaç, aynı eser, s. 76-94.

116 Cahen (*İslâmiyet*, s. 100) bu dîvâna **güneş dîvânı** denildiğini, çünkü bunların hesaplarının güneş yılına göre yapıldığını belirtiyor.

117 Cahen, aynı eser, s. 128; Aykaç, *Dîvânlar*, s. 118.

118 Bk. Trk. trc., s. 235-237.

nemiyorsa, **devlet arşivi**ndeki arazi kayıtlarından yararlanılmaktaydı[119]. Harac dîvânında bu kayıtların sağlam bir şekilde tutulduğu, gerektiğinde veya istenildiğinde bunlardan kopya çıkarıldığı anlaşılmaktadır. Halife Hârun er-Reşîd devrinde (786-809), bu dîvânda çalışan kâtiplerden Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed, Ebu'l-Kasım Ca'fer b. Muhammed'in bir yazı gönderdiğini ve kendisinin de bununla ilgili olarak harac dîvânında bir kopya çıkardığını belirtmektedir[120]. Görüldüğü üzere dîvândaki işleri kâtipler yapmakta ve yukarıda belirttiğimiz hususları dîvân defterlerine kaydetmekte idiler[121].

Dîvân el-Harac aynı zamanda devlet hazinesi olan **Beytülmâl**'i de kontrol etmekte idi[122]. Bu dîvânın başkanı genellikle **sâhib el-harac** olarak adlandırılmakta idi ve bu görevlinin Abbâsî hükûmetinde önemli bir yeri vardı. Dîvân el-Harac çok kere eyaletlerde bulunan dîvânların evraklarını da muhafaza ederdi. Ayrıca her bir eyaletin merkezde görev yapan özel bir Harac dîvânı mevcuttu. Bu eyaletlerdeki dîvânlara yapılan tayinler ile ilgili örnekler zikredilmektedir[123]. Dîvânları idare etmekle görevlendirilen kişilerin neler yaptıklarını da kontrol etmek gerekiyordu. Buna bir örnek olarak, Halife Mansûr (754-775) zamanında Muhammed b. Cümeyl Dîvân el-Harac'ı idare ederken, Ebû Ca'fer er-Rebî'nin de onu teftişle görevlendirilmesini zikredebiliriz[124].

Öte yandan her bölgede toplanan bu gelirler, aynı yerdeki askerî birliklerin ihtiyaçlarına, memurların maaşlarına, yolların, köprülerin yapım ve bakımına ve İslâm toplumunun genel refahına tahsis edilmekteydi. İhtiyaç fazlası gelirler ise merkez harac dîvânına gönderilmekteydi[125].

119 Bk. aynı eser, s. 169.

120 Bk. Cehşiyârî, s. 281.

121 İbnü'l-Esîr harac dîvânına tayin edilenleri zaman zaman zikretmektedir, bk. *el-Kâmil*, VII, s. 39, 88/Trk. trc. VII, s. 41, 79.

122 Bk. Levy, *Social Structure*, s. 325. H. İbrahim Hasan'a göre (*İslâm Tarihi*, 3/4, s. 200), bu dîvân iki bölüme ayrılmaktaydı. Asıl (Asl) denilen birinci bölüm, vergi koyma ve bu vergiyi beytülmâle taşıma görevini yürütmekteydi. İkinci bölüme zimâm veya dîvân el-mâl denilmekteydi.

123 Bk. Cehşiyârî, s. 124, 167; Aykaç, aynı eser, s. 129, 131.

124 Bk. Cehşiyârî, s. 134.

125 Bk. Hitti, Trk. trc. II, s. 492. Harac dîvânı için ayrıca bk. Aykaç, aynı eser, s. 127-143.

Dîvân el-Öşr

Bazı zamanlar bir dîvânın bölümlerinin de dîvân olarak adlandırıldığını görüyoruz. Bunlardan biri de **Dîvân el-Öşr (öşür)** olmalıdır ve Dîvân el-Harac'ın bir bölümünü teşkil eder. Bu dîvân, öşür vergisine tâbi arazi gelirleriyle ilgilenmektedir. Nitekim öşrün lügat manası onda bir olup, sosyal yardım için üründen alınan onda bir nispetindeki vergidir[126].

Aykaç'ın[127] bu konudaki açıklaması şöyledir, "... Bütün fey gelirleri bir dîvân tarafından toplanmış, zekât geliri ise ayrı bir dîvân tarafından toplanmıştır. Maverdî (h. 450/m. 1058)'nin bildirdiğine göre bu dîvânın adı Dîvânü'l-Öşr'dür". Böylece Maverdî'deki kayıtlardan bu dîvânın varlığı ortaya çıkmaktadır. Ona göre[128], "... öşür mahsulden alınır, araziden alınmaz. Araziyi ekmekten vazgeçenler **öşür defteri**ne durumu yazdırır. Onun harac dîvânı ve defteriyle işi yoktur. Harac vermesi de gerekmez. **Dîvân memurları** toprağı ekmeyenin ismini kendisinden öşür istenmesin diye **defter**e yazarlar. Arazi sahibi mahsulü kaldırmışsa kendi ismini, miktarını, araziyi ne ile suladığını **öşür dîvânı**na yazdırır ve anlatır. Bu duruma göre de kendisinden öşür alınır... Arazilerin bir kısmı haracî, bir kısmı öşür ise, haraç dîvânı haraç araziyi, öşür dîvânı da öşür araziyi ayırt eder, durumunu açıklar gösterir. Çünkü her bir arazinin tâbi olduğu malî hükümler ayrı ayrıdır".

Öte yandan öşür dîvânına bağlı bulunan çiftliklerden prensip olarak ürünün onda biri alınırken, haraç dîvânına bağlı olanlar her yerde aynı tekdüzeliği göstermeyen bir ödeme düzenine bağlanmışlardır[129].

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, öşür dîvânının da memurları ve defterleri vardır ve kayıtları muntazam tutulmaktadır.

126 Bk. Grohmann, "Öşür", *İA*, s. 482-485; Cahen, *İslâmiyet*, s. 96; Yeniçeri, *Bütçe*, s. 113; Mehmet Erkal-Ahmet Tabakoğlu "Öşür", *DİA*, s. 97-102.

127 Bk. *Dîvânlar*, s. 123.

128 Bk. Trk. trc., s. 235. Ayrıca harac ve öşür arazi ayrımı için bk. Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, Trk. trc., s. 121, 217 vdd.

129 Bk. Cahen, aynı eser, s. 96.

Dîvân ez-Ziyâ

İlk Abbâsî halifesi Seffâh zamanında, Emevîler'den Mervan ailesinin topraklarını müsâdere için bir dîvân kurulmuştu[130]. Bu dîvân daha sonra belki de halifenin devlet malından şahıslara verdiği emlâkin (mülklerin) idaresine bakan **Dîvân ez-Ziyâ** şeklinde gelişti[131]. Bu dîvân aynı zamanda hazineye ait emlâki de idare ediyordu. Adı geçen dîvâna **Ay Dîvânı** da denilmekte idi. çünkü bunların gelir hesapları ay yılına göre yapılmaktaydı [132].

Zamanla mülkler için birden fazla dîvânın varlığını görmekteyiz. Nitekim Halife Razî (934-940) devrinde, h. 325/936-937 yılında **Dîvân ez-Ziyâ el-Hassa ve'l-Müstahdesa** adında bir dîvân ile **Dîvân ez-Ziyâ el-Furatiye** başlığı altında başka bir dîvân mevcuttu[133]. Bunlardan birincisi, halifeye ait has emlâk ve yeni ele geçirilmiş araziler; ikincisi ise Fırat üzerindeki araziler ile meşgul olmakta idi. Muktedir devrinde özel bir dîvân, yani **Dîvân ez-Ziyâ Hassa** halifeye ait emlâk ile ilgilenmekte idi[134].

Sonuçta Dîvân ez-Ziyâ, halifenin devlet arazilerinden şahıslara verdiği iktâlar ile ilgili gelir-gider, kayıt ve mektuplaşma işlerini yürütmekteydi[135].

Dîvân en-Nafaka

Abbâsîler devrinde de varlığı görülen dîvânlardan biridir. Bu dîvân öteki dîvânlar ile, en çok da beytülmâl dîvânıyla, beraber çalışır, devlet bütçesinden yapılan harcamaların hesaplarını kontrol eder ve raporlarını kaleme alırdı. Adı geçen dîvân h. III/m. IX. yüzyılın sonuna doğru daha çok halifelik sarayının (**Dâr el-Hilâfe**) ihtiyaçları ve burada çalışan hizmetlilere ödenen maaşlar ile meşgul

130 Bk. Cehşiyârî, s. 90; Durî, "Divan", *DİA*, s. 279.

131 Bk. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Trk. trc., s. 249. Durî ("Diwan", *EI²*, s. 324) bu dîvânın Abbâsîler devrinde kurulduğu intibaını vermektedir. Ancak Emevîler'den Hişam devrinde Ürdün ile ilgili bir Dîvân ez-Ziyâ'nın zikri geçmektedir, bk. Cehşiyârî, s. 60.

132 Fazla bilgi için bk. Cahen, *İslâmiyet*, s. 100, 127-128.

133 Bk. Durî, "Divan", *DİA*, s. 379.

134 Bk. Levy, aynı eser, s. 305; Yeniçeri, *Bütçe*, s. 114. Aykaç'a göre (*Dîvânlar*, s. 144), vezirlerin, valilerin ve dîvân reislerinin de özel olarak ziyâ dîvânları bulunmaktaydı. Bu hususî gelirlere bakan dîvânlara, dîvânü'd-diyâ' el-hassa, devlete ait olana ise dîvânü'd-diyâ el-amme denilmekteydi.

135 Bk. Aykaç, aynı eser, s. 143-145.

oluyor ve hilâfet merkezinin tüm gereçlerini karşılıyordu. Dîvân en-Nafaka aynı zamanda yapılan harcamaların kayıtlarını muhafaza ederdi ve çeşitli harcama kalemleriyle uğraşan ikinci derecede bölümleri vardı[136]. Abbâsîler'de bu dîvân **emîr el-ümerâlık**[137] devrinin başlangıç yılına kadar devam etmiştir (h. 323/m. 935)[138].

Dîvân el-Beytülmâl

Harac dîvânının bölümlerinden biri de Dîvân el-Beytülmâl idi. Beytülmâlin ansiklopedik anlamı, "mal evi, hazine, özellikle devlet hazinesi ve maliye dairesi" demektir[139]. Aynı anlamda "ed-Dîvân es-Sami" de denilen bu dîvân hazineye gelen para ve eşyaları tasnif eder, gelir ve giderlere bakarak kayıtlarını tutardı[140]. Aykaç'a göre[141], beytülmâlin teşkilâtlı bir kurum olarak ortaya çıkışı Hz. Ömer devrine nispet edilmekte ise de, bu müesseseyi malî bir kurum olarak İslâm Devleti'nin kuruluş yıllarına kadar götürmek mümkündür. Emevîler döneminde de bölge ve vilâyetlerde de taşra beytülmâlleri bulunmaktaydı. Başkent Dımaşk'ta ise merkez beytülmâli görev yapmaktaydı. Taşra da biriken gelirler bölge ve vilâyetlerin ihtiyacı ayrıldıktan sonra beytülmâle nakledilirdi.

Öte yandan çeşitli gelir kategorileri için hazineler vardı. Buna uygun olarak her bir madde için küçük dîvânlar teşkil edilebilirdi, söz gelişi kumaş-elbise ve para için meydana getirilen daireye **dîvân el-hızane (meclis el-hızane),** hububat için oluşturulan bölüme **dîvân el-ehrâ (meclis el-ehrâ)**, silâhlar ve mühimmat için teşkil edilen dîvâna da **hızanet es-silâh** denirdi. Bununla beraber bütün vergi gelirleri aynı hazineye aktarılmazdı, söz gelişi, zekât ve vakıf için sağlanan gelirler ayrı yerlerde toplanırdı[142].

136 Bk. Levy, *Social Structure*, s. 325; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 3/4, s. 201-202; Durî, "Dīwān", *EI²*, s. 323-327.

137 Bk. Hakkı D. Yıldız, "Emîrü'l-Ümerâ", *DİA*, s. 158-159.

138 Bilgi için bk. Yeniçeri, aynı eser, s. 123-124; Aykaç, aynı eser, s. 145-147.

139 Bk. Ebül'ulâ Mardin, "Beytülmâl", *İA*, s. 591.

140 Bk. H. İbrahim Hasan, aynı eser, 2/3, s. 88 ve 3/4, s. 201; Yeniçeri, aynı eser, s. 136-139; Aykaç, aynı eser, s. 58.

141 Bk. *Dîvânlar*, s. 158-163.

142 Bk. Cahen, *İslâmiyet*, s. 101; Aykaç, aynı eser, s. 164-165.

Halifenin özel hazinesi ise, **Beytülmâl el-Hassa** adını taşımakta olup, doğrudan ona bağlı idi. Halifeye mahsus mülklerin ve toprakların gelirleri, bazı miraslar, müsâdere yoluyla elde edilenler ve vilâyet gelirlerinin bir kısmı burada toplanmaktaydı. Abbâsîler'de beytül-hassa tabirine önce Halife Mansûr zamanında rastlanmaktadır. Böylece Abbâsîler devrinde iki ayrı beytülmâlin olduğu ortaya çıkıyor; **Beytülmâl el-Müslimîn (el-Âm)** ve **Beytülmâl el-Hassa**[143].

Beytülmâl el-Hassa'dan halife ve maiyetinin özel giderleri karşılanmaktaydı.

Büveyhîler'in komutanı Arslan Besasîrî Bağdat'ı ele geçirdiği sırada (Aralık 1058), onun askerleri **Dîvân el-Hass**'ı yağma ettiler[144]. Bu dîvân muhtemelen beytülmâl el-hassa olmalıdır. Bağdat'ta 528/1133-1134 yılında çıkan bir yangında halifenin hazine dairesi yanmış ve buradaki pek çok mal yağma edilmişti[145].

Adı geçen dîvânda kâtipler **(küttap)** ve muhasipler **(hussab)** birbirlerini denetleyerek ve muhasebe tekniklerine uygun olarak iş görürdü. Burayı yöneten vezir (**sâhibü beytülmâl)** bütün harcama emirlerinin üzerinde bu evrakları düzenleyen kâtiplerin parafını arar, kontrol ettiği yazıları özel bir mühür ile mühürlerdi. Dîvânda çalışan kâtipler ve muhasipler eyaletlere göre devletin gelir kaynaklarını yazarak birer bütçe hazırlamakta idiler. Abbâsî dönemi için hazırlanmış güvenilir nitelikte bütçe taslakları bulunmaktadır. Bununla ilgili en çarpıcı örneklerden biri Halife Muktedir zamanında vuku bulmuş, denk bir bütçe yapamayarak bir hayli borçlanan Vezir Hüseyin b. Ebu'l-Kasım azledilerek tutuklanmıştı (Rebîülâhir 320/Nisan-Mayıs 932)[146].

Bütçe taslaklarına göre VIII. yüzyılın ikinci yarısında toplanan gelir dört yüz milyon dirhemi bulmaktadır. X. yüzyıl başlarında bu gelir on dört buçuk milyon dinara (iki yüz on milyon

143 Bk. Yeniçeri, *Bütçe*, s. 139-141: Aykaç, aynı eser, s. 170-171.

144 Bk. Ali Sevim, "Mir'âtü'z- Zaman Fî Tarihi'l-Âyan", *Belgeler*, Cilt XIV, sayı 18, Ankara 1992, s. 59; Aynı mlf., "Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, sayı 22, s. 36.

145 Bk. *Azimî Tarihi*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar.

146 Bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 238-239/Trk. trc. VIII, s. 191-192, 197.

dirhem) düşmektedir[147]. Bu devrede Abbâsîler'in gelirinin azalmasının sebebi, devletin artık eski kudretinden yoksun olması, bu nedenle de hâkimiyeti altındaki bazı toprakları kaybetmesidir. Genel olarak bu bütçeler aylık ve yıllık hazırlanmaktaydı. Ayrıca bütün Abbâsî topraklarından beytülmâle gönderilen para ve mallar da defterlere kaydedilmekteydi. Nitekim Abbâsîler devrinde beytülmâle gelen malların kaydedildiği listeler bize kadar ulaşmıştır[148].

Kâtipler ve muhasipler birtakım harflerin ve rakamların kısaltılmış şekli olan bir yazı şekli kullanırlardı ki, bu yazıya **dîvânî** ismi verilirdi[149].

Abbâsîler Devrinde Mevcut Diğer Dîvânlar

Dîvân ed-Dâr

Her eyaletin merkezde özel bir harac dîvânı olduğunu daha önce belirtmiştik. Abbâsî Devleti'nin başlarında bunlar merkezdeki harac dîvânında; 1- **Dîvân es-Sevâd,** 2- **Dîvân el-Maşrık,** 3- **Dîvân el-Mağrib** olmak üzere üç kısımdan oluşmaktaydı. Bu dîvânlar idarî bakımdan vezire bağlıydı. Halife Mutazıd (892-902) bunları birleştirerek onları **Dîvân ed-Dâr** (veya **Dîvân ed-Dâr el-Kebîr)** diye adlandırılan bir dîvânda organize etti[150]. Onun halefi Muktefî devrinde (902-908) bu devlet dairesinin üç dîvân olarak yeniden düzenlendiğini görmekteyiz. Nitekim doğu eyaletleri için Dîvân el-Maşrık, batı eyaletleri için Dîvân el-Mağrib ve Irak bölgesi için de Dîvân es-Sevâd olarak teşkil edilmişti. Fakat Halife Muktedir zamanında (908-932), Vezir Ali b. İsâ tarafından dîvânlar yeniden düzenlendi. Bu sırada öteki üç dîvân varlığını korurken, Dîvân ed-Dâr bir merkezî daire olarak hâlâ mevcuttu. Öteki üç dîvân vezirin veya ona yakın bir kâtibin idaresinde idiler ve Dîvân ed-Dâr'ın bölümleri olarak kabul edilmekteydiler. Dîvân ed-Dâr'ın kâtibi doğrudan **ummâl (amiller)** ile yazışmaya

147 Vilayetlere göre devlet gelirleri için bk. Hitti, Trk. trc. II, s. 493-494.

148 Bk. Cehşiyârî, s. 281-282; Levy, *Social Structure*, s. 315-320; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 2/3, s. 100-102.

149 Bk. Kayaoğlu, *İslâm Kurumları*, s. 81-82; Durî, "Dīwān", *EI²*, s. 323-327; beytülmâl için ayrıca bk. Aykaç, *Dîvânlar*, s. 158-172.

150 Bk. Aykaç, *Dîvânlar*, s. 141; Durî, "Divan", *DİA*, s. 179.

yetkiliydi. Büveyhîler'in Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra (945), halifelik otoritesinin parçalanması sebebiyle bu dîvânlardan sadece Dîvân es-Sevâd'ın var olduğu anlaşılmaktadır[151]

Dîvân el-Ahşam

Abbâsîler devrinde varlığı bilinen dîvânlardan biri de **Dîvân el-Ahşam**'dır. Ahşam, **haşem** kelimesinin çoğulu olup, bir hükümdarın veya büyük adamın maiyetinde bulunanlar ve maiyet halkı anlamındadır. Adı geçen dîvân da muhtemelen saray hizmetkârlarının işlerini yürütmekteydi[152].

Dîvân el-Mevâlî ve'l-Gılmân

Halife Mütevekkil devrinde (847-861), belki de Dîvân el-Ahşam'ın başka bir ifadesi olan el-Mevâlî ve'l-Gılmân'ın varlığını görmekteyiz. Burada gılmân, gulam kelimesinin çoğulu olup, köleler-esirler anlamındadır. Mevâlî[153] kelimesi de mevlânın çoğulu olup azatlılar, köleler ve kullar manasındadır. Böylece adı geçen dîvân, halifelik sarayının sayıları büyük miktarda olan esirleri ve azatlıları ile gayri Arap unsurdan oluşan hassa birliklerinin işleriyle ilgilenmekte ve bunların kayıtlarını tutmakta idi[154].

Belki de Emevîler devrinde zikri geçen **Dîvân er-Rakîk (köle** veya **cariye)** de aynı görevi yürütmekteydi.

Dîvân el-Harem

Abbâsî sarayının harem kısmıyla ilgili işlere bakan bir dîvândır[155].

Dîvân el-Birr

Vezir Ali b. İsâ h. 301/m. 913-914 yılında sadakalardan toplanan gelirler ile fakirlere yardım için devlet tarafından kurulmuş vakıfları idare etmek için Dîvân el-Birr denilen bir dîvân oluştur-

151 Bk. Levy, *Social Structure*, s. 326; H. İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, 3/4, s. 201; Durî, "Dīwān", *EI²*, s. 324.
152 Durî, "Divan", *DİA*, s. 379.
153 Bk. İsmail Yiğit, "Mevâli", *DİA*, s. 424-426.
154 Bk. Durî, aynı eser, s. 379; H. İbrahim Hasan, aynı eser, 2/3, s. 81.
155 Bk. Köprülü, *İslâm Medeniyeti*, s. 119; Durî, aynı eser, s. 380.

du. Bu dîvânın geliriyle mukaddes yerlerin yani Mekke ve Medine'nin ihtiyaçlarıyla, Bizans hududundaki gönüllülerin masrafları ve kalelerin korunmasıyla ilgili harcamalar karşılanmaktaydı[156].

Dîvân es-Sadaka

Emevîler devrinde kurulan bu dîvân Abbâsîler zamanında da varlığını sürdürdü. Bu dîvân zekât gelirlerine bakar ve bunların Kur'an'da belirtilen hak sahiplerine dağıtılmasını sağlardı. Adı geçen dîvân Abbâsîler devrinde hayvanlardan alınan zekâtı da toplamaya devam etmiştir[157].

Dîvân el-Fad (Fed)

Bu dîvân başlangıçta muhtemelen Dîvân er-Resâil'in bir bölümü olup, halifeye kumandan, vali ve öteki görevlilerden gelen mektupları ve vesikaları teslim almakta, açarak tasnif etmekte, arkalarına içeriğiyle ilgili işaretler koymakta idi. Başlangıçta bizzat halifeye gelen bu evrak, sonraları bunları ait oldukları dîvânlara dağıtan vezire gelmeye başladı. Bu sebeple dîvânda çalışan görevliler de gelen evrakı vezire takdim ve bu evrakların kayıtlarını muhafaza ettiler. Halife Muktedir devrinde h. 315/m. 927'de adı geçen dîvân ile Dîvân el-Hatem tek bir dîvânda birleştiler [158].

Dîvân el-Cehbeze (Cehbez Meclisi)

Cehbeze; bankerlik, bir banker veya sarrafın işi demektir. Bu manada Dîvân el-Cehbeze; Dîvân el-Harac veya Beytülmâl'in bir bölümü olarak görev yapmaktaydı. Adı geçen dîvân hesapları kontrol ve taşradan merkeze gelen maddelerin kalitesini muayene eder, depolarda bulunan malların idaresini yürütürdü[159]. Asıl görevleri sarraflık olan fakat vergi toplama işlerine

156 Bk. Köprülü, aynı eser, s. 119-120; Yeniçeri, *Bütçe*, s. 116-117; Durî, "Dīwān", *EI²*, s. 323-327.

157 Bk. H. İbrahim Hasan, aynı eser, 3/4, s. 201; Durî, "Divan", *DİA*, s. 380.

158 Bk. Durî, s. 380; H. İbrahim H., aynı eser, 3/4 cilt, s. 201. Aykaç (*Dîvânlar*, s. 49) bunun Dîvân el-Hatem'den ayrı bir dîvân olmadığı kanaatindedir.

159 Bk. Cehşiyârî, s. 220-221; Aykaç, aynı eser, s. 140 Yeniçeri'ye göre (aynı eser, s. 122), bir çeşit merkez bankası vazifesi gören bu dîvân, ayrıca beytülmâl adına serbest para piyasasını ve beytülmâlin kendi sarf işlemlerinden doğan gelir ve giderleri denetlerdi.

de bakan ve cehbez denilen memurlar Halife Muktedir zamanında h. 302/m. 914/915'te kurulan bu dîvâna bağlandı[160].

Dîvân el-Merâfık

Merâfık; lügat manası olarak, şüpheli yollardan biriktirilen servetten valiler tarafından ödenen "yardım, iâne ve **rüşvetleri**" ifade etmekteydi. Halife Muktedir'in veziri İbn el-Furat h. 304/m. 916 yılında bu dîvânı kurdu. Merâfıkın tutarı her yıl Suriye'den yüz bin (100.000), Mısır'dan iki yüz bin (200.000) dinara ulaşmaktaydı. Daha sonra Vezir Ali b. İsâ rüşvetten resmen alınan bu gelirin, idarî teşkilâtı bozduğu için, merâfıkı yasakladı[161].

Dîvân es-Savafî

Halife ve sultanların havassına (yakınlarına) tahsis ettiği, ayrıca halkının terk edip gittikleri veya sahiplerinin ölüp vârissiz bıraktıkları, böylece devletin malı olan emlâk ve arazi demektir[162]. Adı geçen dîvân da bu şekildeki emlâk ve arazi ile meşgul olmaktaydı[163].

Dîvân el-Mevâris

Hükûmet gelirlerinin başka bir kalemi de, hukukçular tarafından kanuna aykırı olduğu ilân edilene kadar, beytülmâli zenginleştiren, vârisi olmayan mülkten elde edilen gelirdi. Şahıslar herhangi bir vasiyette bulunmadan öldüğü zaman, onların malları kanuna bağlı olarak, Kur'an'da zikredildiği üzere, eğer varsa tayin ve tespit edilen akrabalarına verilmekteydi. Eğer ölen kimsenin vârisi yoksa geri kalan mal ve mülkü beytülmâle nakledilmekteydi. Bu şekilde elde edilen gelirler ile uğraşmak için de özel bir bölüm, **Dîvân el-Mevâris** kurulmuştu[164].

160 Köprülü (*İslâm Medeniyeti*, s. 118) bu dîvânın h. 316/m. 928'de kurulduğunu zikretmektedir. Yeniçeri (aynı eser, s. 122) ise kuruluş tarihini 302/914-915 olarak kabul etmektedir.

161 Bk. Durî, "Divan", *DİA*, s. 379; E. Merçil, *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989, s. 205.

162 Bk. Cahen, *İslamiyet*, s. 127; Aykaç, *Dîvânlar*, s. 139.

163 Yeniçeri (*Bütçe*, s. 114)'ye göre, özellikle hazine arazilerine bakan dîvâna "savafî" adı verilmektedir.

164 Bk. Levy, aynı eser, s. 322-323.

Abbâsîler'de mevcut dîvânlardan biri de Dîvân el-Mevâris idi[165]. Halife Mutazıd bütün vilâyetlere mektuplar gönderip miras dîvânlarının iptal edilmesini ve mirâs paylarının da hak sahiplerine ve ölenin akrabalarına dağıtılmasını istemişti (h. 283/m. 896-897)[166].

Sultan Tuğrul Bey Bağdat'a geldikten sonra (1055), miras işlerinin onun verdiği, "ölen bir kimsenin bıraktığı mirasın akrabalarına verilmesi" emri uygulanmaktaydı. Ancak Halife Kaim bi-Emrillâh'ın bunu uygulatmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde, "Halifeye ait bir evde bir kadın öldü; o, geride bir kız çocuğu ve bir dolap bırakmıştı. **Hilafet Dîvânı** adına Mirâs Nazırlığı (**Nâzır fi'l-Mevâris**)'na bakan İbn Attar sultanın söz konusu talimatına karşı çıkıp bu dolabı bir buçuk altına sattı, bunun on beş (15) kıratını ölenin kızına verdi, geri kalanını da kendisine aldı (h. 453/m. 1061)[167]. Zikrettiğimiz olaydan anlaşılacağı üzere bu sırada halifelik dîvânına bağlı olarak miras işlerine bir nazır bakmaktaydı.

Dîvân en-Nâfia

Ulaşım ve sulama işleriyle, köprü, set ve binaların, şehir ve kalelerin yapım ve bakımlarıyla uğraşan ve bu inşaatlarda çalışan sanatkâr ve zanaatkârları denetleyen bir dairedir. Nâfia dîvânı muhtemelen Halife Mehdi zamanında (775-785) kurulmuştu ve başına Yaktin b. Musâ getirilmişti[168].

Dîvân el-Üsküdar (veya **Esküdar)**

Adı geçen dîvân; dairelere gelen ve giden evrakı kayıt ve tasnif ederek saklamak, bunların özel listesini yapmak, istenildiği zaman üst makamlara gerekli cevabı takdim etmek görevini üslenmiştir. Bugünkü anlamda bir arşiv dairesi olarak çalış-

165 Bu dîvân Halife Mu'temid (869-892) tarafından ihdas edilmiştir, bk. Yeniçeri, aynı eser, s. 117.

166 Bk. İbnü'l-Esîr, VII, s. 482/Trk. trc. VII, s. 400; Yeniçeri, aynı eser, s. 117-118.

167 Bk. Ali Sevim, "Mir'atü'z-Zaman", Arapça metin, *Belgeler*, sayı 18, s. 99/Trk. trc. "Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, sayı 22, s. 71.

168 Bk. Köprülü, *İslam Medeniyeti*, s. 120; Yeniçeri, aynı eser, s. 125. Aykaç (*Dîvânlar*, s. 150) bu dîvânı meclis el-bina ve'l-meremme (bina ve tamir meclisi) olarak isimlendirmektedir.

maktadır. Abbâsî Devleti'nde bu dîvân Hârun er-Reşîd zamanında kurulmuştur. Hârun er-Reşîd bu dîvâna (veya meclise) Ahmed b. Müdebbir'i tayin etmişti[169].

Dîvân-ı Hilafet - Dîvân-ı Aziz

Tenfiz yetkisine sahip vezir; üyeleri çeşitli dîvân (devlet daireleri) başkanlarından oluşan bir dîvâna başkanlık etmekteydi. Söz gelişi, Halife Me'mun, Ebû Eyyûb el-Muriyanî'ye vezirlikle beraber dîvânların da idaresini vermişti. Böylece Abbâsî Devleti'nde geç bir devrede de olsa vezirin başkanlığında, halifenin muhtelif yerlerdeki işleriyle ilgilenen[170] bir dîvân oluştuğu görülmektedir. Bazen kaynaklarda sadece dîvân, **Dîvân-ı Hilafet** ve **Dîvân-ı Aziz**[171] olarak karşımız çıkan bu müessesenin görev alanı içinde ne gibi işler bulunmaktaydı? Ortaçağ'ın önemli iki tarihçisi İbnü'l-Esîr ve Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla bu dîvân aşağıdaki görevleri yapmaktaydı: sultanlar adına dîvânda hutbe okunması, halife ve sultanlara biat edilmesi, halifeye biat alınması için Müslüman hükümdarlara elçi gönderilmesi, gelen elçilerin kabulü ve halifelik elçilerinin görevlendirilmesi, taziye için merasim düzenlenmesi, hil'at gönderilmesi, askerlerin alacakları için dîvâna başvurması, valilere ve ilgililere mektup, hükümdarlara menşur yazılması, dîvânda yemin edilmesi, şölen düzenlenmesi, evlenme akdinin konuşulması, onarım işleri ve mirastan pay alınması gibi.

Vezir bu dîvânda sabahtan itibaren çalışmaya başlardı. Ayrıca dîvâna müracaat eden kimselerin dertlerini dinleyip çözümlemeye çalışırdı. Çalıştığı süre içinde bütün yazışmaları ve öteki dîvânlardan gelen yazıları okur ve bunlara cevap verirdi. "Müsâdere dîvânlarında iltizamlardan gelecek malları tekellüf edenlerin yazıları ile valilerin sevadlardan ödemeyi tekellüf et-

169 Bk. Cehşiyârî, s. 199; Yeniçeri, aynı eser, s. 131; Aykaç, aynı eser, s. 83.

170 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 34/Trk. trc. X, s. 279.

171 Müctebâ Minovî de *Siret-i Celâl-Dîn Mingburnı* ((Tehran 1965)'nın Farsça neşrinde (metinde s. 19, 104, 138, 200) **Dîvân-ı Aziz**'i "Bağdat'ta halife dîvânı için kullanılan bir terim (ıstılahat)" olarak açıklamakta, eserin Arapçasında **ed-Dâr el-Aziz** şeklinde geçtiğini belirtmektedir. Ayrıca el-İman el-Hâfız Ebu'l-Hasan el-Fârisî'nin eseri *el-Muhtasar min Kitâb es-Siyak li-Tarih Nisabur* (Tahran hş. 1384, s. 412)'da da **Dîvân-ı Aziz** zikredilmektedir.

tikleri miktarları" takip ederek gerekli işlemleri yapar, gelir ve giderler ile ilgilenirdi[172]. Ayrıca bu dîvânın belirli esasları ve kuralları mevcuttur. Vezir Sedîdülmülk bunları bilmediği için görevinden azledilmişti (h. 496/m. 1102-1103)[173].

SÂMÂNÎLER DEVLETİ

Bulunduğu bölge itibarıyla ilk Müslüman Türk devletleri teşkilâtlarını etkileyen unsurlardan biri de Sâmânîler (819-1005) idi. Nitekim Sâmânî Devleti'nde dîvânların var olduğu çeşitli kaynaklar tarafından zikredilmektedir[174]. Bu eserler arasında en fazla dîvânı belirten *Tarih-i Buhara* müellifi Nerşahî (öl. 959)'dir. O eserinde Buhara'da Rigistan denilen sahanın civarında Sâmânî Emiri II. Nasr (914-943)'ın yaptırdığı sarayının kapısı önünde dîvânlar bulunduğunu belirtmektedir[175]. Nerşahî'ye göre bu dîvânlar; 1- Dîvân-ı Vezir, 2- Dîvân-ı Müstevfî, 3- Dîvân-ı Amid el-Mülk, 4- Dîvân-ı Sâhib Şurat, 5- Dîvân-ı Sâhib Berîd[176], 6- Dîvân-ı Müşrif[177], 7- Dîvân-ı (memleket-i) Hass, 8- Dîvân-ı Muhtesib, 9- Dîvân-ı Evkaf, 10- Dîvân-ı Kaza'dır[178].

172 Bk. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 164/Trk. trc. VIII, s. 138-139.

173 Bk. aynı eser, X, s. 362/Trk. trc. X, s. 294.

174 Bk. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahî, *Tarih-i Buhara*, Trc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed, telhis Muhammed b. Zufer ve tashih Müderris Razavî, Tahran hş. 1317, s. 30-31/Arapça metin trc. Dr. Emîn Abdülmecid Bedevî ve Nasrullâh Mübeşşir et-Tırazî, Kahire 1119, s. 44; Ebû eş-Şeref Nasıh b. Zafer Curfadakanî, *Tercümey-i Tarih-i Yeminî*, nşr. Ca'fer Şi'ar, Tahran hş. 1345, s. 47, 91; Seyfeddîn Hâcı b. Nizâm Akılî, *Âsâr el-Vüzerâ*, nşr. Mîr Celâleddîn Huseynî Urmevî, Tahran hş. 1337, s. 109; Nasıreddîn Münşî Kirmanî, *Nesâ'im el-Eshâr*, nşr. Celâleddîn Huseynî Urmevî, Tahran 1959, s. 36.

175 Bk. *Tarih-i Buhara*, s. 31/Arapça trc., s. 44; N. Frye, "The Sâmânids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge, s. 144; Abd el-Huseyn Zerrînkûb, *Tarih-i Merdum-ı İran, ez Pâyân-ı Sâsâniyân tâ Pâyân-ı Âl-i Büveyh*, Tahran hş.1367, s. 281. Dr. Gulam Rıza, "Hükümethây-ı Mahallî Der Şark-ı İran", *Mecelley-i Tahkikat-ı Tarihî*, Sal-i evvel şumaray-ı suvvum, Tahran 1990, s. 449; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 246; A. Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni* (*Samanîler Devleti 874-1005*), İstanbul 2007, s. 387.

176 Metinde dîvân-ı sâhib-i müeyyed şeklindedir. Ayrıca bk. F. Köprülü, "Berîd", *İA*, s. 544; Levy, *The Social Structure*, s. 375.

177 Metinde Dîvân-ı Şeref şeklindedir.

178 A. S. Bazmee Ansarî ("Divan", *DİA*, s. 385) ise Nerşahî'nin dîvânlar hakkında verdiği bilgileri Gazneliler devrinde göstermektedir.

Ancak ne yazık ki, Nerşahî bu dîvânların görevlerinin ne olduğunu açıklamamaktadır. Buna mukabil kaynaklardan elde edilen bilgiler ise bu dîvânların sayılarının daha fazla olduğunu göstermektedir. Bir rivayete göre[179], Ebû Abdullâh Ceyhanî, Sâmânî Emîri II. Nasr'ın veziri olduğu zaman dünyadaki dîvânları tetkik ederek kullanılan usullerin en iyi ve beğenilenlerini aldı ve Buhara'daki dîvân mensuplarına (heme ehl-i dergâh ve dîvân-ı hazret-i Buhara) bunların kullanılması hususunda emir verdi.

Dîvân-ı Vezir (Dîvân-ı Vezâret)

Hâce veya hâcey-i buzurg da denilen vezir görevi gereği öteki dîvân reislerinin de dairelerinin yani idarî teşkilâtın başında bulunmaktaydı. İşte dîvân reisleri ile vezirin bir arada toplandığı, bugünkü Bakanlar Kurulu görevini üstlenen, müessese **Dîvân-ı Vezir** idi[180].

Dîvân-ı Müstevfî

Abbâsîler'deki Dîvân el-Harac'ın görevini yapar, yani vergileri toplar, hazinenin gelir ve giderlerini kontrol ederdi[181]. Bu dîvânın başkanına genelde **müstevfî** denirdi. Ancak **hazin** veya **hazinedar** terimlerinin de bu görevle aynı olduğu ileri sürülmüştür. Müstevfînin emrinde muhasebecilerin (**hasib,** ç. **hussâb)** görev yaptığı anlaşılmaktadır[182]. Ayrıca bu dîvâna **Dîvân-ı İstifâ** da denilmekte idi[183]. Ebu'l-Hasan el-Muzenî Sâmânî dîvânında müstevfî olarak görev yaptı ve sonra vezir oldu[184].

Sâmânîler'in idaresi altındaki Maverâünnehir ve Horasan'da vergi takdirinin insaflı ve adaletli olduğu zikredilmektedir. Nitekim ekili topraklar sular altında kaldığı zaman o yerlerden vergi alınmamaktaydı. Emir I. Mansûr b. Nuh zamanında

179 Bk. Ebû Saîd Abdülhayy Gerdizî, *Zeyn el-Ahbâr*, nşr. Abd el-Hayy Habibî, Tahran hş. 1347, s. 150; Krş. Zerrinkûb, *Tarih-i Merdum-ı İran*, s. 193.

180 Bk. Zerrinkûb, aynı eser, s. 281; Usta, aynı eser, s. 388. Köprülü (*İslam Medeniyeti*, s. 125) bu dîvânın Abbâsîler'deki Dîvân-ı Resâil veya inşâ dîvânının işlerini gördüğünü belirtmektedir.

181 Bk. Köprülü, aynı eser, s. 125.

182 Bk. Barthold, Trk. trc. *Türkistan*, s. 247.

183 Bk. Köprülü, *Bizans Müesseseleri*, s. 70; Hasan Enverî, *Istılhalât-ı Dîvânî*, s. 61.

184 Bk. *Nesâ'im el-Eshâr*, s. 37.

(961-997) Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde her altı ayda bir olmak üzere yılda iki defa toplanarak elde edilen vergilerin (haracın) toplamı 40.000.000 (kırk milyon) dirhem idi[185].

Amid el-Mülk Dîvânı

Kaynakta sadece varlığını gördüğümüz bu dîvânın ne iş yaptığı hakkında elimizde kesin bir bilgi yoktur. Belki de **Amid el-Mülk Dîvânı'**nın görevi, Dîvân er-Resâil (veya Dîvân el-İnşâ) ile aynıdır, yani resmî yazışma ve muhaberat ile uğraşmaktadır[186]. Bu dîvânın reisine ise "hace amid" denilmekteydi[187].

Dîvân-ı Risâlet

Sâmânîler devrinde resmî yazışma ve muhaberat ile meşgul olan Dîvân-ı Risâlet'in de varlığı görülmektedir. Bu dönemde sâhib dîvân-ı risâlet olarak adlandırılan başkanının Sâmânî emîrinin nezdinde vezir derecesinde mevkii vardı. Emîr I. Nasr b. Ahmed önemli işlerde onların fikirlerine başvurmaktaydı. Sâhib dîvân-ı risâlet Ebû Tayyib Musabî ile halvet olarak görüşebilmekteydi. Bu dîvânın reisi emîrin ferman ve hükümlerini ve dergâha ait mektupları, şifreli yazıları (**muammalar**) vezirin haberi olmaksızın ümerâ ve âmillere gönderebilmekteydi. Sahipler, vezir derecesinde, hatta daha da ileri, bazen hükümdarın mahremi ve mutemedi sayılıyordu. Çünkü bizzat haberleri olmadan vezirlerin tayin ve azilleriyle ilgili fermanlar, sâhib dîvân-ı risâlet ve onun nâibleri tarafından kaleme alınmaktaydı[188].

Abbâsîler devrindeki göreviyle mukayese ettiğimizde, bu dîvân da **arşiv** ve **evraklar** ile ilgili iş görmekteydi[189].

Sâmânîler'de resmî konuşma ve yazışma dili Farsça idi. Ancak Emîr Ahmed b. İsmâil (907-914), menşurların ve hükümlerin (ahkâm) yazımında Farsça yerine Arapça kullanıl-

185 Bk. İbn Havkal, *Kitab Suret el-Arz*, nşr. D. Goeje, Leyden 1967, s. 469/Trk. trc. R. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 211. Ayrıca bu dîvân için bk. Usta, aynı eser, s. 391-393.

186 Bk. Barthold, Trk. trc. *Türkistan*, s. 247; F. Köprülü, "Amid", *İA*, s. 399-400; Frye, "Samanids", s. 144; E. Merçil, "Amid", *DİA*, s. 55

187 Bk. Barthold, aynı eser, s. 247; Enverî, s. 257; Usta, aynı eser, s. 393-396.

188 Bk. Zerkûbî, *Tarih-i Merdum-ı İran*, s. 283.

189 Bk. R. N. Frye, *The History of Bukhara*, Cambridge 1954, s. 46.

masını istedi[190]. Fakat onun isteği pek benimsenmemişti. Öte yandan dinî ve Abbâsî halifeleriyle ilgili konularda yazışma Arapça yapılmaktaydı. Bu durum, Sâmânî bürokrasisinde genelde Farsça olmak üzere iki dil kullanıldığını göstermektedir[191].

Dîvân-ı Berîd

Posta ve istihbarat ile ilgili bu dîvânın varlığını Sâmânî devrinde de görmekteyiz. Bu dîvân teşkilâtına bağlı olarak vilâyetlerde memurlar bulunmakta ve olup biten olayları süratle merkeze bildirmekte idi[192]. Vilâyetlerde çalışan berîd teşkilâtı mensupları özel bir idare oluşturarak valilere karşı bağımsız davranmaktaydılar. Nitekim Sâmânîler'in başlangıç devresinde merkezî otorite sağlam olduğundan görevliler vilâyetlerdeki olaylar hakkında merkeze uygun raporlar gönderebilmekte idiler. Bu müessese içinde **sâhib-i haber** denilen casuslar da çalışmaktaydı. Ayrıca her şehirde mutlaka bir sâhib-i berîd bulunurdu. Sâhib-i haber ve berîdler gerektiğinde bağlı bulundukları bölgenin hâkimine de haber ulaştırırlardı[193].

Tarih-i Yeminî müellifi meşhur tarihçi Ebû Nasr Utbî Sâmânî devrinde Nişabur vilâyetinde **sâhib-i berîd** olarak görev yapmıştı. Emîr II. Nuh zamanında ise Ebu'l-Abbâs isimli görevli sâhib-i berîd-i Merv idi[194].

Dîvân-ı Sâhib Şurat (veya **Dîvân-ı Arz ?**)

Muhtemelen hassa askerleri ve ordunun işleriyle uğraşan bir dîvândır. Belki de Abbâsîler'deki "Türk askerî dîvânı" karşılığıdır[195]. Bu dîvânın başındaki **sâhib şurta (şurat)** aynı zamanda "hassa ordusu komutanı" olup, şehirlerde emniyet ve

190 Bk. Hamdullâh Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abd el-Hüseyn Nevâî, Tahran hş. 1136-1139, s. 378.

191 Bk. Frey, "Samanids", s. 141, 145. Usta (aynı eser, s. 393-396) bu dîvânı Amid el-Mülk Dîvânı ile birlikte açıklamaktadır.

192 Bk. F. Köprülü, "Berid", *İA*, s. 544.

193 Bk. İbn Havkal, s. 430, 469-470; Gerdizî, s. 169; Barthold, *Türkistan*, s. 248.

194 Bk. *Tercümey-i Tarih-i Yeminî*, s. 61, 337. Bu dîvân için ayrıca bk. Usta, s. 396-400.

195 Bk. Barthold, *Türkistan*, s. 248.

güvenliği sağlayan polis teşkilâtının başı idi[196]. I. Nasr b. Ahmed zamanında (864-892), Muhammed b. Eched (?) sâhib-i şurta-ı Buhara idi[197]. Emîr İsmail Sâmânî devrinde (892-907), Ahmed b. Muhammed Leys sâhib-i şurta idi. Yine İsmail zamanında bu göreve getirilenlerden biri Hüseyin b. el-Âlâ olup, emîr onu Buhara civarında tehlikeli bir şekilde büyüyen hırsızlar topluluğu üzerine göndermişti[198].

Öte yandan askerlerin durumu, ordu efradının dereceleri, maaşlar, silâh ve ulufeleri ile uğraşan "Dîvân-ı Arz" muhtemelen Sâmânî Devlet teşkilâtında da vardı[199]. Kaynakta bu dîvânın reisi olan **arız**ın zikri geçmektedir. Nitekim II. Ahmed b. İsmail zamanında (907-914) zikri geçen bu görevli, lakabından da anlaşılacağı üzere, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Ârız idi[200].

Çağaniyan (Sağaniyan) bölgesini yöneten Muhtacoğulları ailesinden[201]Ebû Ali Ahmed Sâmânîler'in idaresinde çalışmakta idi. Emîr I. Nuh (943-954) onu Rey şehri üzerine bir sefere yollayacaktı (944-945). I. Nuh ayrıca askerî işleri yönetmek üzere bir ârız görevlendirmişti. Bu ârız askerlere karşı son derece kötü davranmaya, dilediğini askerî sicil ve dîvânlardan (yani dîvân defterlerinden) silmeye ve istediğini yazmaya başlamıştı. Dolayısıyla askerler de bu ârızdan nefret eder olmuşlardı[202]. Görüldüğü gibi ârız Abbâsîler'deki **Dîvân el-Cünd**'ün görev alanına giren işleri yapmaktaydı. Ayrıca Emîr Nuh tarafından bu dîvân işlerini yürütmek üzere Muhammed b. Ahmed el-Hakim adında bir **mütevelli** de tayin edilmişti[203].

Öte taraftan Sâmânî emîrleri askerlerin ve görevlilerin maaşlarını üç ayda bir vermektedir[204].

196 Bk. Hasan Enverî, s. 218; Usta, s. 379-381.
197 Bk. Gerdizî, s. 151.
198 Bk. Nerşahî, Farsça metin, s. 11, 95; Usta, s. 380.
199 Bk. Zerkûbî, s. 281.
200 Bk. Gerdîzî, s. 149.
201 Bk. E. Merçil, "Muhtacoğulları", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 67-92.
202 Bk. İbnü'l-Esîr, VIII, s. 458/Trk. trc. VIII, s. 392.
203 Bk. aynı eser, VIII, s. 458/Trk. trc. VIII, s. 392-393; Merçil, aynı eser, s. 76-77.
204 Bk. İbn Havkal, Trk. trc. Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 211; Gulam Rıza, "Hükümethây-ı Mahallî", s. 450

Bütün bu olaylar Sâmânîler devrinde de dîvân-ı arzın varlığını ortaya koymaktadır[205]. Buna mukabil Barthold (*Türkistan*, s. 248), Sâmânî devlet teşkilâtından bahsederken, sâhib şurta dîvânının başındaki memurlardan birinin ârız olması ihtimalinin yakın olduğunu ve bu durumda sâhib şurtanın maiyetinde bulunduğunu zikretmektedir. Yani ona göre ayrıca bir Dîvân-ı Arz bulunmuyor. Bu durumda Sâmânîler'de Dîvân-ı Arz bağımsız bir kuruluş mu idi? Yoksa ârız gerçekten sâhib şurtanın idaresinde mi çalışmaktaydı?. Bu olay, bize göre, şimdilik kesin olarak aydınlığa kavuşmuyorsa da, muhtemelen başlangıçta bu müessese için kullanılan Dîvân-ı Sâhib Şurta, daha sonra **Dîvân-ı Arz**'a dönüşmüş olmalıdır.

Dîvân-ı Müşrif

Sâmânî devriyle ilgili kaynaklarda pek zikri geçmeyen bu dîvânın görevi muhtemelen saray idaresine ayrılan paraları ve harcamaları kontrol idi. Dîvân başkanı **müşrif**in görevinin başta malî ve idarî konularda müfettişlik olduğu anlaşılmaktadır[206].

Dîvân-ı (Memleket-i) Hass

Abbâsîler devrindeki Dîvân ez-Ziyâ'nın karşılığı olduğu ileri sürülmüştür. Görevi hükümdarın özel emlâkinin işlerini yürütmektir. Bu işlerin bir vekil vasıtasıyla yürütüldüğü kabul edilmektedir[207]. Simcûrîler'den Ebû Ali emîrlik ve ordu komutanlığına tayin edildiği zaman tasarrufu altına aldığı bütün Horasan şehirlerinin arazi gelirlerini kendi taraftarlarına dağıtıyordu. Sâmânî Emîri II. Nûh b. Mansûr ondan bazı vilâyetleri **Dîvân-ı Hass**'ın idaresine bırakmasını istedi. Ancak Ebû Ali maiyet ve adamlarına dîvâna ait gelirlerin yetmediğini söyleyerek onun bu isteğini kabul etmedi[208].

205 Bu konuda bizi destekleyen olaylardan biri de İbnü'l-Esîr (VIII, s. 402/Trk. trc. VIII, s. 341) tarafından zikredilmektedir. O, bu olayda Sâmânî emîri Nasr b. Ahmed'in ordusunu teftişinden yani **arz**dan bahsetmektedir.

206 Bk. Barthold, *Türkistan*, s. 248-249; Köprülü, *İslâm Medeniyeti*, s. 126; Usta, s. 402-403.

207 Bk. aynı eserler.

208 Bk. *Tercümey-i Tarih-i Yeminî*, s. 91-92; E. Merçil, "Simcûrîler IV", *Belleten*, sayı 195, Ankara 1986, s. 550-551. Dîvân için ayrıca bk. Usta, s. 400.

Dîvân-ı Kaza

Ülkenin adlî kaza işlerine bakan bu dîvânın başında **kadı el-kudat** bulunmaktaydı. Bu teşkilâta dâhil olarak her şehirde mutlaka bir kadı vardı. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed (es-Mervezî) el-Sulemî yıllarca Buhara kadılığı yapmış, daha sonra da vezir olmuştu. Şehirlerdeki kadılar bölge kadısı adına tasarrufta bulunuyorlardı[209]. Kadının maaşı; sâhib-i berîd ve âmilin maaşı ile eşitti. İbn Havkal'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre[210], muhtemelen adalet teşkilâtı içinde **vâli el-ma'une** (veya **sâhib el-ma'une)** denilen görevliler de yer almakta, bunlar sulh mahkemesi hâkimleri olarak çalışmakta idiler[211].

Dîvân-ı Mezâlim

Dîvân-ı Kaza'nın yanı sıra memurların kararlarına dair halkın şikâyetleri bizzat Sâmânî emîri veya onun hanedan üyelerinden özel olarak tayin ettiği bir vekili tarafından incelenmekte ve karara bağlanmakta idi[212]. Bu şekil davalara bakma Dîvân-ı Mezâlim'in Sâmânîler'de de mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim, Emîr İsmail ve kardeşi Ebû Ya'kub İshak'ın Buhara'da mezâlime oturduğu zikredilmektedir[213]. Horasan sipehsâlârı Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezak da mezâlime oturan Sâmânî görevlilerinden birisi idi[214]. Bu olay Sâmânîler'de hanedan üyelerinin yanı sıra yüksek rütbeli komutan veya memurların da mezâlime oturmak üzere görevlendirildiklerini göstermektedir.

Dîvân-ı Muhtesib

Nerşahî'nin Sâmânî müesseseleri arasında zikrettiği bu dîvânın yaptığı işler hakkında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Ancak bu dîvâna adını veren ve başkanlık görevini üslenen **muhtesib**in yaptığı birçok iş vardır. Kısaca muhtesibin görevleri; sokaklarda ve çarşılarda güven ve düzeni sağlamak, kanunlara

209 Bk. Nerşahî, s. 4, 114; Köprülü, aynı eser, s. 126.
210 Bk.s. 430, 469-470/Şeşen, *İslâm Coğrafyacıları*, s. 211-212.
211 Bu dîvân için ayrıca bk. Usta, 405-407.
212 Bk. Barthold, *Türkistan*, s. 249; Köprülü, *İslâm Medeniyeti*, s. 127.
213 Naklen Barthold, aynı eser, s. 249, not 362.
214 Bk. Gerdîzî, s. 161; İbnü'l-Esîr, VII, s. 282/Trk. trc. VII, s. 234; Usta, s. 407-408.

açıkça muhalefet edenlerden, müşterilerini aldatmaya çalışan ve ticarette hile yapan satıcılardan veya konan vergileri ve borçlarını ödemekte kusur edenlerden hesap sormaktı. Ayrıca satıcıların ölçü âletlerini de kontrol ederdi. Genel ahlâk kaidelerinin tatbikatını gözetmek de onun yetkileri arasında idi[215]. Böylece muhtesibin yaptığı işlere bakarak dîvân-ı muhtesibin yüklendiği görevlerin neler olduğunu anlamak mümkündür. Ayrıca muhtesibin görevi gereği **Dîvân-ı Kaza** ile de irtibatı vardı[216].

Dîvân-ı Evkaf

Merkezî idareyi oluşturan müesseseler arasında **Dîvân-ı Evkaf (Vakıflar Dîvânı)** da mevcuttu. Bu dîvânın nasıl çalıştığı hususunda bir kayıt yoksa da Sâmânî emîrlerinin vakıflar teşkil ettiğini tespit edebilmekteyiz. Böylece dîvânın görevi bu vakıfların şartlarına uygun çalışıp çalışmadığını teftiş ve kontrol etmek olmalıdır.

Başlangıçta bağımsız olan Dîvân-ı Evkaf daha sonraları Dîvân-ı Kaza'ya bağlanmıştı. Bir rivayete göre, sonradan bu müessese kaldırılarak vakıfların idaresi doğrudan Dîvân-ı Kaza'nın yönetiminde olmuştu. Böylece vakıfların idaresine kadılar bakmıştır[217].

Dîvân-ı Müsâdere

Sâmânîler devrinde de varlığı görülen müesseselerden biridir. Ancak Sâmânî emîrlerinin "müsâdere" ile ilgili bir uygulamasına şimdilik rastlayamadık. Fakat onların emrinde çalışan emîr ve komutanların zaman zaman müsâdereyi gerçekleştirdikleri görülmektedir. Muhtacoğulları'ndan Ebû Ali ile Sâmânîler arasında Harceng'de yapılan savaşta (Cemaziyelevvel 336/ Kasım-Aralık 947) Türk komutanların direnmesiyle Emîr I. Nuh üstün gelmiş, Ebû Ali'nin adamlarından bir grup esir düşmüştü. Bunlardan Ali b. Ahmed b. Abdullah ile Utbî ailesinden Ah-

215 Bk. R. Levy, "Muhtesib", *İA*, s. 532-533; Barthold, aynı eser, s. 249; Usta, s. 381.
216 Zerrinkûb, *Tarih-i Merdum-ı İran*, s. 284; Usta, s. 402.
217 Bk. Barthold, aynı eser, s. 249; Zerrinkûb, aynı eser, s. 283-284; Hasan Enverî, aynı eser, s. 232; Usta, s. 389.

med b. el-Hasan Buhara'ya getirilerek cezalandırıldılar ve malları müsâdere edildi[218].

Öte yandan Sâmânîler'in hizmetinde bulunan Türk komutanlar arasındaki üstünlük mücadelesi sırasında Simcûrîler'den Ebû Ali Horasan sipehsâlârı Ebû Taş'ın Horasan'daki âmillerini yakalamış ve onların mallarını müsâdere etmişti.

Yine Ebû Ali, Nesefî adındaki bir şahsı Horasan bölgesinin vergilerinin toplanması için görevlendirdi. Ancak Nesefî bu görevi zulüm ve müsâdere yoluyla yerine getirdi. Ancak daha sonra onun hakkında **dîvân**a bir tezkire arz edildi. Ebû Ali bu durumda Nesefî'yi tutuklattı, sahip olduğu her şeyi ondan aldı (müsâdere) ve işkence ile öldürttü[219]. Sâmânî idaresindeki görevliler müsâdereyi uyguladıklarına göre, bu işlem muhtemelen adı geçen devlet tarafından da gerçekleştirilmiş ve ele geçirilenler bu dîvânda kayıt altına alınmış olmalıdır.

Sâmânîler devrinde de **eyalet dîvânları** vardı[220].

GAZNELİLER DEVLETİ

Gazneli Devleti (963-1186) merkez teşkilâtı çeşitli dîvânlardan oluşmaktaydı.

Dîvân-ı Vezâret

Bu dîvânın başında vezir bulunakta olup, malî ve genel idarî işler ile ilgilenmektedir. Dîvân-ı Vezâret devlette en yüksek malî işler ile ilgilenen bölüm olup, vergileri ve çeşitli gelirlerin toplanması ve sarfında söz sahibi idi. Bununla beraber bu dîvâna yardımcı olan **Dîvân-ı İstifâ** malî işler ile ilgili muameleleri defterlere kaydetmekte ve bunlar için hesap vermekte idi. Hükümdar ailesinin harcamalarından ayrı, sultanın özel mülklerinden olan gelirlerin de vezir ve müstevfînin dîvânlarından geçerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca vezir gelirlerin emniyetle toplanmasından da sorumlu idi. Sonuçta o berîd siste-

218 Bk. Merçil, "Muhtacoğulları", s. 82, not 56.

219 Bk. E. Merçil, "Simcûrîler III", *Tarih Dergisi*, sayı XXXIII, İstanbul 1982, s. 128; Aynı mlf., "Simcûrîler IV, s. 551.

220 Bk. *Tercümey-i Tarih-i Yeminî*, s. 47; E. Merçil, "Simcûrîler II", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı X-XI, İstanbul 1981, s. 95.

miyle vergi toplayanlar (**ummâl)** üzerinde mümkün olduğu kadar sıkı bir kontrolü muhafaza etmekteydi.

Sultan tarafından kabul edildikten sonra elçiler Dîvân-ı Vezâret'e götürülmekte ve getirdikleri mektuplar burada okunmakta idi. Vezir devlet işlerini yürütmek için her gün sabahtan Dîvân-ı Vezâret'e gitmekte ve burada öğle namazına kadar çalışarak, daha sonra **debirler** ve yakın adamları ile yemek yemekteydi. Vezirle beraber bu dîvânda; **debirler, mütercimler, divitdâr, şagirdan ve muharriran** gibi görevliler çalışmaktaydı.

Vezir hükümdardan sonra devletin en büyük şahsiyeti olup, mevkii itibarıyla pek gıpta olunacak bir makam değildi. Vezirin devletin bütün işleri üzerinde geniş kontrolü ve kâr kaynaklarının ona açık olması, sık sık görevi icabı hükümdarlık kudretine müdahale ihtimali veya hareket bağımsızlığı sultanı gücendirebilirdi. Bu görevin kudret ve hazzına mukabil, veziri bekleyen tehlikeleri düşünen insanlar bu memuriyeti kabul etmek istemiyorlardı. Nitekim Sultan Mahmûd, Muhammed ve Mesud dönemlerinde altı kişi vezirlik yaptılar. Bu vezirlerden üçü görevden uzaklaştırıldılar ve öldürüldüler. Öteki üçü ise gözden düşerek ıstırap çektiler ve uzun süre tutuklu kaldılar.

Yeni tayin edilen vezirler ile sultan arasında **muvazaa** denilen bir anlaşma imzalanmakta idi. Buna gerek sultanın gerekse vezirin yapacağı işler yazılmaktaydı. Ayrıca anlaşmanın vezir için bir ölçüde gelecekte sultanın gazabından kurtulmak için bir garanti olduğu anlaşılmaktadır. Sultan Mesud devrinde ikinci kez vezir tayin edilen Ahmed b. Hasan Meymendî, sultan ile kendisi arasında bir muvazaa yapılmasında ısrarda bulundu ve bu arzusu kabul edildi. Vezir ile anlaşma ve ona **hil'at** giydirilmesi sırasında büyük merasim yapılmaktaydı. Bundan sonra vezirin önünde yer öpülmekte ve o da hazineden hil'at ve armağanlar verebilmekteydi. Gazneliler'de ordu komutanlığı yapan vezirler de vardı.

Dîvân-ı Risâlet

Bu dîvân Gazneli sultanların öteki devletler ve eyaletler ile olan yazışmalarını yapan ve aynı zamanda **Haziney-i Evrak (arşiv)** gibi iş gören dairedir. Dîvânın reisine **sâhib dîvân-ı risa-**

let denmekteydi. Bu dîvânda güvenilir kimseler görev yapmaktaydı. Çok kere bu daireye daha önce orada veya devlet hizmetinde çalışanların oğulları veya yakınları alınmaktaydı. Önemli muhaberat bizzat sultan tarafından yazdırılırdı. Öteki normal yazışmalar için sultan tarafından dîvân başkanına emirler verilir, o da bunu ilgili memurlara ulaştırarak kaleme alınmasını sağlardı. Gazneli sultanlar sefere çıktığı zaman Dîvân-ı Risâlet de bu sefere iştirak ederdi. **Debirler (kâtipler), muharrirler, mütercimler** ve **dîvân-bânlar** bu dîvânda görev yapan memurlardı. Bunlardan biri, sultan nerede bulunursa bulunsun, âcil durumlar için daima nöbette idi (**debir-i nevbet**). Gazneli Devleti'nde yazışmalar Arapça ve Farsça olmak üzere iki dilde yapıldığından kâtipler her iki dili de bilmekteydiler. Dîvânda **Türk kâtiplerin** görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu dîvânın başında, görev gereği güzel yazı yazan ve edebî şahsiyete sahip, söz gelişi Ebu'l-Feth Bustî, Ebû Nasr-ı Mişkân ve tarihçi Ebu'l-Fazl Beyhakî bulunmuşlardı.

Dîvân-ı Arz (Dîvân-ı Arz el-Cuyûş)

Bu dîvân bugünkü deyimle Millî Savunma Bakanlığı görevini yürütmekte olup, başkanına, **ârız, sâhib-i dîvân-ı arz** veya **ârız-ı leşker** denilmekte idi. Görevi; asker toplama, teşkilâtlanma, teçhizat tedariki ve askerin terfi ve maaşıyla meşgul olmaktı. Ârız ünlü komutanlardan ziyade teşkilât ve yönetim işlerinde başarılı sivil görevliler arasından seçilmekteydi, hükûmette ve protokolde vezirden sonra ikinci adamdı. Barış zamanlarında ârız, sultanın başdanışmanı idi. Onun başlıca görevlerinden biri de, barış zamanında askerin ihtiyaçlarını karşılamak ve ordunun daima savaşa hazır bir durumda bulunmasını sağlamaktı. Bunun için de ârız yılda bir kere Gazne bölgesindeki Şâbahar ovasında merkezdeki orduya tam teçhizatla bir geçit resmi yaptırarak teftiş ederdi. O böylece ordunun eksiklerini denetlerdi. Bazen bu geçit resminde sultan da hazır bulunurdu, o zaman buna "arz" denirdi. Ârız veya yardımcısı **(nâib-i dîvân-ı arz)** hazineden askerlere üç ayda bir **bisteganî** denilen maaş öderdi. Bu maaşlar ekseriya eyalet hazinelerinden ödenirdi. Ayrıca ârız askerlerin hastalık,

emeklilik ve savaş dolayısıyla olan bütün kayıplarını gösteren ve **ceridey-i arz** denilen bir "yoklama defteri" tutardı. Bunun bir kopyası da Dîvân-ı Risâlet'te bulunmaktaydı. Onun barış zamanındaki görevlerinden biri de, ülke içinde seyahat ettiği zaman hükümdarın bütün gezi ihtiyaçlarını sağlamaktı.

Savaş zamanlarında ârız ordunun karargâh komutanı olarak hareket ederdi. Ayrıca o konaklama yerlerinde askerlerin erzak temini ve nakliye işleri için gerekli düzenlemeleri yapmalarında kolaylıklar sağlardı. Ârız savaştan sonra elde edilen ganimetin paylaşılmasını ve sultanın beşte bir payının ayrılmasını da denetlerdi.

Dîvân-ı İşrâf (veya **Dîvân-ı Şugl-i İşrâf-ı Memleket**)

Devletin içteki muhaberat ve gizli haber alma dairesi olup, başkanı **sâhib-i dîvân-ı işrâf, müşrif-i memleket** veya **başmüşrif** denilen görevli idi. Bu dîvân başkanının emrinde de bütün ülke düzeyinde çalışan ve "müşrif" denilen sayısız temsilcileri vardı. Bunlar para ve vaatler ile vezirlerin ve önemli memurların gulam ve hizmetkârlarını efendileri aleyhine casusluk yapmak için ikna edebilirlerdi. Her iki cinste, kadın ve erkek casus olarak hizmet ederdi. **Müşrifân-ı dergâh** denilen memurların büyük bir kısmı sarayda görev yaparlardı.

Bunların vazifesi dîvân başkanları ve saray mensuplarının yaptıklarını çok dikkatle kontrol etmekti. Sultanın ailesi ve oğulları dahi bu gizli gözetimden kaçamazdı ve onların güvenilir gulam ve hizmetkârlarına genellikle bu dîvândan ödemede bulunulurdu. Fakat bazı zamanlar şehzadelerin de babalarının itimat ettiği hizmetkârları arasında ve dîvân teşkilâtı içinde casusları vardı. Sultan ailesi içindeki casuslar özel müşriflerdi. Ayrıca büyük komutanları gözetleyen birinin bulunmasına da özel bir ihtiyaç hissedilmekteydi. Müşriflerin, hilekârlıklarını rapor etmesi beklenen görevlilerden rüşvet almasını önlemek için, onlara cömertçe ödeme yapılırdı.

Bu casusluk sistemi dış düşmanları ve ülkeleri de kapsamaktaydı. Nitekim müşrifler kıyafet değiştirerek yabancı ülkelerde seyahat ederler ve bilgi toplardı. Bazen bu casuslar yabancı

hükümdarların kendi yakın adamları veya soylarından kimseler de olurdu.

Bu dîvân aynı zamanda devletin malî idaresini en üst seviyede kontrol etmekteydi. Ayrıca müşrif savaşta alınan ganimetin paylaşılmasında sultanın beşte bir hissesinin ayrılması sırasında muhakkak orada bulunan görevlilerden biri idi. Gözden düşen bir memurun tutuklanması ve malının müsâderesi sırasında da müşrif görev yapar ve bütün malların zaptı tutulurdu. Başmüşrifleri sultanın bizzat kendisi tayin ederdi.

Müşriflerin ilgilendiği konulardan biri de vakıfların teftişi idi.

Dîvân-ı Vekâlet (Dîvân-ı Vekil)

Hükümdara ait emlâki idare ve ailesinin malî işlerine nezaret eden, ayrıca saray hizmetinin düzgün bir şekilde yürütülmesini ve ihtiyaçlarını sağlayan dîvândır. Başkanı, **vekil-i hass**tır.

Dîvân-ı İstifâ

Bu dîvânın görevi malî işlere bakmak ve haracı toplamak idi. Başkanına **müstevfî** denilmekteydi.

Dîvân-ı Mezâlim (veya **Meclis-i Mezâlim**)

Gazneli sultanlar da adlî sistem içinde örfî hukukla ilgili olarak Dîvân-ı Mezâlim'e katılmakta, doğrudan doğruya hâkimlik yaparak halkın şikâyetlerini dinlemekte ve devlet memurları hakkında, derecelerine bakmaksızın, karar vermekte idiler. Sultanın yanı sıra mezâlime, önemli görevliler de katılmakta, onlar, muhtemelen, gerektiğinde danışmanlık yapmaktaydılar.

Dîvân-ı Müsâdere

Gazneli sultanlar da gözden düşen devlet adamları ve idarecilere, zaman zaman zengin kişilere karşı da müsâdere dîvânını işletmekte idiler. Bu işlem sırasında bir heyet oluşturulmakta ve heyetteki görevliler müsâdereye uğrayan kişinin ikametgâhına giderek mallarını ve gulamlarını tespit etmekte idiler. Sonra da bu mallar sultanın hazinesine gönderilmekte idi. Müsâdereye uğrayan kişinin mallarını saklamasından şüphe edildiğinde bir memur (**mustahrıc**) bu serveti ortaya çıkarmakla görevli idi (tabii bu sırada kişiye işkence de yapılabilirdi).

Dîvân-ı Berîd

Gazneliler Devleti'nde dîvân teşkilâtında yer alan müesseselerden biri de **Dîvân-ı Berîd** idi. Bunun başkanına **sâhib-i berîd** denilmekte olup posta ve haber alma işleriyle meşgul idi.

Bu görevli güvenilir kişiler arasından sultan tarafından tayin edilmekteydi. Hükümdarlar bu dîvân vasıtasıyla ülkenin en uzak köşesine kadar her tarafta meydana gelen bütün olaylardan haberdar olmakta idiler. Vilâyetlerde de **sâhib berîdler** görev yapmakta ve casuslar vasıtasıyla buradaki kumandan ve memurların ne yaptıklarını, ayrıca mahallî günlük olayları öğrenerek merkeze bildirmekte idiler. Sâhib-i berîdlerin de yardımcıları vardı. Bunlar merkeze bildirilmesi gereken olayları atlı haberciler ile göndermekte idiler. Elde edilen haberler şifre (muamma) ile merkezdeki **Dîvân-ı Risâlet**'e bildirilirdi. Bazen isyanlar sırasında haberleşme engellenebilir, o zaman berîd kıyafet değiştirmiş adamlarıyla durumu merkeze ulaştırmaya çalıştırırdı. Sâhib berîd ve yardımcılarına görevlerinin önemi nedeniyle peşin ve yüksek ücret ödenirdi.[221]

221 Gazneli dîvânları için bk. E. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 2007 (ikinci baskı), s. 95-114.

BÜYÜK SELÇUKLULAR'DA DÎVÂN TEŞKİLÂTI

Selçuklular Horasan'da devlet kurduktan sonra (1038-1157), çeşitli kollara ayrılarak varlıklarını sürdürdüler. Bu şubeler Türkiye Selçukluları, Irak Selçukluları, Kirman Selçukluları ve Suriye Selçukluları idi. Büyük Selçuklular Anadolu'yu yurt edinme açısından ilk adımlarını atmış, Türkiye Selçukluları da bu bölgede Türk hâkimiyetini kesin olarak yerleştirmişlerdir. Teşkilât açısından da Büyük Selçuklu müesseseleri Türkiye Selçukluları'na temel, Osmanlılar'a ise örnek olmuştur.

Merkezdeki Dîvânlar

Büyük Dîvân

Büyük Selçuklu Devleti idarî teşkilâtında merkezde veya hükümdarın bulunduğu yerdeki en büyük müessese **Büyük Dîvân**'dır. Kaynaklarda **Dîvân-ı A'lâ** şeklinde geçmekte ve genelde devletin tüm işlerini yöneten bu müessese olup, başkanı vezirdir. Büyük dîvâna ayrıca, **Dîvân-ı Vezâret** veya **Dîvân-ı Sultan**[222] da denilmekteydi. Bu dîvânın görev sahası idarî teşkilâtın bütününü kapsamakta ve başlıca iki konuyla ilgilenmektedir. Bunlardan birincisi ber'at (tayin emirleri)[223] ve resmî emirlerin çıkışı, ikincisi ise özellikle malî işlerdir[224].

222 Sadruddîn Abu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali al-Husaini, *Akhbar 'Ud-Dawlat 'İs-Saljuqıyya,* nşr. Muhammed Iqbal, Lahor 1933, s. 23/Trk. trc. N. Lügal, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye,* Ankara 1943, s. 16. Nâsıreddîn Münşî Kirmanî, *Nesâ'im el-Eshâr,* s. 75.

223 Sultan Sencer'in dîvânından çıkan bazı tayin vesikaları için bk. M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları", *A.Ü. DTCF Dergisi,* Ankara 1951, ayrı basım, s. 557, 560-561, 565.

224 Malî işler için bk. *Nesâ'im el-Eshâr,* s. 71; S. G. Agacanov, *Selçuklular,* Rusçadan çevirenler Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaverdiyev, İstanbul

Vezirin idaresindeki Büyük Dîvân; 1- Dîvân el-İnşâ ve't-Tuğra, 2- Dîvân ez-Zimam ve'l-İstifâ, 3- Dîvân el-Arz, 4- Dîvân İşrâf-ı Memâlik denilen ikinci derecede dört dîvândan oluşmaktaydı. Bugünkü deyişle Büyük Dîvân, "Bakanlar Kurulu" görevini yapıyor, vezir de başbakan olarak hükûmet işlerini yürütüyordu[225]. Dîvânda çeşitli konular görüşülüp kararlar alınmakta, bu kararlar daha sonra, bugünkü "Bakanlar Kurulu"nda olduğu gibi, sâhib denilen dîvân üyeleri tarafından imzalanmakta idi[226]. Böylece vezirden sonra Dîvân-ı A'lâ'da diğer dört dîvânın başkanları; tuğraî, müstevfî, müşrif ve ârız yer almaktaydı[227].

Tarihçi Cüveynî'nin[228] bir olay hakkında verdiği bilgiden, Büyük Dîvân toplantısının sabah namazından önce yapıldığı, boş olan dîvân başkanlıkları (söz gelişi İnşâ Dîvânı)nın, sultanın da katıldığı toplantıda kararlaştırıldığı[229] ve sabah namazı vakti gelince dîvân büyüklerinin (erkân-ı dîvân) namaz için dağıldıkları anlaşılmaktadır. Cüveynî'den aldığımız bu örnekte, Sultan Sencer namazdan sonra ülke meseleleri hakkında kâtip Müntecibeddîn Bedî'nin görüşlerini almıştı (Der esrar-ı mülk beray-ı o meşveret kerd).

Selçuklular'da vezir sultanın izin ve kontrolü altında bütün idarî işleri bağımsız olarak yürütebiliyordu. Bu bakımdan onun görevi Abbâsîler devrindeki "vezaret-i tefviz" ile aynıydı. Kaynaklarda vezir; sâhib-i dîvân-ı devlet, sâhib-i dîvân-ı saltanat veya

2006, s. 168, 293; G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik* Tarihi, Rusçadan çvr. İlyas Kamalov, İstanbul 2007, s. 84.

225 Köymen, aynı eser, s. 156; A. Taneri, "Divan", *DİA*, s. 383; Kurpalidis, s. 84.

226 *Histoire Des Seldjoucides De l'Iraq par al Bondârî D'aprés İmâd al-Dîn al-Kâtib al-Isfahânî*, Texte Arabe nşr. M. T. H. Houtsma, Liede 1889, s. 101/Trk. trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 102-103. Nitekim dîvân üyelerinden Zeyn el-Mülk Ebû Sa'd Hindu'nun cahil biri olduğu dîvân kararlarını imzalarken görülmüştü.

227 Bk. Uzunçarşılı, O*smanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, s. 40.

228 Bk. *Tarih-i Cihan-guşâ* (nşr. Mirza Muhammed Kazvinî), London 1916, s. 9/Trk. trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1994, s. 10; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, cilt: II, *İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984 (2. baskı), s. 348.

229 H. Horst (*Die Staatsverwaltung Der Grosselğûgen Und Horazmmsâhs* (*1038-1231*), Wiesbaden 1964, s. 16) da hükümdarın esas itibarıyla Dîvân-ı A'lâ'ya başkanlık edebildiğini belirtmektedir.

hâce-i buzurg gibi unvanlarla zikredilmekteydi[230]. Büyük Dîvân'a dâhil vezir ve öteki dîvân başkanları sultan tarafından tayin edilmekteydi. Sultan yeni bir vezir tayin etmek etmek gerektiğinde, yukarıda belirttiğimiz üzere, bu konuda dîvân mensuplarına danışabiliyordu (meşveret meclisi). Bunun bir örneğini de Sultan Muhammed Tapar devrinde görmekteyiz[231]. Nitekim Muhammed Tapar Hatir el-Mülk'ü vezirlikten uzaklaştırdıktan sonra yeni bir tayin için emîrler ve dîvân erbabı ile meşveret etmişti. Dîvân başkanlarının atanmasına bir örnek olarak da Sultan Melikşah'ın Tâcülmülk Ebu'l-Ganaim'i tayin etmesini zikredebiliriz[232]. Ancak etkili ve kudretli vezirlerin de Büyük Dîvân üyeleri ile memurları tayin edip görevden uzaklaştırabilecekleri veya tutuklayabilecekleri anlaşılmaktadır[233]. Sultan Sencer devri vezirlerinden Kıvameddîn Ebu'l-Kasım b. Hasan el-Dergüzinî, Müstevfî İzzeddîn Isfahanî'yi görevinden azl ve hapsettirmişti [234].

Sultan Dîvânı'nda (a'lâ bâb es-sultanî ve fî dîvânihi), dîvân başkanlarından başka, kâtipler (münşî), memurlar (gumeştegân), iktidarlı büyük zatlar, âlim ve zeki nâibler yer almaktaydı[235]. Rahmetli hocam M. Halil Yınanç'a göre[236], batıya fetih için gönderilen "Emîr ve bazen melik unvanlarını alan şehzadelerin yanına da **Dîvân-ı Saltanatça** vezir ve bütün dîvân erkânı yoldaş edilmişti."

Malazgirt zaferini Dîvân-ı A'lâ münşîleri (**münşiyân-ı Dîvân-ı A'lâ**) **fetihnâmeler** yazarak etraf ülkelere göndermiş-

230 Bk. A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi* (*485-498/1092-1104*), İstanbul 2001, s. 193.

231 Bk. Bündarî, s. 114/Trk. trc., s. 112

232 Bk. aynı eser, s. 61/Trk. trc., s. 62; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Alp Arslan ve Zamanı*, III, Ankara 1992, s. 180.

233 Bk. A. Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, sayı 8-9, Ankara 1970, s. 103.

234 Bk. Gıyâseddîn b. Humâmeddîn Handmîr, *Dustûr el-Vuzerâ'*, nşr. Said Nefisî, Tahran hş. 1317, s. 204-205; Taneri, aynı eser, s. 106. Diğer örnekler için bk. Taneri, aynı eser, s. 122.

235 Bk. Bündarî, s. 60/Trk trc., s. 61. *Nesâ'im el-Eshâr* (s. 71)'da nâibler "nüvvâb-ı dîvân-ı a'lâ" şeklinde geçmektedir.

236 Bk. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I. Cilt, yayına hazırlayan Prof. Dr. R. Yınanç, Ankara 2013, s. 40.

lerdi[237]. Dîvânda zikri geçen mensuplardan biri de **emîr-i sâhib dîvân**dır. Abbâs İkbâl[238] bu görevliyi belirtmekte ve ismini de Kumac olarak açıklamaktadır. Ancak bu emîrin tam olarak hangi görevi yaptığı anlaşılamamaktadır (ayrıca bk. Tuğra Dîvânı). Öte yandan Sultan Muhammed Tapar, veziri ve dîvânı kontrol etmek için Anuşirvan b. Halid'i dîvâna nâib tayin etmişti[239]. Yine Muhammed Tapar Batınî olduğundan şüphesi kalmadığı veziri Sa'dülmülk'ü dîvânının birkaç büyüklerinin (ekâbir dîvânehu) huzurunda astırmıştı (1107)[240]. Büyük Dîvân, sultan nerede ise orada toplanmakta idi. Nitekim Tuğrul Bey Bağdat'ta iken, Vezir Amîd el-Mülk Kündürî sultanın dîvânında (Dîvân es-Sultan) bulunmaktaydı[241]. Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e göre[242], dergâh ve dîvânda Horasanlı kâtipler ve memurlar görev yapmalıydı.

Öte yandan bir elçi heyeti Selçuklu ülkesine girdiği zaman serhad memurları (gumeştegân) dîvâna teslim etmek üzere onlarla birlikte itimat ettiği bir adamını göndermekteydi. Böylece elçiler Selçuklu dîvânında da hazır bulunmuş olmaktaydı. Nitekim Karahanlı elçisi Sultan Alp Arslan'ın huzurundan ayrılıp ülkesine döndüğünde hükümdarına "dergâh ve dîvânlarının düzeni hep iyidir" şeklinde bilgi vermişti[243]. Sultandan dîvâna ve hazineye ulaşan sözlü emirlere **pervane** denilmekteydi. Bu ferman, gönderilen yere ulaştığı zaman, sultanın bu emri verdiği durum ve getirenin belki de tam aksettirememesi göz önüne alınarak dîvândan tekrar sultanın yüksek reyine arz edilir ve sonra yerine getirilirdi[244].

Dîvândan fakirlere sadaka dağıtıldığı da zikredilmektedir. Buna göre Sultan Alp Arslan'ın dîvânında ülkesinin her tarafın-

237 Bk. Mirhand, *Tarih er-Ravzat es-Safâ*, IV, Tahran hş. 1339, s. 269.
238 Bk. *Vezâret*, s. 73. Ayrıca emîr-i dîvân için bk. Akılî, s. 208.
239 Bk. Bündarî, s. 109/Trk. trc., s. 108-109. Ayrıca bk. A. Özaydın, *Berkyaruk*, s. 196.
240 Bk. Bündarî, s. 92/Trk. trc., s. 94. Olay için bk. A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (*498-511/1105-1118*), Ankara 1990, s. 81.
241 Bk. *Ahbâr*, s. 23/Trk. trc., s. 16.
242 Bk. *Siyâset-Nâme*, hazırlayan M. A. Köymen, Ankara 1999, Trk. trc.115.
243 Bk. aynı eser, s. 68-70.
244 Bk. aynı eser, s. 63-64.

daki pek çok fakirin adı kayıtlı olup bunlara yardım için maaş ve tahsisat ayrılmıştı[245]. Ayrıca dîvân üyeleri toplantı esnasında minderlere oturmakta idiler. Söz gelişi "Vezir Hatîrülmülk iri cüsseli olup dîvânda mindere dayandığında, görünüşte iki minder sanılmaktaydı"[246].

Tuğrul Bey Isfahan'a hâkim olduğu zaman (Mayıs-Haziran 1051), burada halka zulüm eden bir grubu, **Büyük Dîvân**'da mahkeme huzuruna çağırıp itham etti. Sultanın emriyle bu grubun dilleri kesildi ve gözleri ateşten kıpkırmızı kesilmiş iğneyle delindi[247].

Dîvân el-İnşâ ve't-Tuğra (Dîvân er-Resâil)

Bu dîvân Selçuklu sultanlarının öteki devletler ve eyaletler ile olan yazışmalarını, hükümdarların fermanlarını ve devletin çeşitli görevlilerinin tayin vesikalarını hazırlamak ile uğraşan müessesedir. Dîvân başkanı, başta **tuğraî** olmak üzere; **sâhib-i dîvân-ı tuğra ve inşâ**, **münşîy-i memâlik** ve **tuğra-keş** gibi unvanlar ile anılmaktaydı. Adı geçen dîvân, başlangıçta iki daire olarak görev yapmaktaydı.

Bunlardan birincisi a) Tuğra dairesidir [248]. Tuğra[249] Türkçe bir kelime olup, hükümdar adına bir vesikanın üst tarafına **besmele** üzerine yazılan isim, lakap ve dua cümlesinden oluşmaktadır. Selçuklular'da tuğra dîvânı başkanlığı veya tuğraîliğin daha hanedanın kurucusu Tuğrul Bey'den itibaren mevcut olduğunu göz önüne alırsak, bu müessesenin Oğuzlar'da hükümdarlık alâmeti olan tuğradan çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim

245 Bk. Ibn al-Athir, *al-Kâmil Fi'l-Târikh*, nşr. Tornberg, Beyrut baskısı 1979, c.X, s. 75/Trk. trc. *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, çev. A. Özaydın, c. X, İstanbul 1987, s. 79

246 Bk. Bündarî, s. 103/Trk. trc., s. 104.

247 Bk. *Via and Ramin*, Translated from the Persian Fakhr ud-Dîn Gurgânî by George Morrison, Columbia University Press, New York and London 1972, s. 12. Acaba burada dîvândan kasıt **mezâlim dîvânı** mı?

248 Kurpalides'e göre (s. 89), Selçuklular döneminde bu daireye Dîvân-ı Tuğrâ denildiğini, Dîvân-ı İnşâ'nın onun en önemli alt bölümü olduğunu belirtiyor. Ancak onun zikrettiği Bündarî'nin eserinde bu konuda bir bilgi bulamadık. Ancak Bündarî (s. 100/Trk. s. 102) divanları sıralarken; istifâ mansıbından sonra **tuğra** makamının geldiğini, Dîvân-ı Resâil ve Dîvân-ı İnşâ'nın buna dâhil olduğunu zikretmektedir.

249 Fazla bilgi için bk. J. Deny, "Tuğra", *İA*, s. 5-11.

Tuğrul Bey Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillâh'tan aldığı unvan ve lakapları mührünün üzerine bir yay ve ok koydurarak tespit etmiş ve bu işaret tuğra, bunu yazan görevli de "tuğraî "olarak adlandırılmıştır[250]. Adı geçen daire, hükümdarın çıkardığı emir-nâmelere (**menşur**, **tevkî, ferman**, **misâl** vs.) onun işaretini yani tuğrasını koymakla görevli idi. Tuğraî kendi dîvânından çıkan her türlü emirnâme, mektup ve yazışmayı kontrol etmekteydi. Ayrıca her yazı çıkış tarihiyle **dîvân defteri**ne kaydedilmekte ve daha sonra bu **defterler** muhafaza edilmekteydi[251]. Nitekim, "Büyük bir ihtimalle her fermanın birkaç nüshası vardı. Bunlardan birincisi tayin edilen memura verilir, ikincisi memurun tayin edildiği kuruma gönderilir, üçüncüsü de **Dîvân-ı İnşâ**'da kalırdı"[252]. Dîvân-ı İnşâ'da mektuplar, mesajlar, yabancı devletler ile yazışmalar, kazanılan savaşlar ve fethedilen ülkeler için **zafernâmeler ve fetihnâmeler** düzenlenmekteydi. Ayrıca Fars diplomatiğinde belgelerin sadece içeriğine değil, sultanın Dîvân-ı İnşâ'dan çıkan fermanının geniş Selçuklu ülkesinin her tarafına yayıldığından dolayı şekline de önem verilmekteydi[253].

İkinci daire b) İnşâ dairesidir. Bu daire devletin iç ve dış yazışmalarını idare etmekte idi. Tuğra Dîvânı daha Tuğrul Bey devrinden beri mevcuttu ve başında genç bir Türk emîr görev yapmaktaydı (bk. Tuğraîler Listesi, s. 68). Nizâmülmülk vezir olduktan sonra bu göreve bir İranlı memur tayin edildi ve her iki dîvân birleştirildi[254]. Görevleri icabı bu dairede çalışanların ve kâtiplerin üslûpları güzel olmalıydı. Bu bakımdan kâtiplik mesleğini öğrenmek isteyenler kendilerini yetiştirmek açısından farklı münşîlerin dîvânlarında eğitim almakta, meşhur edipler ve bilginlerin arasında bir çeşit staj görmekte idiler[255]. Nizâmiy-i Aruzîy-i Semerkandî; debirliğin (kâtipliğin) bir sanat olduğunu belirttikten sonra

250 Bk. E. Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007, s. 230.

251 Bk. Horst, s. 31/Türkçe özeti, M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *TAD*, Cilt II, sayı 2-3, Ankara 1964, s. 323.

252 Bk. Kurpalidis, aynı eser, s. 35.

253 Bilgi için bk. aynı eser, s. 77.

254 Bk. Horst, s. 36/Köymen, aynı makale, s. 324; Carla L. Klausner, *The Seljok Vezirate: a study of civil administration 1055-1194,* Massachusetts 1973, s. 17/Farsça tercüme, *Dîvânsâlârî der ahd-ı Selçukî (Vezâret der ahd-ı Selçukî),* trc. Ya'kûb Ajend, Tahran 1389, s. 28; Kurpalidis, s. 90.

255 Kurpalidis, s. 90.

bu mesleği seçecek kişilerin söz gelişi; Arap örneklerini (emsalini), Acem kelimelerini okumalarını, seleflerinin kitaplarını mütalaa etmelerini, Sâbî[256], Kâbûs b. Veşmgîr[257], Kudame b. Ca'fer[258] ve makamat-ı Harirî[259] ile Bel'amî[260], Ebû Nasr Kündürî[261]'nin tevkiâtlarını; Arapça dîvânlardan Mütenebbî[262], Ebîverdî[263]'nin dîvânını, İranlı şairlerinden Rûdekî[264], Firdevsî'nin *Mesnevî*'sini ve Unsurî[265]'nin methiyelerini okumasını tavsiye etmiştir[266]. Görüldüğü gibi kâtip olmak hiç de kolay değildi. Onlar bu şekilde yetiştikten sonra hocalarının tavsiyesiyle dîvânda işe başvurmakta idiler. Münşîlerin tayini hükümdar tarafından yapılmakta idi, dolayısıyla görevi icabı doğrudan Selçuklu sultanına tâbi idiler. Bu göreve Sultan Melikşah tarafından tayin edilenlerden biri Edib Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed Muhtar Zevzenî idi. Sultan daha sonra Emîr-i Sâhib dîvân Kumac'a emir vererek yeni tayin edilen dîvân başkanını hazineye götürmesini ve mahut bir teşrif (hil'at) giydirmesini ve vezirlik bâlişine (minder) oturtmasını ve dîvâna getirmesini buyurdu. Melikşah'ın emri gereği ertesi gün ona değerli bir hil'at giydirilerek dîvâna getirildi ve

256 Sâbî, Ebû İshak, (öl. 994), Sâbiî inancına mensup kâtip, risâle yazarı şair ve tarihçi, bk. Rahmi Er, "Sâbî, Ebû İshak", *DİA*, s. 339-340.

257 Kâbûs b. Veşmgîr (öl. 1012) Ziyarî emîri ve döneminin edebî nesir yazarlarından biri, bk. A. Güner, "Kâbûs b. Veşmgîr", *DİA*, s. 43-44.

258 Kudâme b. Ca'fer (öl. 948 ?), Abbâsî dîvân kâtibi, C. Kallek, "Kudâme b. Ca'fer", *DİA*, s. 311-312.

259 Harîrî (öl. 1122), *Makamat* yazarı ve dil âlimi, bk. H. Kılıç, "Harîrî", *DİA*, s. 191-192.

260 Bel'amî, Ebü'l-Fazl (öl. 940), Samanî veziri, bk. A. Demiroğlu, "Bel'amî, Ebü'l-Fazl", *DİA*, s. 390-391.

261 Kündürî (öl. 1064), Selçuklu veziri, bk. A. Özaydın, "Kündürî", *DİA*, s. 554-555.

262 Mütenebbî (öl. 965), Arap şairi, bk. İ. Durmuş, "Mütenebbî", *DİA*, s. 195-200.

263 Ebiverdî (öl. 1113). Büyük Selçuklular devrinde yetişen şair ve edip, bk. Cevat İzgi, "Ebîverdî", *DİA*, s. 76-77.

264 Rudekî (öl. 941), İranlı şair, bk. M. Öztürk, "Rûdekî", *DİA*, s. 185-186.

265 Unsurî (öl. 1039-1040), İranlı kaside şairi, bk. M. Atalay, "Unsurî", *DİA*, s. 162-163.

266 Bk. Nizâmîy-i Aruziy-i Semerkandî, *Çahâr Makala*, nşr. Muhammed Kazvinî, notlarla yeniden gözden geçiren Dr. Muhammed Mu'in, hş.1346, s. 19-22; Kurpalidis, s. 90-91.

burada yeni yerine oturtuldu[267]. Bu tayinle dîvân başkanlarının göreve nasıl başladıkları hakkında bir fikir edinilmiş olmaktadır. Sultan ava çıktığında, vezir bulunmadığı zaman tuğraî o esnada sultanın veziridir. Bu esnada ona itimat ederler[268]. O, bu durumda vezire vekâlet etmekteydi. Ayrıca görevi icabı tuğraî sultanla çok sık temasta bulunmakta idi. Dolayısıyla onun hükümdarın yakınlığını ve sevgisini kazanması daha kolay idi. Bu durum nedeniyle boşalan vezirliğe bazen tayin edilebilmeleri mümkün olmaktaydı[269]. Zikredilen örnekler göz önüne alındığında tuğraînin idarî teşkilâtta vezirden sonra gelen en büyük makam olduğu anlaşılıyor[270]. Buna karşılık Bündarî[271], vezirlikten sonra müstevfî, sonra sırasıyla tuğraî, sâhib-i dîvân-ı işrâf ve ârız el-ceyşin geldiğini belirtmektedir. Teşkilâttaki önemi nedeniyle münşîler ülke içinde büyük nüfuza sahip olup, en hatırı sayılan kişiler arasındaydılar[272]. Nitekim Vezir Nizâmülmülk'ü destekleyenler arasında iki arkadaşı vardı. Bunlardan biri, **dîvân-ı inşâ ve tuğra sâhibi** Kemâlüddevle Ebu'r-Radi b. Fazlullah b. Muhammed, diğeri **dîvân-ı zimam ve istifâ sâhibi** Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed idi. Bunların her ikisi rey ve tedbir sahibi idiler[273]. Selçuklu döneminde vesikaların kaleme alındığı dil Farsça idi. Buna mukabil Arapça konuşulan ülkeler ile ilgili (Abbâsîler ve Arap hükümdar-

267 Bk. Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s. 73.

268 Bündarî, s. 100/Trk. trc., s. 102; Klausner, s. 17/Farsça tercüme, s. 28; Kurpalidis, s. 85.

269 Nitekim Müeyyidülmülk Sultan Melikşah döneminde **Dîvân-ı Tuğra** başkanı idi. Daha sonra Berkyaruk ve Muhammed Tapar dönemlerinde vezir tayin edilmişti, bk. Kurpalidis, s. 90.

270 Bu konuda ayrıca bk. Taneri, "Vezirlik", s. 103-104. Buna mukabil Lambton ("Dīwān", *EI*², s. 333), ilk üç sultanın saltanatından sonra vezirin öneminin müstevfîninkiyle ilgili olarak çöktüğünü, Berkyaruk'un veziri Fahr el-Mülk'ün Müstevfî Mecd el-Mülk Balâsânî tarafından gölgelendiğini öne sürmektedir.

271 Bk. s. 100/Trk. trc., s. 102.

272 Kurpalidis (s. 89-90), Nizâmülmülk gibi kudretli bir vezirin bile tuğraînin görüşünü dikkate aldığını belirtiyor ve bu bilgi için Abbas İkbal (*Vezâret der ahd-ı Selâtin-i buzurg*, Tahran hş. 1338, s. 73)'i referans veriyor. Ancak burada Abbas İkbâl oğlu Müeyyidülmülk'ün yerine Edib Muhtar'ın tercih edildiğini zikretmektedir

273 Bk. Bündarî, s. 59/Trk. trc., s. 60.

ları) yazışmalar bu dilde yapılmaktaydı[274]. Bu nedenle Dîvân-ı İnşâ'nın başına getirilen görevlilerin Arapça ve Farsçayı iyi bilmesi ve edebî yeteneklere sahip olması gerekmekteydi. Ancak Büyük Selçuklu Devleti çöküş devrini yaşadığı sürede bu özelliklere pek dikkat edilmiyordu. Nitekim Sultan Muhammed Tapar devrinde dahi bu dîvânın reisi (**sâhib dîvân er-resâil**) olan Muhtassülmülk bütün bu faziletlerden yoksundu. Arapça şöyle dursun, Farsça bile beş satır yazmaktan âciz idi. Fakat usta bir hattat idi. Yine bu göreve getirilen Ustaz Ebû İsmail el-Kâtib el-Isfahanî fazıl ve edip olmakla beraber, kalemi pek yavaş ve zayıf, yazısı sakat ve karışık idi[275]. "Münşîy-i memâlik görevi nedeniyle sık sık diplomatik işleri de yönetmekte, dolayısıyla devletin ve komşu ülkelerin iç ve dış siyasetleriyle de yakından ilgilenmekteydi." Ayrıca, Sencer'in Maverâünnehir seferinden sonra (1141) Müntecebeddîn Bedî'nin Gürgenç vilâyetine gönderilmesi gibi durumlarda özel yetkiler ve sultan adına hareket izni de verilmekteydi. Öte yandan münşî şehir ve vilâyet idarî müesseselerinin (reis, şahne ve âmil dîvânlarının) düzenlenmesine de katılmaktaydı... Münşî, ayrıca ferman ve belgeleri sultana tasdik ettirmekteydi"[276]. Öte yandan Müntecebeddîn Bedî', Ziyâeddîn'in **niyâbet-i vezaret** ve **Dîvân-ı Tuğra'**ya tayini münasebetiyle de tuğraînin görev ve hakları hakkında bilgiler vermektedir[277].

Tespit edilebilen Dîvân el-İnşâ ve't-Tuğrâ başkanları:

Tuğrul Bey:
Humartegin Tuğrâî[278],
Amid el-Mülk[279],

274 Bk. Horst, s. 34/Trk. trc., s. 324; Kurpalidis, s. 30.
275 Bk. Bündarî, s. 97 ve 110/Trk. trc., s. 99, 109.
276 Fazla bilgi için bk. Kurpalidis, s. 92-93.
277 Bk. *Kitâb Atabet el-Ketebe Mecmu'ay-Müraselet-i Dîvân-ı Sultan Sencer*, Müeyyed ed-Devle Müntecebeddîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, nşr. Muhammed Kazvinî ve Abbas İkbal, Tahran hş. 1329, s. 49-50; Taneri," "Vezirlik", s. 148; Kurpalidis, s. 91.
278 Bk. Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, sayı 22, Ankara 1997, s. 68, 70, 73: Bündarî, s. 20/ Trk. trc., s. 20.
279 Bk. Bündarî, s. 30/ Trk. trc., s. 30; Taneri, "Vezirlik", s. 87.

Alp Arslan:

Nizâmülmülk (?)[280],

Kemalüddevle Ebu'r-Razı (Rızâ) Fazlullâh b. Muhammed[281],

Baharzî, Ali b. Hasan (öl. Zilkade 467/Haziran-Temmuz 1075)[282]

Melikşah:

Kemalüddevle[283],

nâibi: oğlu Seyyid er-Rüesâ Ebu'l-Mehasın (öl. Şevval 476/Şubat-Mart 1084)[284],

Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk[285],

nâibi: Müeyyideddîn Ebû İsmail Hüseyin b. Ali Tuğrâî Isfahanî[286],

nâibi: Edib Ebu'l-Muhtar Zevzenî[287],

Ebu'l-Muhtar ez-Zevzenî (lakabı Kemâlülmülk)[288],

Tâcülmülk Ebu'l-Ganaim[289] (öl. Muharrem 486/Şubat 1093),

280 Bk. Merçil, *Alâmetler*, s. 240. Amîd el-Mülk için söylediğimiz durum Nizâm el-Mülk için de geçerlidir.

281 Abbas İkbâl (s. 59) onun Alp Arslan zamanında Dîvân er-Resâil başkanı olduğunu zikrediyor

282 Bk. Mehmet Talu, "Baharzî, Ali Hasan", *DİA*, s. 474. Bir başka görüşe göre Vezir Amid el-Mülk'ün kâtipliğini yapmıştır, Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 239.

283 Bk. Bündarî, 59/Trk. trc. 61; *Ahbâr*, s. 68/Trk. trc., s. 47: İbnü'l-Esîr, X, s. 131/Trk. trc. X, s. 123: Abbâs İkbâl, aynı eser, s. 57, 59, 64, 66; İbrahim Kafesoğlu, S*ultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 148; Köymen, *Alp Arslan III*, s. 179.

284 Bk. Bündarî, s. 59/Trk. trc., s. 60; İbnü'l-Esîr, aynı yer.; Abbâs İkbâl, s. 58-59; Köymen, aynı eser, s. 182.

285 Bk. Bündarî, s. 60/ Trk. trc., s. 61; İbn Kesîr, Trk. trc., c. XII, s. 255; Kafesoğlu, aynı eser, s. 148; Abbâs İkbâl, s. 65, 71.

286 Bk. Kamâl Al-Dîn İbn Al-Adîm, *Bugyat At-Talab Fî Târîh Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, yayımlayan Ali Sevim, Ankara 1976, s. 81-82; Abbâs İkbâl, aynı eser, s. 58-59, 111, 113, 134, 146, 179, 292: F. Krenkow, "Tuğraî", *İA*, s. 12-14; Melik Sencer'in veziri idi, bk. İbn Kesîr, Trk. trc. XII, s. 302, 317.

287 Bk. Bündarî, s. 60-61/Trk. trc., s. 61 Köymen, aynı eser, s. 182; Kurpalidis, s. 90.

288 Bk. Bündarî, s. 61/Trk. trc., s. 61; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 148; Abbâs İkbâl, s. 58-59, 67 vd.; Köymen, aynı eser, s. 182.

289 Bk. Bündarî, s. 62/Trk. trc., s. 62, XII; Abbâs İkbâl, 50, 58-59, 93 vdd.; Köymen, aynı eser, s. 180-182; Özaydın, Berkyaruk, s. 21.

nâibi: el-Kiya Mücirüddevle Ebu'l-Feth Ali b. Hasan el-Erdistanî (resâ'il kâtibi)[290].

Sedidülmülk Ebu'l-Mealî el-Münşî [291].

Berkyaruk:
Abd er-Rahim b. Nizâmülmülk[292],
el-Kiya el-Mücir Ebu'l-Feth et-Tuğraî[293].

Muhammed Tapar:
Nâsır el-Muhammed b. Müeyyidülmülk[294],
Emîr Amid Muhammed el-Cevzekânî[295],
nâibi: Ebû İsmail Kâtib el-Isfahanî[296],
Ebû İsmail Müeyyideddîn Kâtib el-Isfahanî[297] (öl. 515/1121)
Hatîrülmülk Meybuzî[298] (tayin; 511/1117-1118).
Muhtassülmülk Ebû Nasr el-Kâşî[299]

Sencer:
Müntecebeddîn Bedî'[300],
Kıvameddîn Ebu'l-Kasım Nâsır b. Hüseyin Tuğraî[301],

290 Bk. Bündarî, s. 61/Trk. trc., s. 62; Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 34; Muhammed Mahmûd İdris, *Rüsûm es-Selâcika*, Kahire 1983, s. 107.

291 Bk. Bündarî, 63/Trk. trc., s. 64; Tetley, s. 174

292 Bk. Bündarî, s. 83/Trk. trc., s. 85; Özaydın, aynı eser, s. 198; Klausner (s. 106/Farsça trc. s. 126) Melikşah devrinde zikretmektedir.

293 Sultan Berkyaruk devrinde dîvânda çalışmış olmalıdır. Bu şahıs Berkyaruk tarafından Melik Sencer'e vezir tayin edilmişti (490/1096-1097), bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 265, 378/Trk. trc. X, s. 221, 306: Lambton, aynı eser, s. 34.

294 Bk. Bündarî, s. 93/Trk. trc., s. 96; Özaydın, aynı eser, s. 199.

295 Bk. Bündarî, s. 100, 109/Trk. trc.102, 110; Abbâs İkbâl, s. 178; Özaydın, s. 199.

296 Bk. Bündarî, s. 110/Trk. trc., s. 109.

297 Bk. Bündarî, s. 110, 116/Trk. trc., s. 109, 114; İbn ü'l-Adîm, s. 82; F. Krenkov, "Tuğrâî", *İA*, s. 12-14; Özaydın, aynı eser, s. 199; Rahmi Er, "Tuğrâî", *DİA*, s. 339-341.

298 Bk. Bündarî, s. 116-117, 124-125/Trk. trc., s. 114, 121; Akılî, aynı eser, s. 232; Lambton, aynı eser, s. 34.

299 Bk. Bündârî , s. 94/Trk. trc. s. 97; Klausner, s. 106/Farsça trc., s. 127; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 199.

300 Bk. Tahsin Yazıcı, "Müntecebeddîn Bedî'", *DİA*, s. 25; K. S. Lambton, "*'Atebetü'l-Ketebe*'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", çev. N. Kaymaz, *Belleten*, sayı 147, Ankara 1973, s. 366, 375.

301 Bk. Muhammed … el-Huseynî el-Yezdî, *el-'Urâza fi'l-Hikâyet es-Selcukıyye*, nşr. K. Susseheim, Kahire 1326, s. 113; Akılî, *Âsâr el-Vüzerâ*, s. 252, 255-256;

Muîneddîn Assam[302],
Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk[303],
Azizülmülk Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed[304],
Ziyâüddevle ve'd-Dîn[305],
Nasîreddîn Ebu'l-Kasım Mahmûd Mervezî[306].
Ebu'l-Kasım Dergüzinî[307].

Dîvân-ı İstifâ

Bu dîvân ayrıca **Dîvân-ı İstifây-ı Memâlik** veya **Dîvân-ı Zimam ve'l-İstifâ** şeklinde de zikredilir. Adı geçen müessese, devlet hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol eden ve malî işlerle uğraşan bir dîvân olup, başında bulunan görevliye **müstevfî, sâhib-i dîvân-ı istifâ** veya **müstevfî el-memâlik** denmekteydi. Müstevfî; devletin bütün malî işleriyle uğraşan memurlarının başıdır. Bu memurlara Dîvân-ı Hass (bk. s. 138) veya Dîvân-ı Hazret'in maliye işlerine bakan kısmının görevlileri de dâhildir. Adı geçen dîvân aşağı yukarı bugünkü Maliye Bakanlığı'nın yaptığı işlerle meşgul olmaktadır. Tabiatıyla hazine ve burada bulunan para miktarı da müstevfînin kontrolü altında idi.

Dîvân-ı İstifâ, devletin gelir ve giderlerini listelere (cerâ'id) ve defterlere (defterât) kaydederek yıllık bütçeyi düzenlerdi[308]. Selçuklu döneminde de malî açıdan gelirin giderden fazla olması fikri esastı. Bu gerçekleşmediği takdirde denk bir bütçe tertip

Muhammed Avfî, *Lübâb el-Bâb*, nşr. Saîd Nefisî, Tahran hş. 1335, s. 414. Muhammed Avfî, Kıvameddîn'in nasıl tuğra çektiğini de açıklamaktadır (bk. s. 415).

302 Bk. Akılî, aynı eser, s. 237; Taneri, "Vezirlik", s. 106.

303 Bk. Akılî, aynı eser, s. 258.

304 Bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî ma'ruf İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyâr, 1348, s. 217. Bu şahıs daha önce Sultan Melikşah'ın debîri idi.

305 Bk. *'Atabet el-Ketebe*, s. 49-50; Lambton, aynı makale, s. 369; Kurpalidis, s. 89.

306 Bk. Lambton, "Continuity…", s. 34.

307 Bk. Bündarî, s. 129/Trk. trc., s. 124.

308 Devletşâh tarafından zikredilen Hasan Sabbah ilgili bir hikâyeye göre (s. 154) bu defterler **defterhâne**de muhafaza edilmekteydi. Ayrıca bk. Klausner, s. 39.

edilmeye çalışılırdı[309]. Nitekim Büyük Dîvân'ın malî konularla ilgilendiği ve Selçuklu Devleti'nin en parlak döneminde Vezir Nizâmülmülk hazinelerin daima dolu olmasını savunmaktaydı. Ayrıca o, "Vilâyet gelirlerinin hazine için tahsis edilmiş olan para (mal)nın asla değiştirilip başka yere harcanamayacağını" belirtmekteydi[310].

Dîvân başkanlarının, devlet memurlarının, sultan tarafından para tahsis edilmiş olanların (din adamları ve seyyidler), saray hizmetkârlarının maaş ve ödenekleri istifâ dîvânı tarafından verilmekte idi[311]. Nitekim müstevfî maaşların düzenli ödenmesine itina göstermekte idi. Buna mukabil hak sahibi olmayanları listeler (cerâ'id)den silmek yetkisine de sahipti. Malî bakımdan iktâ sistemi de onun emrinde idi. Müstevfînin bütün eyalet ve şehirlerde nâibleri (nüvvâb) ve memurları (gumeştegân) vardı. Vergiler mahallî görevliler âmiller (ummâl) denilen memurlar vasıtasıyla toplanmakta idi[312]. Âmillere bağlı olarak da **muhassıllar** ve **mutasarrıflar** görev yapmakta idiler. Söz gelişi, Şerefeddîn Zahîrülmülk Ebu'l-Hasan 516/1122-1123 yılında Bağdat'ta oğlu Mucireddîn Muhammed ise Rey'de mutasarrıf idiler[313]

Dîvân-ı İstifâ'da çalışan görevliler arasında belgelerin düzenlenmesiyle ilgili olarak vergi sistemini iyi bilen kâtipler (muharriran) ve muhasipler (muhassibân) bulunmaktaydı.[314] Alt kade-

309 Bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 184-185

310 Hazine konusunda fazla bilgi için bk. E. Merçil, *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, İstanbul 2011, s. 139 vdd.

311 Bk. Bündarî, s. 109/Trk. trc., s. 109; Köymen, aynı eser, s. 185; Horst, s. 38/Türkçe özet, Köymen, s. 327; Kurpalidis, s. 96. Bündarî burada Vezir nâibi Şerefeddîn Anuşirvan b. Hâlid'e malî konuda yapılanları belirtmektedir.

312 Melik Sencer 1117'de Behramşah'ı Gazne'de tahta oturttuğunda şehrin varidatından hazineye her gün bin dinar verilmesi kararlaştırılmıştı. Sencer kendi dîvânından bir âmili, bu paranın tahsili için oraya tayin edip oturtmuştu, bk. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Türkçeye çeviren Ahmed Ateş, I. cilt, Ankara 1957, s. 164.

313 İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 226.

314 Ayrıca yine Devletşah'a göre (s. 154) de burada müstevfîler ve muhasipler çalışmaktaydı.

medeki bu görevliler müstevfîye devletin bütün vergi meseleleri hakkında bilgi vermek zorunda idiler. Müstevfî bu memurların faaliyetlerini takip edip onları sorguya çeker ve görevlerini ihmal ettiklerinden dolayı cezalandırır veya âmilleri bakiye kalan vergiler nedeniyle sorumlu tutardı[315].

Müstevfînin halka (raiyyet) karşı da görevleri vardı. Bu nedenle gerektiğinde halkın durumunu düzeltir, haklarını ve mükellefiyetlerini eşit parçalara böler, görevliler ile aralarındaki münasebetlerin adaletle olmasını sağlar, yeni vergiler koymasa da haklı isteklerde hiç ihmal göstermezdi. Horst'a göre, "bu vergilerin miktarı" eskiden beri tespit edilmiş kanunlar ve defterlerdeki eski örneklere göre tayin edilebilirdi. Bu örneklerden kimse ayrılmazdı". Vergilerin bir kısmı mültezimler (eshâb-ı havalât) vasıtasıyla tahsil edilmekteydi. Mültezimler topladıkları bu vergilerin hesabını müstevfîye vermek zorunda idiler. Dîvân-ı İstifâ ile ilgili bütün yazılar müstevfî tarafından kendi el yazısı ile imzalanır ve damgalanırdı. Müstevfînin kendisiyle ilgili ödemesi; maaş veya tahsisat (mersum ve rusûm-i istifâ) şeklinde yapılırdı. Maaş yerine bir iktâ veya bunun karşılığı olarak, **Dîvân-ı Arz**'ın tayin edeceği hububat ile de ödeme yapılırdı[316].

Bu dîvânın iki alt bölüme ayrıldığı, bunlardan birinin müstevfî el-memâlik, ötekinin ise müşrif el-memâlik tarafından idare edildiği ileri sürülmüştür. Buna göre müstevfî el-memâlik yıllık gelirler ile, öteki daire başkanı ise teftiş ve kontrol ile meşgul olmaktaydı[317]. Ancak bu dîvânlar birbirinden ayrı iki müessesedir[318]. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere Bündarî'ye göre teşkilâtta vezirden sonra müstevfî yer almaktadır[319].

315 Bk. Horst, s. 36-37/Türkçe özet, s. 325-327; A. K. S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, cilt 5, London 1968, s. 258; Kurpalidis, s. 95.

316 Fazla bilgi için bk. Horst, s. 37-38/Türkçe özet, s. 326-327.

317 Bk. A. K. S. Lambton, "Dīwān", *EI²*, s. 333.

318 Ayrıca bk. Agacanov, *Selçuklular ve Türkmenler*, naklen Kurpalidis, s. 94.

319 Bk. s. 67.

Tespit edilebilen Dîvân-ı İstifâ başkanları:

Tuğrul Bey:
Amid el-Mülk-i Irak Ebû Nasr Ahmed Müstevfî (?)[320].

Alp Arslan:
Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr Hârezmî (öl. 494/1100-1101)[321].

Melikşah:
Şerefülmülk. Hârezmî[322],
nâibi: Üstad Ebû Galib Beravistânî[323],
nâibi: Necib Curbâzakanî[324],
nâibi: el-İzz Ebu'l-Fazl Es'ad b. Muhammed b. Musa Beravistânî[325] (Balâsânî),
Mecdülmülk el-İzz Fazl Es'ad b. Muhammed... Beravistânî[326] (Balâsânî, sonra müstevfî)

320 Irak'ta görev yapan Ebû Nasr Ahmed'in künyesinde bulunan "el-Müstevfî" unvanına bakarak muhtemelen onun Tuğrul Bey zamanında müstevfî olarak görev yaptığını kabul edebiliriz, bk. Ali Sevim, *Belgeler*, sayı 22, Trk. trc., s. 33.

321 Bk. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzi'nin *el-Muntazam* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h.430-485/m.1038-1092)," *Makaleler*, Ankara 2005, s. 541; İbn Kesîr, Trk. trc. cilt XII, s. 210. Lambton, *Contiunity* …, s. 35. Cömertliği ve yakışıklılığı ile meşhur olan bu devlet adamı için ayrıca bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 182.

322 Bk. Bündarî, s. 59/Trk. trc., s. 60; İbnü'l-Esîr, X, s. 326/Trk. trc. X, s. 268; Ravendî, s. 136/Trk. trc. I, s. 132; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 147: Köymen, aynı eser, s. 182-183; Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s. 54. O, dîvândaki görevinden ayrılmak istediği zaman, Sultan Melikşah'a yüz bin dinar rüşvet vermiş, bu suretle istifası kabul edilmişti, bk. E. Merçil, "Selçuklular'da Rüşvet", *Belleten*, sayı 261, Ankara 2007, s. 456.

323 Bk. Bündarî, s. 60/Trk. trc., s. 61.

324 Bk. aynı eser, s. 60/Trk. trc., s. 61.

325 Bk. aynı eser, aynı yer; Klausner, s. 105.

326 Bk. Bündârî, aynı yer; Ravendî, s. 136/Trk. trc. I, s. 132; Akılî, s. 217; Kafesoğlu, aynı eser, s. 147-148 n.; Abbâs İkbâl, s. 55; Köymen, aynı eser, s. 180, 183; Lambton, aynı eser, s. 34; G. E. Tetley, *The Ghaznavids and Seljuk Turks, Poetry as a Source for Iranian History*, 2009 s. 129, 148. Bündarî'ye göre; hiçbir sultan zabıt, ihtiyat ve dîvân kanunlarının tedbiri hususlarında Ebu'l-Fazl gibi bir müstevfîye malik olmamıştır. Bu da öncekiler gibi, zamanının fazılları için sığınacak bir yer olup, onlara bol bol ihsanlarda bulunmuştur.

Berkyaruk:
Üstad Ali b. Ebû Ali Kumî[327],
Mecdülmülk el-Balâsânî Kumî[328] (öl. 492/1098-1099)

Muhammed Tapar:
Zeynülmülk Ebû Sa'd b. Hindû[329],
Hatîrülmülk Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin el-Meybuzî[330],
nâibi: Ebu'l-Fazl Safî el-Kumî[331],
nâibi: el-Fakih Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed[332]
Anuşirvan b. Hâlid[333],
Muîneddîn Muhtassülmülk el-Müstevfî[334],
Kemalülmülk Sümeyremî[335].

Sencer:
Müntecebeddîn Bedî' [336](öl. 552/1157'den sonra),

327 Bk. Bündarî, s. 83/Trk. trc., s. 85-86; Klausner, s. 106/Farsça tercüme, 126; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 200.
328 Bk. Bündarî, s. 86/Trk. trc., s. 87; Ravendî, s. 145/Trk. trc. I, s. 142; İbnü'l-Esîr, X, s. 289-290/Trk. trc. X, s. 239-240; Özaydın, s. 151-152.
329 Zeyn el-Mülk Sultan Muhammed Tapar devrinde, "Hesap etmeden mal aldı ve onu sarf etti". Onun bu sorumsuzca davranışı aleyhinde olmuş, yakalanıp hapse atılmıştı, bk. Bündarî, s. 94/Trk. trc., s. 95-96; Taneri, "Vezirlik", s. 105; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 200. Daha sonra Zeyn el-Mülk hapisten kurtuldu, tekrar dîvân üyeleri arasına sokuldu ve itibar kazandı. Daha önce de belirttiğimiz üzere kendisinde anlayış denilen şey hiç yoktu ve hiçbir şey bilmezdi. Dîvânda verilen karara imza için önüne kararname takdim edildikte yanlış ifade kullanmış, ismini ve babasının ismini yazacağı yerde filân bin filân yazmıştır, bk. Bündarî, s. 101/Trk. trc., s. 102-103.
330 Bk. Bündarî, s. 96/Trk. trc., s. 98; *Ahbâr,* s. 83/Trk. trc., s. 58; Akılî, *Âsâr el-Vüzerâ,* s. 232; Abbâs İkbâl, s. 175; Lambton, aynı eser, s. 34.
331 Bk. Bündarî, s. 99/Trk. trc., s. 101; Klausner, s. 106.
332 Bk. İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 240
333 Bk. Bündarî, Giriş, s. XIV: Özaydın, aynı eser, s. 200.
334 Bk. Bündarî, s. 116/Trk. trc., s. 114; Akılî, *Âsâr el-Vüzerâ,* s. 249; Abbâs İkbâl, s. 175; Lambton, *Contiunity*, s. 34; Klausner, s. 107.
335 Bk. Bündarî, Giriş, s. XVIII, 116/Trk. trc., s. 114: Akılî, aynı eser, s. 257; Abbâs İkbâl, s. 175; Lambton, aynı eser, s. 35.
336 Bk. Tahsin Yazıcı, "Müntecebüddin Bedî'", *DİA*; Köymen, "Münşeat", s. 617.

Şerefeddîn Zahîrülmülk Ebu'l-Hasan Ali b. Hasan el-Beyhakî[337]

Nasıreddîn Mahmûd b. el-Muzaffer b. Ebî Tûbe el-Harezmî[338] (Mervezî),

Hatîreddîn Kumî Müstevfî[339],

Şemsülmülk b. Nizâmülmülk[340]

Muhammed b. Ebû Bekr (Müstevfîy-i Memâlik)?[341].

Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik

Bu dîvâna ayrıca **Dîvân-ı Müşrif** veya **Dîvân-ı İşrâf** da denilmekteydi. Adı geçen dîvânın görevi; devletin malî ve idarî teşkilâtını, hazinesini, vergilerin ve gelirlerin toplanmasını, harcamalar dâhil, en yüksek seviyede kontrol ve teftiş etmektir[342]. Bu görev sahası içine **Dîvân-ı İstifâ**'nın yaptığı işler de girmektedir. Bu bakımdan istifâ dîvânını tamamlayan ve genel teftiş görevini yürüten bir müessese olarak da düşünülebilir[343]. Dîvânın başında bulunan görevli, **müşrif-i memâlik**, **sâhib dîvân-ı işrâf** veya sadece (baş) **müşrif** unvanı ile anılmaktaydı[344].

Müşrif görevini kapsayan işlerin yapılabilmesi için her vilâyete (eyalete) ve şehre kendi nâiblerini (müşrif-i nâib) göndermekteydi. Vilâyetlerde bulunan Dîvân-ı İşrâf görevlileri tabiatıyla nâibe kendi dîvânlarını ilgilendiren her konu ve bilgiyle ilgili olarak hesap vermek zorunda idi. Eyaletlerdeki müşrifler de kendi bölgelerinde görevli memurları, âmilleri ve mutasar-

337 İbn Funduk, s. 226; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 369.

338 Bk. *Nesâ'im el-Eshâr*, s. 69. Kurpalidis (*Büyük Selçuklu...*, s. 90) bu şahsın Bündarî'ye (*Histoire des Seldjoucides...*, s. 267-268) dayanarak başmünşî görevini yürüttüğünü belirtiyor. Ancak zikredilen bu kaynakta onun başmünşî olduğu hususunda bir bilgi yoktur.

339 Bk. *Nesâ'im el-Eshâr*, s. 70.

340 Bk. Bündarî, s. 129/Trk. trc., s. 124. Bu sırada Aziz (ed-Dîn) Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid Dîvân-ı İstifa'da nâib idi.

341 Muhammed Avfî, *Lubâb el-Bâb*, s. 520 ve dizin 838.

342 Bk. Muhammed b. Abdi'l-Hâlik Meyhenî, *Destûr-i Debîrî*, yayımlayan Adnan S. Erzi Ankara 1962, s. 111.

343 Bk. Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s. 31; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 185; Özaydınlı, *Berkyaruk*, s. 201.

344 Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 44; Köymen, aynı eser, s. 185; Özaydınlı, aynı eser, s. 200.

rıfların hesaplarını kontrol edebiliyorlardı. Hatta bazı görevliler sağladıkları haksız kazançlar için müşriflere, bunları açığa çıkarmaması hususunda, rüşvet teklifinde bulunuyorlardı[345]. Nitekim Nizâmülmülk müşriflerin rüşvet almaması için onların ücretlerinin halka yük olmamasını önermektedir (aş. bk.).

Öte yandan müşrifler darphanelerde basılan sikke ve mühürleri de sahtekârlıkları önlemek bakımından kontrol etmek zorunda idiler. Ayrıca müşrifler ziraî faaliyetleri yakından takip etmek ve denetlemek konusunda geniş yetkilere sahiptiler[346].

Müşriflerin nâibleri ise, Selçuklu ülkesinde sultana ait emlâki, araziyi ve bütün vergi gelirlerinin kaynaklarını (yani **Dîvân-ı Hass**'a ait) da teftiş ve kontrol etmekte idiler[347].

Örneklerimiz az da olsa müşriflerin sarayda ve dîvânda da görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Saray matbahında (mutfağında) görev yapanlardan biri **müşrif-i matbah**tır. Sultan Sencer devri vezirlerinden olan Nasıreddîn Mahmûd b. Muzaffer Harezmî memuriyet hayatının başlangıcında **müşrif-i matbah (**mutfak) **ve ıstabl** tayin edilmişti[348]. Meşhur devlet adamı Kemâlüddevle ise **el-müşrif el-münşî** idi[349]. O muhtemelen Dîvân-ı İnşâ'yı kontrol etmekte idi.

Nizâmülmülk[350], "Devlet Müşriflerine, Maaşlarına, Durumlarına, Zamanlarına Dair" başlığı altında bir şahsın müşrif olabilmek için ne gibi özellikler taşıması gerektiği hususunda bilgi vermektedir. Ona göre, "Kendisine tam itimat beslenen bir kişiye **işrâf** (vazifesi) buyursunlar. Öyle ki, **dergâh**ta olup biteni bilip, istediklerini ve ihtiyaç duyduklarını göstersin. Bu kimse, kendi eliyle her nahiye ve şehre, vergilerin ve gelirlerin toplanmasına nezaret

345 Bk. Nizâm el-Mülk, *Siyaset-Nâme*, Trk. trc., s. 45; Bündarî, s. 197/Trk.trc., s. 79-180: Merçil, "Rüşvet", s. 471; M. S. Küçükaşcı, "Müşrif", *DİA*, s. 167-169.

346 Fazla bilgi için bk. Meyhenî, *Destûr-i Debirî*, s. 111; Lambton, "Internal Structure", s. 258-259; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 201.

347 Bk. Meyhenî, s. 111; Köymen, aynı eser, s. 100; Kurpalidis, s. 99.

348 Bk. Akılî, *Âsar el-Vüzerâ*, s. 252: Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 87, 116. Gazneliler devrinde de sarayda müşrif-i gulamân-ı saray ve işraf-ı dergâh gibi görevliler mevcuttu, bk. Hasan Enverî, *Istılâh-ı Dîvânî*, s. 152

349 Bk. Bündarî, s. 63/Trk. trc., s. 64. Ancak Türkçe tercümede teşrifatçı olarak zikredilmiştir.

350 Bk. *Siyaset-nâme*, Trk. trc., s. 45; Klausner, s. 18/Farsça tercüme, s. 29.

etmek üzere, doğru ve namuslu bir **nâib** göndermelidir. Az ve çok olup biten onun bilgi dâhilinde olmalıdır. Onlar aylık (müşahere) ve ücretleri sebebiyle raiyyete yük olmamalı ve (onlara) yeniden bir sıkıntı gelmemelidir. Onlara iş dolayısı ile gerekli olanı **Beytülmâl**'den versinler ki, onlar için hıyanet yapmaya ve rüşvet almaya hacet kalmasın. Onlar doğru hareket etmenin faydasını görsünler". Bu bilgilere uygun olarak hesapların denetlenmesi bakımından müşrifin muhasebe işlerinden de anlaması gerekmektedir[351].

Her ne kadar normalde **kadı**nın görev sahası içindeyse de, Dîvân-ı İşrâf ve bölge müşrifleri de vakıfların genel teftişini yapabilmekte idiler[352].

Bündarî'nin sıralamasına göre[353], dîvânlar arasında işrâf makamı üçüncü sırada bulunmaktadır[354].

Tespit edilebilen Dîvân-ı İşrâf başkanları:

Tuğrul Bey:
Amid el-Mülk Kündürî (?)[355],

Melikşah:
Hace Şerefülmülk[356],
Mecdülmülk Ebu'l-Fazl Berâvastânî[357]
Kemâlüddevle (veya el-Mülk) Ebu'r-Rıza[358]

Berkyaruk:
Sedidülmülk Ebu'l-Me'âlî (tayin tarihi: 497 Rebîülevvel/Aralık 1103)[359].

351 Bk. Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s. 31; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 185.
352 Bk. Lambton, "Internal Structure", s. 259; Kurpalidis, s. 135.
353 Bk. *Histoire des Seldjoucides*, s. 100/Trk. trc. s. 102.
354 Müşrif için ayrıca bk. Meyhenî, *Destûr-i Debîrî*, s. 111-112.
355 Abbâs İkbâl'e göre (*Vezâret*, s. 43) Amîd el-Mülk Tuğrul Bey'in hizmetinde çalışmaya bu dîvânda başlamıştı. Ebu'l-Hasan el-Fârisî'ye göre (*el-Muhtasar* s. 375), Tuğrul Bey onu "**el-İşrâf el-bâb**"a tayin etmişti. Klausner'e göre (*The Seljok vezirate*, s. 27), Dîvân-ı İşrâf Melikşah zamanına kadar mevcut değildi.
356 Bk. *Ahbâr*, s. 69/Trk. trc., s. 47. Ancak daha önce yukarıda geçtiği üzere onun Dîvân-ı İstifâ başkanı olduğu da zikredilmiştir.
357 Bk. *Nesâ'im el-Eshâr*, s. 50.
358 Klausner, aynı eser, s. 105/Farsça trc., s. 125.
359 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 377/Trk. trc. X, s. 306; Klausner, s. 61, 106/Farsça trc., s. 126.

Muhammed Tapar:
Kemâlülmülk Sümeyremî[360],
Hatîrülmülk Ebû Mansûr[361],
Ebû İsmail Kâtib el-Isfahanî et-Tuğrâî[362],
Ebu'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebiverdî (öl. 1113)[363].

Sencer:
Nasıreddîn Mahmûd b. Muzaffer Harezmî
Ve oğlu Hace Şemseddîn Ali[364]
Müntecebeddîn[365].
Nâsıreddin Ebûbekir Muhammed b. Ebû Nasr Muhammed[366]

Dîvân-ı Arz (veya **Dîvân el-Ceyş)**
Ordunun genel işlerini idare ile yetkili olup, dîvânın başında bulunan görevliye **sâhib-i dîvân-ı arz, ârız el-ceyş,** ve **ârız**[367] denir. Devlet merkezindeki Dîvân-ı Arz'dan başka eyaletlerde ve daha aşağı idarî birimlerde de bu dîvân mevcuttu. Bu dîvânın görevi; çeşitli rütbede askerî şahısların iktâlarını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını idare, asker toplamak, birliklerin teçhizatını kayıt ve kontrol etmektir. Yani bugünkü "Millî Savunma Bakanlığı"nın görevini yapmaktaydı.

Dîvân-ı Arz, iktâ sahibi olmayan, her rütbeden askerlerin önceden tespit edilmiş miktarda ve belirli süre içinde maaşlarını öderdi. "(Sultanın) yılda iki defa onları huzuruna çağırarak... onların kalbinde muhabbet ve ahenk (birlik)in meydana gelmesi için, aylıklarını onlara kendi eliyle vermesi tercih-i şayan

360 Bk. *Nesâ'im el-Eshâr***,** s. 72: Bündarî, s. 107; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 201.
361 Bk. *Âsâr el-Vüzerâ*, s. 232; Gıyâseddîn Humâmeddîn ma'ruf be-Handmîr, *Dustûr el-Vüzerâ'*, nşr. Said Nefisî, Tahran hş. 1317, s. 208. Akılî onun üç dîvânda; **istifâ, işrâf** ve **inşâ**da görev yaptığını belirtiyor.
362 Bk. İbnü'l-Adîm, s. 82.
363 Cevat İzgi, "Ebîverdî", *DİA*, s. 76-77; C. Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012, s. 315.
364 Bk. Akılî, s. 252-253; Gıyâseddîn b. Hümameddîn el-Huseynî Handmîr, *Tarih-i Habib es-Siyer Fî Ahbâr-ı Efrad-ı Beşer*, şemsî, 1333, cilt, II, s. 515 Tanerî, "Vezirlik", s. 179.
365 Bk. Köymen, "Münşeat", s. 623; Horst, s. 31/Türkçe özet, s. 323; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 375; Kurpalidis, s. 91, 100.
366 Bk. İbnü'l-Esîr, XI, 320/Trk. trc., XI, 259.
367 Bilgi için bk. E. Merçil, "Ârız", *DİA*, s. 359.

idi"[368]. Öte yandan askerlere üç ayda bir **bisteganî** (mevacib, mersumat, camegî) denilen maaş verilirdi. Kaynaklara göre[369], Nizâmülmülk bazen askerden birine yıllık bin dinar maaş öderdi[370]. Sultan Melikşah döneminde bu askerlere ödenen ücret ise muhtemelen altı yüz bin dinardı"[371]. Dîvân-ı Arz askerlerin geçmişteki ve hâlihazır durumlarını ileride meydana gelebilecek olayları önlemek amacıyla Dîvân-ı İstifâ'ya bildirmek mecburiyetinde idi. Askerlerin iktâ ve maaş hususundaki istekleri, ancak Dîvân-ı Arz'ın bilgisi dâhilinde yapılırdı. Nitekim bütün iktâların idaresi de bu dîvânın yetkisinde idi. Fakat bu dîvân iktâlara sahip olamaz ve bunlar hususunda bağımsız kararlar alamazdı. Maaş ve iktâyla ilgili düzensizliklerin kaldırılması için bu dîvân emir verir veya teşebbüse geçerdi. Ayrıca **müstevfîy-i memâlik** askerî sınıftan olmamakla beraber Dîvân-ı Arz defterinde kayıtlıdır. Çünkü müstevfî maaşını bir iktâ karşılığı almaktaydı. Sivil veya askerî görevli öteki iktâ sahiplerinin iktâları da Dîvân-ı Arz tarafından idare edilmekteydi[372].

Öte yandan savaşmak yükümlülüğünde olan askerlerin iş görme kabiliyeti ve durumları hakkında Dîvân-ı Arz'a bilgi verilmesi zorunlu idi. Bu bakımdan Selçuklular'da askerlerin durumu ve maaşlarıyla ilgili defterler tutulmakta idi. Nitekim bunlar yıllık olarak veya bir sefer öncesi hazırlanmakta ve yapılan **arz (teftiş)** sonucu her komutanın emri altındaki askerlerin isimleri ile beraber nesepleri, etnik menşeleri, fiziksel özellikleri (yaş, yüz şekli, rengi) ve onlara ödenecek ücretler kaydedilmekte ve kontroller sırasında gerek görünüşü, gerekse teçhizatı bakımından standart ölçünün altında bulunan askerler ordu kayıt defterinden (**defter-i arz**) silinir, ordudan çıkarılır veya kaydı yapılmazdı". Bu defterler ve askerî iktâların kayıtları ise **Dîvân-ı Arz**'da muhafaza edilmekteydi. Ordunun teftişi için gerekli resmigeçitler ise **sultan**, **vezir** ve **ârız** önünde yapılmaktaydı. Büyük Selçuklular dev-

368 Bk. *Siyaset-nâme*, Trk. trc., s. 71.

369 Bk. Bündarî, s. 58/Trk. trc., s. 59; *Ahbâr*, s. 68/Trk. trc., s. 46.

370 Lambton ("Internal Structure", s. 230), Houtsma'ya dayanarak bu ücretin yüz dinar olabileceğini, bunun bir yazım hatası sonucu bin dinar yazıldığını belirtmektedir.

371 Bk. *Ahbâr*, s. 68/Trk. trc., s. 46.

372 Bk. Horst, s. 39-41/Türkçe özet, s. 328-329.

rinde bu defterlerden birinin zikrine Malazgirt Savaşı (1071) öncesi tesadüf edilmektedir. Selçuklu ordusunda arz (teftiş) sırasında garip bir olay meydana geldi. Ücretli (ecrihor) ve öteki askerlerin isimlerinin defterlere (defâtir) **yazımı** sırasında **ârız,** fiziksel özellikleri nedeniyle, ufak tefek bir gulamın ismini yazmayı reddetti. Bu olayı gören Sultan Alp Arslan, "Ola ki Rum sultanı onun eliyle esir alına diyerek" ârızdan onun ismini deftere yazmasını istedi. Tarihçilere göre, Sultan Alp Arslan'ın bu kehaneti gerçekleşmiş ve Bizans imparatoru Romanos Diogenes'i bu gulam esir almıştı.

Sultan Melikşah Şaban 473/Ocak-Şubat 1081 tarihinde Rey'e giderek askeri teftiş etti (arz el-asker), bu teftiş sırasında onların arasında Türk kıyafeti taşıyan yedi bin Ermeni'yi askerlikten ihraç (ıskat) etti. Rivayete göre Vezir Nizâmülmülk sultanın mezkûr Ermeniler'in askerlikten çıkarılmasına itiraz etti ise de Melikşah onun sözünü dinlemedi. Daha sonra sultan Karahanlılar üzerine sefere çıkacağı zaman Horasan'a gidip, bütün şehirlerden asker topladı. Bu askerlerin sayısı, **dîvân** tarafından tespit ve hesap edilemeyecek kadar çok sayıda idi. Nizâmülmülk'ün düşmanlarından birinin Sultan Melikşah'a önerdiği fikirlerden biri de "asker olarak dört yüz bine yakın kişinin maaş (**camegî)** alıp giyindiğini, bunun yerine yüz bin kişilik bir ordunun yeterli olduğu, böylece hazinenin her yıl boyunca milyon dinardan fazla tasarruf edeceği ve kısa zamanda dolacağı" şeklinde idi. Bu fikre itiraz yedi bin Ermeni'nin ihracında olduğu gibi, Vezir Nizâmülmülk'ten gelmişti. O, "Üç yüz bin kişinin adı **dîvân** (defterlerinden) silindiğinde, onların bir efendi aramaları veya içlerinden birini kendilerine padişah yaparak bu yüz bin kişiye (karşı hücuma) geçtiklerinde, o zaman bunca yıllık hazineler o iş uğruna gider..." demişti. Vezir bu durumda hazinenin ve ordunun zayıflayacağını ve devletin kötü bir duruma düşeceğini belirtmek istemişti[373].

Öte yandan Ravendî[374], "Her zaman Sultan Melikşah'ın yanında bulunan ve isimleri **dîvân defterleri**nde **(cerâid-i dîvân**)

373 Bk. *Siyaset-nâme*, Trk. trc., s. 120-121.

374 Bk. *Râhât üs-Sudur*, s. 131/Trk. trc. I, s. 128 (tercümede kırk beş bin); Bu olayda başka bir rivayete göre asker sayısı elli bin kişi ve **ceridey-i iktaat**a kayıtlı zikredilmiştir, Raşîd Al-Dîn Fazlallâh, *Câmi' Al-Tavârîh,* II. cilt, 5. cüz, *Selçuklular Tarihi*, yayımlayan Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 47.

kayıtlı olan ordu kırk altı bin süvari idi ve onların iktâları, her gittikleri yerde ulufe ve nafakaları (nafakat) hazır bulunsun diye, memleketin muhtelif yerlerine dağıtılmıştı. Sultan Sencer zamanında Hıtaylar'a hazırlık yapan Selçuklu ordusunda yüz bin kişilik bir ordunun arzı (teftişi) altı ay sürmüştü[375]. Eğer bu süre doğru ise, deftere asker kaydetmenin ve Dîvân-ı Arz'ın işinin ne kadar zor ve ciddi bir iş olduğu anlaşılmaktadır[376].

Siyaset-nâme'de Dîvân-ı Arz ile ilgili olarak iki bilgi daha mevcuttur. Birincisine göre adları **dîvân**da kayıtlı olan **dört bin yaya** daima gereklidir[377]. Zikredilen bu sayı **gulaman-ı saray** (veya **hassa ordusuna)** ait olmalıdır. Yukarıda Sultan Melikşah döneminde askerlere ödenen altı yüz bin dinarın bu dört bin yayaya ait ve aylıklarının da yüz elli dinar olması muhtemeldir. Ayrıca lakaplar konusu belirtilirken, vezir, müstevfî ve **ârız-ı sultan,** amid-i Hârezm bir tarafa bırakılacak olursa, hiç kimsenin "Filânü'l-mülk lakabı almaması lazımdır" denilmektedir[378]. Nitekim ârızların listesine bakarsak, lakaplarında "mülk" zikredilmektedir.

Tespit edilebilen Dîvân-ı Arz başkanları:

Alp Arslan:
Ârız [379]
Melikşah:
Kemâleddîn (veya Devle) Ebu'r-Rıza[380],

375 Bk. İbnü'l-Esîr, XI, s. 85/Trk. trc. A. Özaydın, XI, s. 83.
376 Dîvân defterleri ve Dîvân-ı Arz'la ilgili fazla bilgi için bk. E. Merçil, "Selçuklular'da Defter-i Arz", *Selçuklular, Makaleler*, İstanbul 2011, s. 350-359.
377 Bk. Trk. trc., s. 67.
378 Bk. aynı eser, s. 113.
379 Malazgirt Savaşı'nda zikredildiği üzere bu dönemde bir ârız mevcuttur. Ancak Hamdullah Müstevfî (*Târih-i Güzide*, nşr. Abd el-Hüseyin Nevâî, Tahran hş. 1336-1339, s. 433), Yusuf Berzemî Sultan Alp Arslan'a bıçak vurduğunda Sa'düddevle Ârız kendini sultanın üzerine attı, demektedir. Bu şahıs Sa'düddevle Gevherayîn ise de öteki kaynaklarda onun ârız olduğu hususunda bilgi mevcut değildir; ayrıca bk. M. Fuad Köprülü, "Arz", *İA*, s. 659.
380 Bk. Ravendî, s. 136/Trk. trc., s. 133; Hamdullah Müstevfî, s. 438.

Sedidülmülk Ebu'l-Meâlî el-Mufaddal b. Abd er-Rezzak b. Ömer[381].

Mühezzeb ed-Din (479-480/1086-1087'de görevde) [382]

Muhammed Tapar:
Ebu'l-Mefahir Kumî,
İzzülmülk İbn el-Kâfî el-İsfahanî[383],
Anuşirvan b. Hâlid,
Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk[384].

Sencer:
Kıvâmeddîn İnanç Kutlug Bilge Hace Beg Ebu'l-Fazail el-Muzaffer b. Anuşirvan[385],
Muvaffakeddîn Ahmed[386].

Öte yandan kardeşi Arslan Argun ile mücadele eden Böribars b. Alp Arslan'ın ârızı ise, Şerefeddîn Zahîrülmülk Ebu'l-Hasan idi[387].

Dîvân-ı Eyalet (veya **Dîvân-ı Vilâyet)**

Merkezdekilerden başka eyaletlerde de dîvânlar mevcuttu. Nitekim eyaletleri yöneten en yüksek müessese Dîvân-ı Eyalet'tir[388]. Eyaletlerde ve bölgelerde Selçuklu melik veya şehzadeleri,

381 Bk. Bündarî, s. 62/Trk. trc., s. 62; Hamdullah Müstevfî, s. 438: Köprülü, aynı eser; Klausner, s. 44, 105-106/Farsça tercüme, s. 126.
382 Bk. İbn Funduk, s. 235; Tetley, s. 192.
383 Her iki ârız için bk. Bündarî, s. 94/Trk. trc. 97; Abbâs İkbâl, *Vezâret*, s. 183; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 202.
384 Her ikisi için bk. Bündarî, s. 100/Trk. trc., s. 101; Abbâs İkbâl, aynı eser, s. 183-184, 186-187. Bu son olayda Anuşirvan b. Hâlid ârız iken, Şems el-Mülk hazineye iki bin dinar rüşvet vererek bu göreve tayin edilmişti, bk. Merçil, "Rüşvet", s. 433: Klausner, s. 78.
385 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 71-73: Kurpalidis, s. 102.
386 Bk. Köymen, "Araştırmalar I", s. 567, n.1.
387 Bk. İbn-i Funduk, *Tarih-i Beyhak*, s. 226.
388 Dîvân-ı Eyalet'in zikri için bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 68, 79.

sipehsâlârlar (ordu komutanları) emîrler ve devlet adamları yönetici olarak görev yapmakta idiler. Melikler ülkenin önemli ve büyük eyaletlerine sultan tarafından tayin edilmekteydiler. Eyaletin idarecisi Selçuklu hanedanına mensup bir melik ise, onun dîvânı bir vali (amid)ninkinden farklıdır. Melikin dîvânı merkezdeki **Dîvân-ı A'lâ**'ya benzer, bu sebeple meliğin veziri aynı zamanda Büyük Dîvân'ın emrindedir ve hükümdar tarafından tayin edilir [389].

Eyaletlere tayin ve iktâ edilen bazı Selçuklu melikleri:
İnanç Yabgu, Mazenderan, tayin, 458/1066[390],
Arslan Argun, Harezm, tayin, 458/1066[391],
Arslanşah, Merv, tayin, 458/1066[392],
İlyas, Çağaniyan ve Toharistan, tayin, 458/1066[393]
Süleyman b. Davud Çağrı, Belh, tayin, 458/1066[394],
Toganşâh, Herat, tayin, 485/1066[395],
Melikşah b. Alp Arslan, Berdesîr, tayin, 1069[396]
Ayaz, Belh, tayin, 1072[397]
Tekiş, Belh, tayin, 1074[398],
Osman (Emîr el-Ümera), Velvâlic[399],

389 Horst, s. 50-51/Trk. özet, s. 337-339; Lambton, "Dīwān", *EI²*, s. 333
390 Bk. Lambton, "Internal Structure", s. 235;Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 48.
391 Bk. aynı eser; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 41, 48; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 52, 149.
392 Bk. Lambton, s. 235; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 14 n.;Köymen, s. 48; Sevim-Merçil, s. 52.
393 Bk. Lambton, s. 235; Köymen, s. 48.
394 Bk. Lambton, s. 235; Köymen, s. 48; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 91.
395 Bk. Kafesoğlu, s. 14 n.; Sevim-Merçil, s. 52.
396 Bk. Sevim, *Belgeler*, sayı 18, s. 160/A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II Sultan Alp Arslan Dönemi-", *Belgeler*, sayı 23, Ankara 1999, s. 30; Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 27. Melikşah'ın beraberinde Amid Ebû Sa'd el-Müstevfî bulunmakta idi.
397 Bk. Lambton, s. 235; Köymen, aynı eser, s. 130; Sevim-Merçil, s. 52, 73, 81; Merçil, aynı eser, s. 91.
398 Bk. Kafesoğlu, s. 14 n., 29, 151; Sevim-Merçil, s. 82, 114; A. Öngül, "Tekiş b. Alp Arslan", *TD*, sayı 36, İstanbul 2000, s. 324.
399 Bk. Kafesoğlu, aynı eser, s. 30; Sevim-Merçil, s. 83.

Böribars, Garcistan, Gur, Herat[400],
Kutbeddîn İsmail, Erran-Azerbaycan[401],
Sencer, Horasan, tayin, 1097[402],
Muhammed Tapar, Gence ve çevresi, tayin, 1093[403].

Meliklere verilen atama fermanlarından onların eyaletlerde ne iş yapacakları anlaşılmaktadır. Sultan Sencer devrine ait *Atabet el-Ketebe* adlı eserde bunlara dair örnekler görülmektedir. Sultan Sencer Gürgân (Cürcan)[404] valiliğine tayin ettiği yeğeni Mes'ud b. Muhammed Tapar'a verdiği fermanda ondan, "herkese ait **iktâ**ları, ödeneği (**mevâcib)** ve tahsisatı (**erzâk**) saptaması ve tevcih etmesi" istenmekteydi[405].

Genel anlamıyla yine bu fermana göre[406], "Onun (Mes'ud'un) ...(eyalette) vereceği emir ve yasakların (**emr ü nehy**) (Sultan Sencer'in) buyruk ve yasakları gibi (sayılması gerektiği)" ifade edilmektedir. Dolayısıyla vali, tayin edildiği bölgede hükümdarın vekilidir. Ayrıca "bütün hisarlar, kaleler ve müstahkem mevkiler, hem de ovalar ve dağlardan, kara ve denizden gelen vergiler ve gelir Mes'ud'a tevdî edilmekteydi" ...Dinin ve dinî sınıfların korunması da Mes'ud'a yüklenen **ilk görev**dir. Bu nedenle kadılara, imamlara ve ulemaya saygılı davranması, onları görevlerinde desteklemesi gerekmektedir. Mes'ud'a verilen **ikinci görev** kamu düzeni ve güvenliği ile ilgili olup, kara ve deniz[407](**berr ü bahr**) yolculuklarının güvenliğini sağlaması ve bu konuda çevre bölgelerdeki iktâ' sa-

400 Bk. Kafesoğlu, s. 30; Sevim-Merçil, s. 83.
401 Bk. Sevim-Merçil, s. 95; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 21.
402 Bk. Sevim-Merçil, s. 150, 204; Özaydın, aynı eser, s. 51; aynı mlf., "Sencer", *DİA*, s. 507.
403 Bk. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 11-12; aynı mlf., "Muhammed Tapar", *DİA*, s. 579. Öte yandan Irak Selçuklularını da nazarıdikkate alarak bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.
404 Hazar Denizi'nin güneydoğusunda tarihî bir şehir ve bu şehrin merkezi olduğu eyalet, bk. R. Kurtuluş, "Cürcan", *DİA*, s. 131.
405 Fazla bilgi için bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 20; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 376.
406 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 18-20; Lambton, aynı eser, s. 378-380; Kurpalidis, s. 107-110. Melik Mes'ud'un Gürgân'da bulunduğu yıllar için bk. Lambton, aynı eser, s. 376-377, n. 61.
407 Burada deniz ile Hazar Denizi kasdedilmektedir.

hipleri ve **şahneler** ile birlikte, işbirliği yaparak, gerekli tedbirleri almalı, ahlaksızlarla kötüleri, hırsızlar ve (ortalığı) karıştırıcıları ve yol kesicileri cezalandırmalıdır. Hakkını arayanlar hakkında karar veren kendi **Dîvân-ı Mezâlim**'inin başkanına (**sâhib-i dîvân-ı mezâlim**) bu konuda dikkatli davranması için emir vermelidir[408].

Her ne kadar vergi toplama yetkisi Mes'ud'a bırakılmışsa da, önceden tespit edilen vergileri değiştirme yetkisi yoktu. Nitekim **harac, a'şâr** ve **tekâlif**[409]**-i dîvâniye (rusûm-ı dîvânî)** vergilerinin önceden saptanmış ve konmuş olduğu biçimde zamanında istenmesi, bu konuda bütün görevliler (vulat)in, muktâ ile memurları (gumeştegân) uyarması gerekmektedir. Ayrıca yönetimi sırasında şefkate ve "kalp kazanmaya" önem vermesinin yanı sıra kendi askerî çevresi ve maiyeti (hadem) ya da köleler (gulamlar) ile azatlılar (mevâli) arasında çıkan anlaşmazlık ve çekişmeleri önleyecekti. Emîrler ve memurlara yapılan ödemeleri de o onaylayacaktı. Gürgân, Taberistan, Dihistan, Bistam ve Dâmgân'ın tüm emîrleri (ümerâ), yetkilileri (evliyâ) ve ileri gelenleri (mu'teberân) ödenek (mevâcib), dirlik (nânpâre) konusundaki istekler için onun dîvânına ve nâiblerine başvuracaklardı. Adı geçen yerlerdeki ileri gelenler, ünlü kişiler ve halk (reaya) onun emriyle (tevki' ve fermanı) vergileri (emvâl), ödentiler (rusûm) ve tekâlif-i dîvâniye (**hukuk-ı dîvânî**)yi muktâlar ve mutasarrıflara ödeyeceklerdi.

Mes'ud'un (ve valinin) danışma (**meşveret**) zorunluluğu da bulunmaktaydı. Nitekim o, Horasanlı, Iraklı ve Mazenderanlı emîrlere ve ünlü kişilere, askerî girişimlerinde rütbelerine ve sınıflarına göre saygı gösterecek ve danışacaktı. Daha sonra da en uygun tedbiri alacaktı.

Eyalet valiliğine atanan bir meliğin bu bölgenin çeşitli kesimlerine daha küçük yönetici ve **şahneler**i atama yetkisi bulunmaktaydı. Mes'ud Mazenderan valiliğine bir fermanla Emîr İsfehsâlâr Müeyyidüddevle ve'd-Dîn İnanç Bilge Suvâ Bey'i atamıştı. İnanç Bilge Bey onun vekili sıfatıyla bölge işlerini düzene koyacaktı[410].

408 Bk. Lambton, aynı eser, s. 368, 378-379.

409 Tekâlif, maliyede devletin talep ettiği vergi ve harçların genel adı, bk. A. Tabakoğlu, "Tekâlif", *DİA*, s. 336.

410 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 14-15; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 380; Kurpalidis, s. 110.

Valiler bölgelerindeki **müstevfî, âmil** [411] ve öteki görevlileri kontrol etmekteydiler[412].

Sultan Sencer, kardeşim diye nitelediği ve Gürgân valisi atadığı Adudeddîn'e vekili olarak yetki vermekte, "**dîvân** ve halk ile ... ilgili her şeyi ona havale etmekteydi". Bu yetkiyle, memur (**kârkunân**) ve vergi tahsildarlarını (mutasarrıfan) tayin edebilecekti. Öte yandan bölgedeki askerler, iktâ sahipleri, dinî görevliler ve halk kendi istek ve ihtiyaçları için ona başvuracaklardı[413].

Selçuklu devrinde tespit edilen bazı valiler:

Cemâlülmülk b. Nizâmülmülk, Belh valisi (öl. 1082)[414].

Kasimüddevle Aksungur, Halep valisi 1087 (öl. 487/1094)[415].

Bozan, Urfa valisi, tayin 1087 (öl. 1094)[416].

Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk, Merv valisi (öl. 517 Rebîülevvelin sonu/Mayıs 1123) [417].

Yağısıyan, Antakya valisi, tayin 1086 sonu (öl. 1098)[418]

Üner, Semerkant valisi, tayin 1090 sonu (?)[419],

Üner, Fars valisi, tayin 1096 sonu (?), (öl. 492/1098-1099)[420]

Ekinci b. Koçkar, Harezm valisi, tayin 1094, (öl. 1097)[421],

Habeşî b. Altuntak, Horasan valisi (öl. 1097)[422],

411 Köymen'e göre (*Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 87-88) âmiller de valilik yapmakta idiler, ayrıca bk. Klausner, Farsça tercüme, s. 31.

412 Bk. Kurpalidis, s. 110.

413 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 31-32; Lambton, aynı eser, s. 380-381; Kurpalidis, s. 110-111. Adudeddîn'in tayini Katvan Savaşı (1141)'ndan sonra olmuştu.

414 Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 198-199.

415 Bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 92; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 148; Alptegin, C., "Aksungur b. Abdullah", *DİA*, s. 296.

416 Bk. Kafesoğlu, aynı eser, s. 93; Sevim, aynı eser, s. 128, 150.

417 Bk. İbnü'l-Cevzî, (Trk. trc. A. Sevim) *Makaleler*, c. 2, s. 593 Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 202; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, cilt V, s. 69. Ölümü için bk. Bündarî, s. 141/Trk. trc., s. 133.

418 Kafesoğlu, aynı eser, s. 93; Sevim, s. 130, 185.

419 Kafesoğlu, aynı eser, s. 122; A. Öngül, "Emir Üner", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 414.

420 Bk. E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlar*, Ankara 1975, s. 7-8; Öngül, aynı eser, s. 416-417; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 49, 54-55, n. 252.

421 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 266/Trk. trc. X, s. 222; M. F. Köprülü, "Hârizmşâhlar", *İA*, s. 266; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 123.

422 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 267/Trk. trc. X., s. 223; Kafesoğlu, aynı eser, s. 38; Köprülü, aynı eser, s. 266; Özaydın, s. 123.

Kutbeddîn Muhammed b. Anuştegin, Harezm valisi, tayin 1097[423],

Çavlı Sakavu, Ramhürmüz ve Errecan valisi, tayin 1099, ayrılış 1106 (?)[424]

Mevdud b. Altuntegin, Musul valisi, tayin 1108 (öl. 1113)[425],

Çavlı Sakavu, Fars valisi, tayin 1108-1109 (öl. 1116)[426]

Aksungur el-Porsukî, Musul valisi, tayin 1113 (öl. 1126)[427]

Muhammed Yûl Aba, Gürgân valisi (amel),

Oğlu Hasan, Gürgân valisi[428],

Mes'ud b. Muhammed Tapar, Gürgân valisi[429],

İnanç Bilge Bey, Emîr İsfehsâlâr, Mazenderan valisi[430],

İnanç Bilge Bey, Rey valisi (nâibi)[431],

Adudeddîn, Emîr İsfehsâlâr, Gürgân valisi [432],

Yusuf b. Harezmşâh, Emîr İsfehsâlâr, Rey vali nâibi (niyâbet)[433],

İmâdeddîn Kumac (öl. 1153), Emîr-i Horasan, Emîr İsfehsâlâr, Belh valisi,

Alâeddîn Ebû Bekr b. Kumac (öl. 1153), Emîr İsfehsâlâr, Belh valisi[434],

423 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 268/Trk. trc. X, s. 223; Köprülü, s. 266; Kafesoğlu, s. 38; Özaydın, aynı eser, s. 124.

424 Bk. Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 8; C. Piyadeoğlu, "Büyük Selçuklu Emiri Atabeg Calı Sakavu", *TD*, sayı 38, İstanbul 2003, s. 41.

425 Bk. I. Demirkent, "Mevdud b. Altuntegin", *DİA*, s. 427-429; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 54.

426 Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 57-58; Özaydın, aynı eser, s. 55: C. Piyadeoğlu, aynı eser, s. 37-59.

427 Bk. Özaydın, aynı eser, s. 126; C. Alptekin, "Aksungur el-Porsukî", *DİA*, s. 297.

428 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 17; Lambton, aynı eser, s. 370; Agacanov, *Selçuklular*, s. 382; Kurpalidis, s. 114. Muhammed Yûl Aba'nın ölümünden sonra yerine oğlu Hasan geçti ise de isyan ettiğinden Sencer onun üzerine yürüyüp yenmişti.

429 Bk. yukarı, s. 85.

430 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 15; Lambton, aynı eser, s. 380.

431 Bk. Lambton, aynı eser, s. 369-370, 382; Kurpalidis, s. 103, 112.

432 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 30-32, 69 ve n. 159. Adudeddîn'in adı, Alp Karahanî Arslanî idi.

433 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 43-44; Lambton, aynı eser, s. 367, 369, 371, 381; Kurpalidis, s. 111.

434 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 35-36, 39, 75, 77; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, s. 355 n., 406, 408-409, 411, 436 n., 455 n.; Ravendî (s. 177-178/

Ebu'l-Feth İmâdeddîn b. Alâeddîn Ebû Bekr (Müeyyed Ay-Aba ?), Belh valisi[435] (öl. 1174),

Mukarreb Cevher, Rey valisi (vali)[436](öl. 534/1139-1140),

Abbâs, Rey valisi[437],

Ali Çetrî, Herat valisi (öl. 1152)[438].

Sultan Melikşah ise hâkim olduğu her bir şehre vali ve şahne tayin etmişti[439].

Yukarıda listeye baktığımızda zaman zaman valilik görevi, babadan oğula ve toruna geçmek üzere, ırsî olabilmekteydi[440]. Lambton'a göre[441], bu durum, "irsen intikal bir hak değil, eğer gasp edilmemişse, bir lütuf olarak sultan tarafından bağışlanan bir armağandı".

Öte yandan taşıdıkları unvanlara veya karıştıkları siyasî olaylara göre valiler "asker kökenli - ehl-i seyf" idiler ve hemen daima Türk soyundan olup, eyalette en yüksek askerî komutan-

Trk. trc. I, s. 173-174) de Kumac'ı Belh valisi oğlu Alâeddîn'i ise **Melik el-Meşrık** olarak zikretmektedir. Öte yandan *Atabet el-Ketebe*'deki (s. 76) bir kayda göre Sultan Sencer bir süre sonra Belh valiliği ve şahneliğini Kumac yerine oğlu Alâeddîn Ebû Bekr'e verdi. Ancak baba oğul aynı tarihte Belh valisi olamayacaklarına göre, Kumac bu sırada muhtemelen Horasan emîri'dir.

435 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 75-78, 80; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 368-369, 371, 375-376, 384; Köymen, aynı eser, s. 408 n., 409, 455 n. Öte yandan Faruk Sümer ("Müeyyed Ay-Aba", *DİA*, s. 479), Müeyyed Aba'nın Kumac'ın torunu olduğu hususunda bir bilgi zikretmemekte, ayrıca onun Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinden kurtuluşuyla ölümü arasında geçen yedi aylık sürede (Ekim-Kasım 1156-Nisan 1157) Nişabur'u vali olarak idare ettiğini belirtmektedir.

436 Bk. Bündarî, s. 157, 191-192/Trk. trc.148, 175-176, 245-246; Lambton, aynı eser, s. 383; Aynı mlf., *Contiunity...*, s. 242; Köymen, aynı eser, s. 387 n.

437 Cevher'in Batınîler tarafından öldürülmesinden sonra onun kölesi olan Abbâs Rey ve çevresini ele geçirmişti. Daha sonra Sultan Sencer bunun idaresinden memnun kalmış ve mevkiinde bırakmıştı, bk. Bündarî, s. 191/Trk. trc., s. 175-176: Ravendî'ye göre (s. 232/Trk. trc. I, s. 223) Abbâs Rey valisi idi; Köymen, aynı eser, s. 387 n.

438 Bk. Muhammed b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma' el-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim, Tahran hş. 1363, s. 111; Ravendî, s. 176/Trk. trc. I, s. 172; Köymen, aynı eser, s. 375.

439 Bk. Şebânkâreî, s. 103. Şehir yönetimi ile ilgili bilgiler zaman zaman; hâkim, emir ve iktâ sahibi olarak zikredildiğinden valiler tam olarak tespit edilememektedir.

440 Ayrıca bk. Kurpalidis, s. 113-114.

441 Bk. "Sancar İmparatorluğu", s. 370-371.

dır. Ayrıca valiler yönetimlerindeki askerleri şahsen teftiş ederlerdi. Bu askerlerin kayıtları, merkezdeki Dîvân-ı Arz gibi, eyaletteki Dîvân-ı Arz tarafından tutulur ve ihtiyaçları karşılanırdı[442].

Amid

Eyaleti ve dîvânını yöneten görevlinin biri de "amid"dir. Amidler sivil memurlardan (ehl-i kalem) tayin edilmekte olup, eyalet dîvânında devletin temsilcisi olarak her iş ile meşgul olmakta idiler. Selçuklular'da muhtemelen ilk amide Çağrı Bey'in hâkimiyet alanı içinde rastlamaktayız. Bu şahıs Belh amidi İbn Şadan olup, Ebû Ali Hasan Tusî (Nizâmülmülk) onun hizmetinde idi[443]. Büyük Selçuklu Devleti'nde Tuğrul Bey Isfahan'a hâkim olduğu zaman, **Ebu'l-Feth Muzaffer**'i bu şehre amid tayin etmişti. Ebu'l-Feth Isfahan'da başarılı hizmetler yaptı. Şehrin çevresindeki köylerin her biri çöl ve harap olmuş yerler idi. Halk köylerin dışında dolaşmakta, bu süre içinde yiyeceksiz ve yoksul idi. Bu insanlar onun adını işittiklerinde Kuhistan, Huzistan ve Şiraz'dan geri döndüler. Ebu'l-Feth onları teker teker (eyalet) dîvânına çağırdı, onlara nazik davrandı, sığır ve tohum vererek problemlerini çözdü. Kısa zamanda çöle benzeyen köyler, zenginlikte Kandehar'a eşit bir seviyeye gelmişlerdi[444]. Dönemin şairlerinden Fahreddîn Gürgânî Ebu'l-Feth'i övmüş ve onun önerisiyle *Vis ü Ramin* adlı mesneviyi Farsça manzum olarak kaleme almıştı[445].

Tuğrul Bey devrinde Irak'ta da sivil idarenin en büyük memuru ve temsilcisi de amid idi. Irak bölgesinde Selçuklular adına ilk vali Tuğrul Bey Bağdat'a geldikten bir yıl sonra tayin edilmişti (448/1056-1057)[446]. Vezir Amid el-Mülk Kündürî, tabii sultan adına, Ebu'l-Ganâim İbn Fesances'i Vasıt ve yörelerine vali

442 Bk. Horst, s. 47/Köymen, Türkçe özet, s. 335-336. Ayrıca vali için bk. aynı eser, s. 45-48/Türkçe özet, s. 334-336.

443 Bk. Hinduşâh b. Sencer b. Abdullah Sahibi Nahcuvânî, *Tecârib es-Selef*, nşr. Abbâs İkbâl (Aştiyânî), Tahran 1966, s. 266-267; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 195-196. İbnü'l-Esîr (Ar. X, s. 207/Trk. trc. X, s. 179)'e göre, Bu sırada Belh sâhibi Emîr Tâcir idi.

444 Bk. *Vis and Ramin*, s. 15-16.

445 Bk. A. Naci Tokmak, "Gürgânî Fahreddîn", *DİA*, s. 321.

446 Bk. Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 98.

olarak atadı[447]. Öte yandan Tuğrul Bey'in Irak'ı yönetmek üzere görevlendirdiği Irak amidi[448] ilk olarak; kendilerinden Selçuklu askerleri için beş yüz dinar isteyen halkın itirazını cevaplayarak bu paranın ödenmesi gerektiğini bildirmişti[449]. Amidin görevlerinden biri de Bağdat'a gelen tâbi hükümdarları karşılamak idi. Nitekim Şevval 449/ Aralık 1057'de Bedran b. I. Dubeys (Mezyedî) ile Ebu'l-Feth b. Verrâm Bağdat'a geldiğinde o karşılamış ve âdet gereğince masraflarını görmüştü[450].

Bir süre sonra Vasıt valisi Ebu'l-Ganâim İbn Fesances ile bazı Türkler'in Sultan Tuğrul'a isyan ettikleri görülmektedir. Amid el-Irak Ebû Nasr (el-Müstevfî)[451] bu şehre yürüyerek İbn Fesances'i yenilgiye uğrattı ve tutsak aldığı Türkleri cezalandırdı. Ayrıca İbn Fesances'i de Bağdat'a gönderdi. İbn Fesances Bağdat'ta dolaştırıldı ve öldürüldü. Amid el-Irak onun kesik başını bir fetihnâme ile Tuğrul Bey'e gönderdi[452]. Bu olaydan sonra Irak'ta başka bir isyan ortaya çıktı. Bataih'in bir yöresinde komutan olan Ali b. Ebi'l-Hayr Tuğrul Bey'e isyan etti, Amid Ebû Nasr'ın da aralarında bulunduğu Selçuklu kuvvetleri onu da yenilgiye uğrattı (450/1058-1059)[453].

Sultan Tuğrul Bey Cibâl bölgesine gitmek üzere Bağdat'tan ayrıldığında, vergi tahsili amacıyla Vâsıt'ta bulunan Amid el-Irak, durumun kendi aleyhine gelişmesi nedeniyle Bağdat'a geldi (Şevval 450/Kasım-Aralık 1058)[454]. Arslan Besâsirî'nin Bağdat'a ilerlediği sırada Amid el-Irak Ebû Nasr Ahmed b. Ali, Abbâsî veziri

447 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 4.

448 Tuğrul Bey Bağdat'a geldikten bir yıl sonra ilk valiyi tayin etti (448/1056) ve ölümüne kadar geçen yedi yıl içinde beş kişi bu görevi yaptı, Köymen, aynı eser, s. 98.

449 Bk. aynı eser, s. 8; Köymen, aynı eser, s. 205.

450 Bk. "Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-âyan", *Belgeler,* sayı 18, s. 23; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 99.

451 Sevim, "Sıbt I", s. 16'da Hemedanlı Ebu'l-Fazl şeklinde geçen amidin, Ebû Nasr el-Müstevfî ile aynı olup olmadığı tespit edilememektedir. Ayrıca bk. Köymen, aynı eser, s. 205, n. 148.

452 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 9, 12, 16; Köymen, aynı eser, s. 205.

453 Bk. Ali Sevim, "İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (h. 430-485/1038-1092)", *Makaleler*, Ankara 2005, s. 476.

454 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 32; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 98-99; aynı mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, III, s. 205.

Reis er-Rüesâ İbn el-Müslime (öl. 1059)[455] ile birlikte dâr el-memleke (hükûmet konağı)ye giderek burada savunma tedbirleri aldı ve adı geçen binanın bir kısmını ateşe verdi[456]. Bu ikisi beraberlerindeki halk topluluğu ile, (Bâb en-Nûbî'de) Arslan Besâsirî ve yandaşlarıyla savaşmakta idiler. Hatta Irak amidi askerlere ok dağıtıyordu. Sonuçta Arslan Besâsirî ile Kureyş b. Bedran Halife Kaim bi-Emrillâh ve Irak amidini ele geçirdiler[457].

Daha sonra Kureyş beraberinde halifenin eşi Arslan Hâtun ve Amid el-Irak olduğu hâlde Tekrit'e gitti. Amid el-Irak Tekrit Kalesi'ni almak üzere Kureyş'e söz verdi ise de bu konuda başarılı olamadı. O, Arslan Besâsirî'nin Türk memlükü Asuhtegin'e teslim edildi. Çok geçmeden amid bir tekneye bindirildi ve elleri bağlanıp suya atılmak suretiyle öldürüldü (30 Mart 1059)[458].

İkinci olarak tespit edilen Bağdat amidi, Tuğrul Bey tarafından atanan Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyin idi.[459] Sultan ona Bağdat'taki Selçukluları temsil ve işlerini yürütme görevini verdi. Arslan Besâsirî olayından sonra Abbâsî veliahdı Ebu'l-Kasım Abdullâh (el-Muktedî bi-Emrillâh) Bağdat'a geldiği zaman Selçuklu amidi tarafından hâcib ve âyanlarla karşılanmıştı (9 Cemaziyelâhir II. 452/11 Temmuz 1060)[460]. Ebu'l-Feth bütün gücüyle imar faaliyetlerine girişerek şehrin iki tarafını onarmaya başladı ve halka son derece iyi davrandı. Ayrıca o Bağdat'ı ilk yıl yüz bin, sonraki iki yıl için üç yüz bin dinar ile iltizama almıştı[461]. Amid el-Irak, Tuğrul Bey ile halifenin kızı Seyyide'nin evlenmesi

455 Bk. Ali Sevim, "İbnü'l-Müslime", *DİA*, s. 161-162.

456 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 34. Muhammed Mahmûd İdris, *Rüsûm es-Selâcıka*, s. 108. Öte yandan İbnü'l-Cevzî'ye göre (Sevim, *Makaleler*, 2, s. 466) orada bulunan silâhların iyilerini alarak geri kalanlarını ateşe verip yakmışlardı.

457 Fazla bilgi için bk. Sevim, "Sıbt I", s. 35-37; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 100; aynı mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 206, 215.

458 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 41; Köymen, *Alp Arslan*, s. 206; Merçil, "Amid", *DİA*, s. 55.

459 Muhtemelen daha önce adı geçen Isfahan amidi olmalı.

460 Bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 211. Daha sonra Reis el-Irakeyn de vezirlik için Meyyâfarıkîn'den Bağdat'a gelen Muhammed İbn Cüheyr'i karşılamıştı, bk. aynı eser, s. 217.

461 Bk. İbnü'l-Cevzî, s. 498; Köymen, aynı eser, s. 205. Öte yandan bir diğer rivayete göre (Sevim, "Sıbt I", s. 60, 63) Ebu'l-Feth'in olumlu çabaları sonucunda Bağdat'ta yüz bin, sonraki yıllarda da üç yüz bin altın vergi tahsil edilmişti.

için yapılan görüşmeler ile de ilgilenmişti[462]. Tuğrul Bey bir süre sonra söz verdiği miktarı hazineye ödemediği için Ebu'l-Feth'i görevinden azledip, yerine "Reis el-Irakeyn" olarak lakaplandırdığı Ebû Ahmed b. Abd el-Vâhid b. el-Hızr el-Nihavendî'yi atadı (Rebîülevvel 453/Mart-Nisan 1061). Bu amid iki Irak (Irak-ı Arab ve Acem)'a vali atanmıştı ve Amid el-Irakeyn olarak meşhurdu[463].

Öte yandan Tuğrul Bey yeni valiye hazineye söz verdiği parayı ödemediği için Ebu'l-Feth'in tutuklanması emretti. Ebu'l-Feth halifelik sarayına sığınarak -şimdilik- tutuklanmaktan kurtulmuştu. Bu olaydan bir ay sonra Reis el-Irakeyn Bağdat'ta görevi gereği hilafet sarayına gitmek istedi ise de içeri alınmadı. Ayrıca Reis el-Irakeyn Ebû Ahmed'in adamlarının şehrin batı tarafına geçmesi engellendi. Böylece Abbâsî halifesi Kaim bi-Emrillâh Selçuklu Devleti'nin Irak'taki temsilcisine kötü davranmış, her fırsatta Selçuklular'a karşı bir tutum izlemişti. Onun bu hareketleri üzerine Ebû Ahmed karşı tedbirler alarak halifenin ve adamlarının iktâlarına el koymaya başlamıştı. Hatta halifeye ait arpa yüklü bir tekneye de el koydu. Halife bu durumda sessiz kalmayı tercih etti (453/1061)[464]. Ebû Ahmed daha sonra da bu şekil bir uygulamada bulunmuş, sultanın emriyle halifenin ve yakın adamlarının bütün iktâlarına el koymak için harekete geçmişti[465].

Halife Kaim bi-Emrillâh'ın kızı Seyyide ile evlenmek isteyen Tuğrul Bey'e engeller çıkartması, Ebû Ahmed'i de kızdırmış olmalı ki, o birkaç kez halifelik sarayına yürümüş, hatta halifeye ait bazı yerleri parayla satın almıştı. O bununla da yetinmemiş, iktâlarına el koyduğu kimselerden bunların gelirlerini de istemişti. Bu durumda Bağdat çevresinde oturan halk halifeden yardım istediler. Ancak halka elini uzatan Reis el-Irakeyn oldu ve onların şikâyetlerini dinlemek maksadıyla **Mezâlim Dîvânı**'na oturdu. Onun bu davranışı ve aldığı tedbirler ortamın sakinleşmesine, şehirde düzen ve adaletin sağlanmasına imkân vermişti

462 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 64.

463 Bk. aynı eser, s. 65. Köymen'e göre, bu lakap ona çifte eyalet valiliğini belirtmek üzere verilmişti, bk. *Tuğrul Bey*, s. 99 ve aynı mlf., *Alp Arslan*, s. 206, 217.

464 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 65; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 207.

465 Bk. Sevim, aynı eser, s. 72-73.

(453/1061)[466]. Reis el-Irakeyn, sultanın "ölen bir kimsenin bıraktığı mirasın akrabalarına verilmesi" buyruğuna uyarak **miras işleri**ne de müdahale etti. Ebû Ahmed Bağdat'ta **imar faaliyetleri**nde bulundu. Onun esas amacı, Arslan Besâsirî Bağdat'ı işgal ettiğinde çoğu harap durumda bulunan şehrin batı yakasını imar etmekti. Böylece Ebû Ahmed aldığı tedbirler ile şehri huzur ve güvene kavuşturdu[467].

Halifenin kızı Seyyide ile Tuğrul Bey'in nikâh sorununun olumlu bir şekilde gelişmesi üzerine Selçuklu veziri Amid el-Mülk Kündürî bu durumu Ebû Ahmed'e bildirdi. İki taraf arasında nikâh için anlaşma yapılması üzerine Ebû Ahmed el koyduğu iktâları halifenin vekillerine teslim etti (454/1062)[468]. Reis el-Irakeyn Ebû Ahmed bir süre sonra görevinden affını dilemek maksadıyla Tuğrul Bey'in huzuruna çıkmak istedi. Ancak yönetimindeki halk ondan iyi davranış ve lütuf gördüklerinden bu duruma son derecede üzülmüşlerdi. Halife Kaim de ona, "Zü'l-kifayeteyn/İki yetenek" lakabını vermişti. Nihayet sultan onun dönmesini uygun buldu daha sonra da huzura kabul edildi. Tuğrul Bey onun Bağdat'tan dönmesinin sebebini Seyyide ile evliliğin gerçekleşmesi için halife ve yakınlarına yapılan baskılar olduğunu düşünmüştü. Nitekim halife, sultana gönderdiği mektupta onun hakkında şikâyette bulunduğu gibi, bu konuda pek çok abartmalar yapmıştı. Ancak evliliğin gerçekleşmesiyle halife elçisi İbn Muhalleban vasıtasıyla Ebû Ahmed'in Bağdat'a geri gönderilmesini istemişti. Fakat Reis el-Irakeyn yaptığı icraat sebebiyle şehre geri dönmek istememekteydi. Ona sultanın Bağdat'a gitmesinden önce, "oraya gidip Tuğrul Bey'in ikameti süresince gerekli düzenlemeleri yapman şarttır" denildi. Muhtemelen Bağdat'ı bilmeyen bir amid yerine, Ebû Ahmed'in gitmesinin daha doğru olacağı düşünülmüştü. Böylece Ebû Ahmed beraberinde Hâcib Savul olduğu halde, gönderilen hediyelerle, birlikte Bağdat'a gitti. O, şehre ulaştığında halifelik ileri gelenleri ve halktan oluşan bir heyet tarafından karşılandı. Buna

466 Bk. aynı eser, s. 70-71; Köymen, aynı eser, s. 208, 224; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 13.

467 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 71: Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 121-122; Ayrıca başka örnekler için bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 201-202, 214-215.

468 Bk. Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 75; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 46; aynı mlf., *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 207-208.

mukabil Ebû Ahmed Hilafet Dîvânı'na girmedi, üç gün sonra Abbâsî sarayında bulunan halifenin eşi Selçuklu Arslan Hatun'un kapısına gidip, getirdiği hediyeleri Kaim bi-Emrillâh'a teslim etmesi için ona verdi[469]. Ebû Ahmed bu görevi yerine getirdikten sonra istifasını gerçekleştirmiş olmalı ki, Irak'ta Amid **Ebû Said el-Kayinî**'nin zikri geçmektedir[470].

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden (4 Eylül 1063) sonra Bağdat'ta Selçuklu merkezî otoritesinde kısa bir süre için zayıflama görüldü. Bunun sebebi bizzat halife idi. O Arslan Besâsirî'nin baskısı altında iken Tuğrul Bey'den yardım istemiş, ancak sultanın ölümüyle yeniden bağımsızlık için harekete geçerek çevre emîrleri, ortaya çıkan durumu görüşmek üzere Bağdat'a sarayına çağırmıştı[471]. Bu emîrler, yapılması gereken işler hakkında, kendi aralarında fikir alışverişinde bulundular. Ayrıca Amid Ebû Saîd'e haberler göndererek durumu bildirdiler. Bu sırada şehirde Selçuklu hükümdarının hâkimiyet sembolü olan **nevbet** çalınmaya devam etmekteydi[472]

Öte yandan halife, Ebû Said'in sultanın ölümünden sonra takındığı bu tavrı ağır buldu. Nitekim Ebû Said de hayatını tehlikede görmüş olmalı ki, halifeden "aman yazısı" istemiş, bu arzusu yerine getirilerek kendisine bildirilmişti. Ebû Said Tuğrul Bey için yapılan **taziye toplantısı**na gitti ise de taziyede bulunmayarak oradan ayrıldı. Çok geçmeden halifelik dîvânından hatiplere Tuğrul Bey'in adının **hutbe**den çıkarılması emredildi ve bu da gerçekleştirildi (17 Eylül 1063). Ebu Said ise vergi toplama işine devam etmekte ve dâr el-memlekede savunma tedbirleri almaktadır. "Halife Kaim bi-Emrillâh da boş durmuyor, ülkenin (vergi) toplama işlerini sürdüren Türkler'in yerine kendi adamlarını atıyordu. Bu durumda Selçuklular'ın **Irak Dîvânı**'nda görev yapan memurlar ise Ebû Said'in sarayına (dâr el-amid ?) kaçtılar". Halife

469 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 79-80. Ayrıca hediyeler için bk. aynı yer.

470 Bündarî'ye göre (s. 26/Trk trc., s. 24), Tuğrul Bey Bağdat mültezimliğini elli sekiz bin altın mukabilinde Saîd el-Kayinî'ye havale etmişti.

471 Bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 88.

472 Köymen (*Tuğrul Bey*, s. 101; aynı mlf., *Alp Arslan*, s. 7, 52, 88, 197-198) Ebû Said'in sultanın ölümü vezir Amid el-Mülk Kündürî tarafından kendisine bildirilmediği için dâr el-memlekede nevbet çalmaya devam ettiğini belirtiyor. Öte yandan Müslim b. Kureyş'in kardeşi İbrahim'in de nevbet çalmaya devam ettiği zikredilmektedir, bk. Sevim, "Sıbt I", s. 85-86.

artık Bağdat'ta kendi idaresini kurmak üzere idi[473]. Ebû Said Selçuklu hâkimiyetinin Kaim bi-Emrillâh tarafından Bağdat'ta sona erdirilmek istediğini anlamış olmalı ki, halifeliğe ait iktâ ve gelirlere el koydu. Olaylar onun "bir hâdim ve bir grup insanla dîvânda kalması" ile, bir nevi gözaltına alınmasıyla sonuçlandı[474].

Tuğrul Bey'in ölümüyle bir olay da Hemedan'da gerçekleşti. Bu durumu haber alan Hemedan halkı, Selçuklu hâkimiyetinin sona erdiğini düşünmüş olmalı ki, buradaki amide isyan ile, beraberindeki sultanın yedi yüz askeri ve şehrin şahnesini öldürdüler ve istedikleri birini amid tayin ettiler[475].

Alp Arslan resmen sultan olmasına rağmen, Bağdat'ta Selçuklu aleyhtarlığı devam etmekteydi. Nitekim Dübeys İbn Mezyed, Amid Ebû Said'den şehirden ayrılmasını istedi. Buna mukabil Abbâsî veziri Fahrüddevle İbn Cehîr [476]amide bir hil'at ile beyaz bir sarık giydirdi. Ebû Said ise bu davranışı nedeniyle Dübeys'i tehdit etti. Ayrıca Irak'ta Selçuklu hâkimiyeti yeniden kuruldu[477].

Öte yandan Sultan Alp Arslan adına hutbe okutulmasını sağlamak için Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullâh (İbn Muvaffak) Bağdat'a gönderildi, fakat o yolda çiçek hastalığından ölünce; onu yerine Amid Ebu'l-Feth el-Muzaffer el-Hüseyin gönderildi, fakat o da aynı şekilde yolda öldü. Bu kez sultan tarafından babasına gönderilen Seyyide ile birlikte Bağdat'a gitmek üzere Ebû Ahmed en-Nihavendî, muhtemelen **elçi** olarak, görevlendirildi[478]. Daha önce amidlikten ayrılan Ebû Ahmed bu görevi, yapılan ısrarlar sonucu, istemeye istemeye, kabul etmek zorunda kaldı. Onunla beraber hutbe, para bastırılması ve hil'atlerin imaliyle ilgili olarak halifeye Bağdat'a bir mektup gönderildi. Seyyide ve beraberindekiler 13 Rebîülevvel 456/ 6 Mart 1064'te[479] şehre geldi. Halifenin huzuruna Selçuklu heyetinde

473 Bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 88, 198-199.

474 Bk. Köymen, aynı eser, s. 53, 198.

475 Bk. Sevim, "İbnü'l-Cevzî", *Makaleler*, 2, s. 513; Sevim, "Sıbt I", s. 89.

476 Bu aile için bk. A. Özaydın, "Benî Cehîr", *DİA*, s. 447-449.

477 Bk. A. Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtüz-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, Sayı 23, Ankara 1999, s. 5; Köymen, aynı eser, s. 208.

478 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 35/Trk. trc. X, s. 47-48.

479 Bk. İbnü'l-Esîr (aynı yer) bu tarihi 15 Rebîülâhir 456/6 Nisan 1064 olarak vermektedir.

bulunan Kadı Ebû Amr ile Hâcib Aytegin girdiler. Bu sırada Ebû Ahmed'in Bağdat'a gelip gelmediği anlaşılamıyor[480]. Sıbt'a göre[481], Ebû Ahmed bu sırada Hemedan'dadır ve Irak hakkında herhangi bir fikir ve düşüncesi yoktur.

Bu olaylardan sonra Irak amidliğine **Ebu'l-Hasan Ali b. İsâ** atandı. Alp Arslan onunla halifeye çeşitli hediyeler gönderdi. Yeni Selçuklu amidi 9 Cemaziyelevvel 456/29 Mart 1064'te Bağdat'a ulaştı. Bu sırada daha önce Bağdat'a gelmiş olan Kadı Ebû Amr Muhammed, "sultanın adının paralara konulması ve hil'atlerin imal edilme" isteğini yineledi. Birinci istek yani sultan adına para basılması gerçekleştirilmiş, fakat hil'atlerin imal edilmesi, tesis ve âletlerin sağlanması için gecikmeye uğramıştı. Hil'atlerin üretiminin sonuçlanmasıyla Amid Ebu'l-Hasan Ali, Halife Kaim'den bu münasebetle devlet ileri gelenleri ve halkın da katılacağı bir toplantı tertiplenmesini istedi. Bunun üzerine halifelik sarayında bir toplantı düzenlendi (7 Cemaziyelâhir 456/ 27 Mayıs 1064). Buraya halifenin veziri, kadı ve Selçuklu amidi davet edildi. Onlara hil'atlerle beraber, âdet olduğu üzere, Adudüddevle (Alp Arslan)'nin bütün Sünnî İslâm dünyasının işlerini yürütme yetkisini içeren bir **ahitnâme** verildi. Ayrıca halife Amid Ebu'l-Hasan'a "Şeyhüddevle/Devletin Şeyhi" lakabını vermişti. Daha sonra hil'atlerle beraber Sultan Alp Arslan'a gönderilen elçi heyetinde Ebû Said Kayinî de bulunmakta idi[482].

Bir süre sonra yeniden kendisine görev verilen Ebû Ahmed en-Nihavendî ve Şahne Aytegin es-Süleymanî Bağdat'a geldiler (Haziran 1064). Halife Kaim onların karşılanmaları için hâdim ve hâciblerini görevlendirdi. Ebû Ahmed önce Bâb en-Nûbî'ye geldi ve oturup yeri öptü, sonra da **dâr es-saltanat (sultan sarayı)**a gitti. O, derhâl eyalet işlerini (a'mâl) düzenlemeye başladı. O, insanlara birtakım güçlükler çıkardığı gibi, halifeliğe ait bazı topraklara da el koydu. Bu olay halifenin veziri Fahrüddevle İbn Cehîr ile Ebû Ahmed'in arasının açılmasına sebep oldu, Bu du-

480 Bk. Sevim, "Sıbt II", s. 6; Köymen, aynı eser, s. 208.

481 Bk. II, s. 7. Buna mukabil İbnü'l-Esîr (aynı yer) onun Bağdat'a ulaştığını zikretmektedir.

482 Bk. Sevim, İbnü'l-Cevzî, s. 519-520; "Sıbt II", s. 6-8; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 208-209.

ruma halife de karışınca; Ebû Ahmed, İbn Cehir'in iktâlarına el koyduğu gibi, onun yakın adamlarına da baskı yaptı. Selçuklu amidi halifeliğin Irak'ın aşağı ve yukarı bölgelerindeki arazilerine de el koydu.

Öte yandan Sultan Alp Arslan'ın Ani kuşatması sırasında (1064), Nizâmülmülk Bağdat'ta yaşanan olayları haber almış ve "Ebû Ahmed'i kınayıp halifeye itaat ile onun emirlerine karşı gelmemesi" hususunda uyarmıştı. Ani'nin Alp Arslan tarafından fethini içeren mektup (**fetihnâme**) Bağdat'a geldiğinde, İbn Cehîr bir toplantı tertipledi. Ebû Ahmed bu toplantıya katılmamakla beraber bir süre sonra halifenin huzuruna çıkarak onu ululadı, saygı göstermek amacıyla ayağa kalkıp yer öptü ve el koyduğu iktâları sahiplerine geri verdi. Bu durum Ebû Ahmed ile vezir ve Halife Kaim bi-Emrillâh'ın arasının düzelmesine sebep oldu. Ebû Ahmed, Bağdat'ta bulunduğu sırada bir dinî kargaşa ve fitneye neden olanları **asayiş ve düzeni** bozdukları için tutuklattı (Şaban 456/Temmuz-Ağustos 1064)[483].

Yine 1064 yılı içinde Sultan Alp Arslan, belki de halifeye karşı davranışları sebebiyle, Reis el-Irakeyn Ebû Ahmed'i görevden aldı[484]. Onun yerine tekrar Ebû Said el-Kayinî'yi üç yıllığına iltizamlığına atadı. Ebû Said bu süre için beş yüz bin altın verecekti. O, Zilkade 456/ Ekim-Kasım 1064'te Bağdat'a gelerek görevine başladı[485].

Öte yandan zaman zaman Mekke hac yolunda problemler yaşanmakta ve hacca gidenler soyulmakta idi. Bu durumda Nizâmülmülk Mekke'ye giden yolun açılması için Amid Ebû Said ile, bu konuda ve hac yolcularına muhafız bulmak hususunda, konuşmalar yapmıştı. Bu sırada Horasan'dan Bağdat'a bir hac kafilesi ulaştı (Ramazan 457/Temmuz 1065). Amid onların emniyetini sağlamak için Abbâsî veziri Fahrüddevle İbn Cehîr ile

483 Bk. Köymen, aynı eser, s. 200, 210.

484 Reis el-Irakeyn Ahmed en-Nihavendî Sultan Melikşah'ın hizmetinde görevli iken Isfahan'da öldü (Rebîülevvel 469/Kasım 1076), bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 181/AliSevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", sayı 24, Ankara 1999, s. 18.

485 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 119; Sevim, "Sıbt II", s. 9-11: Köymen, aynı eser, s. 209-211.

birkaç kez görüştü. Sonuçta bu hac kafilesine muhafızlar tayin edildi ise de, onlar hacca gidenlere ihanet ederek her şeylerini yağmaladılar. Böylece hac iptal edildi[486].

Aradan iki yıl geçtikten sonra Ebû Said Kayinî (Müstevfî)[487]'nin Bağdat'ta tekrar zikri geçmektedir (8 Safer 459/22 Aralık 1066-19 Ocak 1067). O, beraberinde sultan tarafından halifeye armağan olarak verilmek üzere çeşitli hediyeler ile Bağdat'a geldi (8 Ocak 1067). Ebû Said âdil, iyi ahlaklı ve doğru bir insan olduğu için halk onun gelişinden memnun idi[488]. Bir süre sonra halifenin eşi Arslan Hâtun Bağdat'a geldl (Cemaziyelâhir 459/Nisan-Mayıs 1067). Arslan Hâtun'un getirdiği mektuplar Beyt en-Nûbî'deki toplantıda okundu. Bu toplantıda Amid Ebû Said de bulundu. Mektuplar, "Halifeye itaati, yasalara göre halifenin istek ve emirlerinin yerine getirilmesini" içermekte idi[489] Nizâmülmülk, amidi Nizâmiye Medresesi'nin inşaat işlerini yürütmekle de görevlendirdi. Nitekim o daha sonra inşaatı biten medresenin açılış merasiminde (10 Zilkade 459/22 Eylül 1067) görülmektedir. Ancak buraya müderris olarak atanan Ebû İshak Şirazî, "medresenin şehrin bir parçasını yıkarak zorla devletleştirilen bir arsa üzerine inşa edildiğini öğrendiği için" ders vermekten vazgeçmişti. Amid zor durumda kalmış, nihayet halifenin de araya girmesiyle olay çözümlenmiş ve Ebû İshak Şirazî ders vermeye başlamıştı[490].

Ebû Said bir süre için görevden ayrılmış olmalı ki, Bağdat'a amid olarak **Ebu'l-Abbâs el-Havâfî** gelmişti (12 Receb 460/17 Mayıs 1068)[491].

Yaklaşık bir yıl sonra (Cemaziyelâhir 462/Nisan 1069, **Ebû Nasr** adlı Irak amidinin düzenlediği törende ileri gelen şahitler

486 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 122-123; Sevim, "Sıbt II", s. 14-15; fazla bilgi için bk. Köymen, aynı eser, s. 211-212.

487 Ebû Saîd Müstevfî ile Kayinî'nin aynı şahıs olduğu hususundaki görüş için bk. Köymen, aynı eser, s. 212-213.

488 Bk. Sevim, "Sıbt II", s. 23; Köymen, aynı eser, s. 212. Ayrıca Köymen (aynı eser, s. 201-202) bu şahsı Ebû Sa'd Şeref el-Mülk Muhammed b. Mansûr Hârezmî olarak zikretmekte ve inşaat faaliyetlerinden bahsetmektedir.

489 Bk. Sevim, "İbnü'l-Cevzî", s. 523; Köymen, aynı eser, s. 212.

490 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 135; Köymen, aynı eser, s. 213; A. Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *DİA*, s. 189.

491 Bk. Bündarî, s. 34/Trk. trc., s. 33; İbnü'l-Esîr, X, s. 57/Trk. trc., X, s. 65.

Nizâmiye Medresesi'nde toplandılar ve medresenin içindeki kitaplar, arazi (ziya), emlâk, yakınındaki çarşı ve hamam muayyen şartlarla Nizâmülmülk ve evlâdına vakfedildi[492].

Sultan Melikşah döneminde Selçuklu amidi Ebû Nasr **dîvân**[493] için Halife Muktedî (1075-1094) ve adamlarına ait iktâlardan yüz bin altın (dinar) almak üzere Bağdat'a geldi (Safer 468/Eylül Ekim 1075). Fakat halife ona, bu hususta olumlu bir cevap vermedi. Halifenin bu davranışını iyi karşılamayan Selçuklu amidi, onun nâiblerini uzaklaştırarak adı geçen iktâlara el koyarak buralara Acemler'i (Türkler'i) atadı[494].

Bağdat'ta Şâfiîler ile Hanbelîler arasında 470/1077-1078 yılında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Bu sırada Şâfiî fakihlerinden biri Hanbelîler'i kâfirlik ile suçlayan bir konuşma yaptı (8 Şevval 470/24 Nisan 1078). Bu durumda Hanbelîler onu dövdüler, Sûk es-Selâse (Çarşısı) yağmalandı. Amid Ebû Nasr oraya Deylemli ve Horasanlı askerleri gönderdi, onlar avam tabakasını dağıttılar ve ok atarak on kadar insanı öldürdüler. Daha sonra Nizâmülmülk amidden fitne ve fesada yol açan görevlilerin iktâlarına el konulmasını istemişti[495].

Amid Ebû Nasr Alevîler'in dostu idi. O Horasan yolu üzerinde bulunan Mâlikiyye adlı köyü, Bağdat'taki Musâ b. Ca'fer Meşhedi'nin ihtiyaçları karşılanması için vakfetti. Ayrıca Alevîler'den birkaç kişiyi evlendirdi ve bazı çocukları da sünnet ettirdi. Ebû Nasr 3 Muharrem 472/6 Temmuz 1079'da Isfahan'a gitti[496].

Sultan Melikşah Vezir Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'ün öldürülmesi olayında, tehdit ederek, Horasan amidi

492 Bk. Sevim, "İbnü'l-Cevzî", s. 528; Köymen, aynı eser, s. 213-214. Ayrıca fazla bilgi için bk. Özaydın, aynı eser.

493 Ali Sevim sözü geçen dîvânı "Selçuklu İstifa Dîvânı" olarak zikrediyorsa da, muhtemelen Irak dîvânı olmalıdır.

494 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 177; Sevim, "Sıbt III", s. 14.

495 Bk. Sevim, "İbnü'l-Cevzî", s. 555-556; Sevim, "Sıbt III", s. 29-30.

496 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 200; Sevim, "Sıbt III", s. 35. Ebû Nasr Basra'da öldü (Cemaziyelâhir 473/Kasım-Aralık 1080). Sıbt'ın metninde (III, s. 40), bu şahsın adı Ebû Mansûr şeklinde geçiyorsa da, ölmeden önce bırakacağı, "iki bin altının Ebû Tâlib (Hz. Ali) ailesine sadaka olarak verilmesini" emretmesi, bu şahsın Alevî dostu Ebû Nasr olduğuna işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Ebû Ali'yi kullanmıştı[497] (Receb 475/Kasım-Aralık 1082). Öte yandan Zilhicce 475/Nisan-Mayıs 1083 tarihinde Halife Muktedî, Şeyh İmam Ebû İshak'ı bir mektupla elçi olarak Sultan Melikşah'a gönderdi. Sultan elçiyle huzurunda şifahen konuştu. Abbâsî elçisi sultana Bağdat'taki **Amid Ebu'l-Feth b. Leys**'i yaptıklarından dolayı şikâyet etti[498].

Fahrüddevle İbn Cehîr halifelik vezirliğinden azledilip, bütün ailesi ve efradı ile Sultan Melikşah'ın yanına gitmek için Bağdat'tan, Isfahan'a gitmek üzere yola çıktıklarında, onları uğurlayanlar arasında Selçuklu şahne ve amidi de bulunmakta idi (Safer 476/Haziran-Temmuz 1083)[499].

Horasan amidi Ebû Ali'nin ismi Tekiş'in ikinci isyanı sırasında da geçmektedir (477/1084-1085)[500].

Sultan Melikşah Musul'dan ayrıldıktan sonra (Receb 479/Ekim-Kasım 1086) Urfa halkından bir heyet gelerek şehri teslim edeceklerini bildirdiler, Selçuklu sultanı oraya, şehri yönetmek için bir **amid** gönderdi. Ancak bu amid kötü davranışlarıyla ve mallarına el koyarak Urfa halkının isyanına sebep oldu.

Halk şehri sultana teslim eden Ermeniler ile Selçuklu **şahne**sini birlikte tutukladılar, amidi de şehirden dışarı çıkardılar[501].

Süleymanşah b. Kutalmış'ın ölümünden (1086) sonra, Sultan Melikşah Antakya'ya geldi. Onu burada Süleymanşah'ın nâibi olan amid (Vezir Hasan b. Tahir) karşıladı ve vefat eden sultanın çocukları ve halk için "aman" aldı. Melikşah 479 Ramazan ayının ilk Cuma günü/ 10 Aralık 1086 (?) şehre girdi, ve amidi yine görevinde bıraktı. Ayrıca beraberinde bulunan hâciblerden birini (Yağısıyan) Antakya şahneliğine atayıp nâible birlikte şehirde bıraktı[502].

497 Bk. Bündarî, s. 73-74/Trk. trc., s. 75; İbnü'l-Esîr, X, s. 124/Trk. trc. X, s. 118-119; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 199.

498 Bk. Bündarî, s. 74/Trk. trc., s. 75; İbnü'l-Esîr, X, s. 125/Trk. trc. X, s. 119-120.

499 Bk. Bündarî, s. 75/Trk. trc., s. 76; İbnü'l-Esîr, X, s. 129/Trk. trc. X, s. 122; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 48.

500 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 137/Trk. trc. X, s. 127; A. Öngül, "Tekiş b. Alp Arslan", s. 329.

501 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 239; Sevim, "Sıbt III", s. 69: Merçil, *Makaleler*, s. 119.

502 Bk. Sıbt, aynı eser, Arapça, s. 240; Sevim, "Sıbt III", s. 70 İbnü'l-Adîm'e göre (Sevim neşri, Arapça s. 58/Trk. trc., s. 35), Sultan Melikşah Antak-

Halifelik vezirliğinden azledilen Fahrüddevle İbn Cehîr daha sonra Selçuklular adına Mervanoğulları'nın idaresindeki bölgeye hâkim oldu. O bu bölgeyi ele geçirdikten sonra kendisi Meyyâfârikîn (Silvan)'de, oğlu da Diyarbekir'de oturmaktaydı ve Mervânoğulları'nın arta kalan servetlerini toplamaya devam ediyorlardı. Bu arada bölgenin durumunu iyi bilen **Amid Ebû Ali Belhî** sultanın huzuruna çıkıp, "İbn Cehîr Mervânlı ailesinin mal ve mücevherini kendine aldı, bu nedenle de onun hakkında pek çok dedikodu ve kötü sözler yayılıp söylendi" dedi. Sultan Melikşah bu haber üzerine Fahrüddevle'yi görevinden azledip yerine Amid Ebû Ali Belhî'yi Diyarbekir'e atadı. Bu amid (âmil) oraya gidip görevine başladı (479/1087) [503]. Ebû Ali'nin âdil idaresine rağmen kendi yönetimine bağlı Erzen valisi el-Bustî'nin halka kötü davranması, şikâyetlere sebep oldu. Ayrıca onun düşmanlarının da Isfahan'a gitmeleri üzerine, Sultan Melikşah Ebû Ali'yi görevden azledip, yerine Amid ed-Devle b. Fahrüddevle'yi tayin etti (483/1090) [504]

Sultan Melikşah döneminde Bağdat'ta görev yapanlardan biri de **Amid Kemâlülmülk ed-Dihistanî** idi. Onun Bağdat'ta olduğu sırada Kerh ile Bâb el-Basra halkı arasında olaylar çıktı ve birçok kişi öldürüldü. Amid Kemâlülmülk süvari ve el-Kantarat el-Atîka (Eski Köprü)'ya gidip Kerhliler'e yardım etti (Muharrem 479/Nisan-Mayıs 1086). Kemâlülmülk daha sonra Enbâr'a adam gönderip burayı Ukayloğulları[505]'ndan teslim aldı. Böylece bu şehir, adı geçen hanedanın elinden çıkmış oldu[506](-Rebîülevvel 479/Haziran-Temmuz 1086). Onun sahip olduğu şehirlerden biri de Hit idi ve burayı sulh yoluyla almıştı (Zilkade 480/Ocak-Şubat 1088)[507]

ya'ya geldiğinde Vezir Hasan b. Tahir şehri ona teslim etti. Melikşah veziri Antakya'nın vergi işlerine bakmakla görevlendirdi, şehre de bir askerle Alpoğlu Yağısıyan'ı vali olarak atadı. Ayrıca bk. Turan, S*elçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 76.

503 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 241; Sevim, "Sıbt III", s. 70; Bündarî, s. 76/Trk. trc., s. 77; İbnü'l-Esîr, X, s. 158/Trk. trc. X, s. 143; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 55-56 (bu eserde tarih olarak 482/1089 zikredilmektedir).

504 Bk. Bündarî, s. 76/Trk. trc., s. 78; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 56.

505 Bu hanedan için bk. K. V. Zetterstéen, "Ukaylîler", *İA*, s. 371-372; G. Ö. Bezer, "Ukaylîler", *DİA*, s. 59-61.

506 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 157/Trk. trc., X, s. 142-143.

507 Bk. aynı eser, X, s. 162/Trk. trc., X, s. 147.

Bağdat'ta zaman zaman halk arasında bu şekil olaylar görülmekte idi.

Nitekim Bâb el-Basra halkı Safer 482/Nisan-Mayıs 1089'da Kerh'e bir baskın düzenleyip iki kişiyi de yaraladılar. Bunun üzerine Kerhliler çarşıları kapattılar ve iki kişinin kanlı elbiselerini alıp Amid Kemâlülmülk'ün evine giderek yardım istediler. Böylece o, gelişen olayları yatıştırarak, halkın birbirlerine saldırmalarına engel oldu Ancak daha sonra görevinden azledilerek Sultan Melikşah'ın yanına gitti[508].

Selçuklu sultanı azledilen Kemâlülmülk'ün yerine kardeşi El-Eazz Ebu'l-Mehasın Abd el-Celil b. Ali ed-Dihistanî'yi atadı, yeni amid 482/1089-1090'da Bağdat'a geldi[509]. Öte yandan Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar (1092), **Bağdat amidleri** Hit kasabasına nezaret etmişlerdi[510].

Sultan Melikşah h. 482/1089-1090'da Karahanlılar üzerine yaptığı seferden sonra Harezm amidi **Ebû Tâhir**'i Semerkant şehrinde nâib olarak görevlendirdi. O, Horasan'a dönmek üzere Semerkant'tan ayrıldıktan sonra şehir halkı ile Çiğiller Ebû Tâhir ile anlaşamadılar. Ebû Tâhir bu durumda eski görev yeri olan Harezm'e döndü[511].

Sultan Melikşah devrinde bir olay da Basra'da meydana geldi. Bağdat halkı tarafından "Telyâ" lakabı verilen bir şahıs Benî Âmir'e mensup bir Arap emîrini Basra'yı yağmalamaya ve ele geçirmeye teşvik etti. Bu emîr Bedevî Araplar'dan oluşan on bin savaşçı toplayarak Basra'ya yürüdü. Şehrin **İsmet** adındaki amidi yanında çok az asker bulunmasına rağmen Arap emîrinin karşısına çıkıp savaştı ve onları şehre sokmadı. Ancak bu sırada bir şahsın gelip, halkın kendisini Araplara teslim etmek istediğini bildirmesi üzerine amid korkarak Basra'yı terk etti (483/1090-1091)[512].

Melikşah'ın ölümünden sonra Berkyaruk-Muhammed Tapar arasında görülen taht mücadelesi sırasında; Berkyaruk Bağdat'a geldiğinde Amid El-Eazz Ebu'l-Mehasın'ı vezir tayin etti. Selçuklu tahtı için iki kardeş arasında yapılan mücadelede, Vezir

508 Bk. aynı eser, X, s. 227/Trk. trc. X, s. 152.
509 Bk. aynı eser, X, s. 180/ Trk. trc. X, s. 160; Klausner, s. 50.
510 Bk. aynı eser, X, s. 358/Trk. trc. X, s. 292.
511 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 172-173/Trk. trc. X, s. 154-155; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 121-122.
512 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 183-184/Trk. trc. X, s. 163.

el-Eazz Ebu'l-Mehasın Muhammed Tapar'a esir düştü. Ancak Muhammed Tapar'ın veziri Müeyyidülmülk onu serbest bırakıp tekrar Bağdat amidliğine tayin etti (493/1099-1100)[513]. el-Eazz Ebu'l-Mehasın, muhtemelen ölmeden önce, kardeşi **Amid el-Mühezzib Ebu'l-Mecd**'i nâibi sıfatıyla Bağdat'a gönderdi (Rebîülevvel 495/Aralık 1101/Ocak 1102). Amid, Bağdat şahnesi İlgazi'nin kendisine muhalefet etmeyeceğini sanmaktaydı. Fakat İlgazi onu yakalayarak Sultan Muhammed Tapar'a itaatten ayrılmadı[514].

Muhammed Tapar devrinde Bağdat'ta amid olarak görev yapanlardan biri de Muhammed el-Cevzekânî idi[515]. Bu devrede Isfahan şehrinin amidi ise Ebu'l-Feth b. Leys idi[516]. Muhammed Tapar ile Hille emîri Sadaka b. Mezyed'in arasının açılmasına bir amid, Ebû Ca'fer Muhammed b. Hüseyin el-Belhî sebep olmuştu[517] (501/1108-1108).

Sultan Melikşah zamanında Rey şahnesi olan Emîr İsmail Arslancık daha sonra Emîr Kamac'ın (Kumac) nâibi olarak Basra'ya tayin edilmişti. İsmail taht mücadeleleri sırasında bu şehirde durumunu sağlamlaştırmıştı. Muhammed Tapar sultan olunca, buraya saltanata bağlı işleri yürütecek bir amid tayin etti. Fakat İsmail bu amidi şehre sokmadı (499/1105-1106). Daha sonra Bedevîler Basra'yı yağmaladılar (Zilkade 499/Temmuz-Ağustos 1106). Bu durumda Sultan Muhammed Basra'ya bir şahne ve amid tayin ederek şehirde düzeni sağladı[518].

513 Fazla bilgi için bk. aynı eser, X, s. 294, 298-299/Trk. trc. X, s. 243-244, 246-247; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 62-63, 152-153, 218. Bu şahıs 12 Safer 495/7 Aralık 1101 tarihinde Isfahan Kapısı'nda bir Batınî tarafından öldürüldü, bk, Özaydın, aynı eser, s. 153.

514 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 351/Trk. trc. X., s. 286.

515 Bk. Bündarî, s. 100-101/Trk. trc., s. 101-102; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 218. Klausner (s. 59, 61/Farsça tercüme, s. 66, 127) Cüzcanî şeklinde ve âmil olarak zikretmektedir.

516 Bk. Bündarî, s. 104/Trk. trc., s. 105. Daha önce Bağdat amidliğinde bulunmuştu.

517 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 440/ Trk. trc. X, s. 353; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 46-47.

518 Fazla bilgi için bk. aynı eser, X, s. 402, 411/Trk. trc. X, s. 324, 330-331; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 45-46; aynı mlf., *Berkyaruk*, s. 218.

Amidler içinde en meşhurlardan birisi Muhammed b. Mansûr Nesevî idi. Sultan Alp Arslan Kutalmış ile taht mücadelesi yaptığı tarihte (Ocak 1064), o Basra amili idi. Topladığı vergiler (mallar) ile birlikte Selçuklu hükûmet merkezi Rey'e döndü[519]. Sultan Alp Arslan tarafından Ani'nin fethi sırasında (Ağustos 1064), Hâdim Şems ile halktan vergi tahsiline memur edilmişti[520]. Daha sonra Alp Arslan Muhammed b. Mansûr'u, başarılarından dolayı, Nişabur ve çevresinin haracını toplamakla görevlendirdi[521]. Muhammed b. Mansûr'un Nişabur'da meydana gelen kıtlıkta halka çok iyiliği dokunmuştu. "Onun Horasan Amidi ile meşhur olması, galiba, Horasan'a bu tayini ile ilgilidir"[522].

Çok geçmeden ona Harezm eyaletinin idaresi verildi. Ancak Vezir Nizâmülmülk, her nedense, onu kıskanmakta idi. O, büyük emîrlerden birini adamlarıyla beraber, **vusul-ı dîvâniye** (devlete borçlu gösteren) senetler ile Muhammed b. Mansûr'a gönderdi ve bunlarla amidin hırsızlığını meydana çıkarıp rezil etmesi için talimat verdi. Horasan Amidi, Nizâmülmülk'ün teşebbüsünü bertaraf ettiği gibi, Alp Arslan'a gönderdiği hediyeler ile kendini affettirdi. Alp Arslan onun mazeretini kabul ile dîvânından kendisine büyük faydalar sağlamıştı[523].

Horasan Amidi; Çağrı Bey, Tuğrul Bey, Alp Arslan, Melikşah, Böri Bars, Arslan Argun, Berkyaruk ve Sencer'e hizmet etti ve 21 Şevval 494/20 Ağustos 1101'de öldü[524]. Onun oğlu Müşeyyedülmülk Mesud ise Nişabur amidi idi[525]

519 Bk. *Ahbâr*, s. 32/Trk. trc., s. 22; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 222.

520 Bk. Köymen, aynı eser, s. 19.

521 Bk. *Ahbâr*, s. 33/Trk. trc., s. 22; Köymen, aynı eser, s. 222.

522 Bk. Köymen, aynı eser, s. 196, 222.

523 Bk. *Ahbâr*, s. 33/Trk. trc., s. 22-23; Köymen, aynı eser, s. 142, 173, 196, 250. Ahmed b. Mahmûd'un *Selçuknâme*'sinde (İstanbul 2011, s. 70-71) âmil olarak tayin edildiği zikredilmektedir. Bir diğer kaynakta "Hace Amid" olarak adı geçmektedir, bk. Nâsır-ı Husrev, *Sefernâme*, Trk. trc. A. Tarzi, İstanbul 1994, s. 144.

524 Bk. *Ahbâr*, s. 33/Trk. trc., s. 23; Köymen, aynı eser, s. 196, n. 121. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi,* çev. Mehmet Keskin, İstanbul 2000, XII, s. 313), tercümede bir karışıklık yoksa, Horasan Amidi olarak bilinen Muhammed b. Mansur el-Kuserî adında âlim ve hadis rivayet etmiş bir şahıstan bahsetmekte ve ölümünü de 494 yılı Şevval ayı/Temmuz-Ağustos 1101 olarak vermektedir.

525 Bk. Tetley, s. 134.

Nizâmülmülk ileri gelen devlet adamlarından bahsederken, sırasıyla vezir, **büyük dîvân üyeleri** (tuğraî, müstevfî ve ârız)'nden sonra **Amid-i Hârezm**'i zikretmekte, onlardan başka hiç kimsenin "Fahr el-Mülk" lakabı almaması gerektiğini belirtmektedir ki, bu husus onların devlet kademesindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir[526].

Yukarıda belirttiğimiz olaylara bakarsak, amidlerin Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak; Basra, Belh, Diyarbekir, Harezm, Hemedan, Horasan, Irak-Bağdat, Isfahan, Merv ve Urfa gibi yerleşim yerlerinde görev yaptıkları tespit edilebilmektedir. Amid bulunduğu eyalet ve şehirde siyasî, idarî, askerî ve malî hususlar başta olmak üzere, hemen hemen her konuyla ilgilenirdi. Bağdat'a gelen önemli misafirleri karşılar ve uğurlar, imar faaliyetinde bulunur, asayiş ve düzeni korur, dinî anlaşmazlıkları çözümlemeye çalışırdı. Ayrıca hil'atlerin yapımı, hac yollarında emniyetin sağlanması, ölen kişilerin terekelerinin dağıtılması ve **Dîvân-ı Mezâlim**'e başkanlık etmesi amidin görevleri arasında idi[527].

Zikrettiğimiz olayları dikkate alırsak, ister vali, ister amid olsun bir eyalet yöneticisinin işlerini yapabilmesi için merkezdeki gibi dîvânlara ve memurlara ihtiyacı vardır. Bunlardan bazılarını tespit etmek imkânı bulunmaktadır. Söz gelişi Selçuklular'ın Bağdat ve Irak'ı yönetmek için bir eyalet dîvânı ve şikâyetleri dinlemek için de Dîvân-ı Mezâlim'i mevcuttu. Ayrıca daha önce yapılmış araştırmalara göre eyalet yönetiminde başka dîvânlar da görev yapmaktadır.

Eyalet Dîvânları

İstifâ Dîvânı

Eyalet İstifâ Dîvânı'nın başında bulunan görevliye de **müstevfî** denir. Bu müstevfînin emrinde muhtemelen bir nâibi (vekili), kâtipleri ve memurları vardı. Müstevfî görev yaptığı eyaletin bütün malî işlerinin yürütülmesinden sorumlu idi. Öte yandan bazı memurlara ikinci bir görev verilmekte idi. Nitekim

526 Bk. *Siyaset-nâme*, s. 168/Trk. trc., s. 113; Merçil, "Amîd", *DİA*, s. 55.
527 Ayrıca bk. Merçil, aynı eser.

Selçuklu merkezinde İstifâ Dîvânı başkanı olan Şerefeddîn aynı zamanda Bistam reisliğine atanmıştı. O, buraya Reşideddîn adlı birisini vekil tayin etti. Reşideddîn bu görevinin yanı sıra müstevfîlik de yapacaktı. Şerefeddîn'e verilen yetki belgesinde; memurlara ve vergi tahsildarlarına (mutasarrıflara) Reşideddîn'e danışmaksızın hiçbir şey yapmamaları buyrulmaktaydı.

Zeyneddîn Ebu'l-A'lâ Said el-Hüseyin el-Müstevfî yıllarca Merv müstevfî vekilliğinde bulunmuş, ancak eyalette bir vekili bu görevi yerine getirmişti. Burada da "konulması kaçınılmaz olan her vergi ve istek vekil onaylamadan hiçbir işlem görmeyecekti". Ancak Reşideddîn'in nâibliği geçerli bir çözüm olmamış, Zeyneddîn yeniden müstevfî atanarak Merv'e yollanmıştı.

Genel anlamda eyalet müstevfîsi bölgesindeki gelir ve sarfiyatı dîvânı vasıtasıyla kayıt ve tespit ederdi. Bunlarla ilgili olarak merkezdeki Dîvân-ı İstifâ ve Dîvân-ı Hass'a gönderilen hesaplarından şahsen sorumlu idi. Elde edilen gelirden maaşların ve tahsisatın ödenmesi bakımından bazı kararlar verme yetkisine sahipti[528].

Dîvân-ı İşrâf

Merkezdeki aynı isimli dîvânın gördüğü işleri eyalet Dîvân-ı İşrâf'ı da yapmaktadır. Bu dîvânın başındaki **müşrif**; eyaletteki bütün işleri kontrol eder ve defter tutardı. Ona belirli zamanlarda eyaletteki malî durum hakkında bilgi verilirdi. O da bunları merkezdeki dîvâna yazılı olarak bildirir ve kendine gelen teklifleri İşrâf-ı Memâlik'e gönderirdi[529]. Bu dîvânda da nâibler (**nâibân-ı dîvân-ı işrâf**) görev yapmakta idiler[530].

Dîvân-ı Riyâset

Lambton'a göre[531], başlıca üç yerel dîvân vardı: 1. Kadı'nın mahkemesi (dîvân), 2. Dîvân-ı Riyâset 3. Şahne dîvânı.

528 Bk. *Atebet el-Ketebe*, s. 46-48, 56; geniş bilgi için, Horst, s. 51-52/Köymen, Özet, s. 338; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 368-370, 389.

529 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 47, 54-55; geniş bilgi için Horst, s. 52-53/Köymen özet, s. 339.

530 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 47.

531 Bk. aynı eser, s. 368.

Dîvân-ı Riyâset'in başında **reis** bulunmaktadır. "Reis bir dereceye kadar hükûmet ile halk arasında bağ kuran bir aracıydı ve halkın hükûmetle ilişkileri daha çok vergi alanında olduğu için, reisin görevleri büyük ölçüde malî işleri ilgilendirmekteydi"[532]. O, halktan vergiyi doğru alarak dîvâna ulaştırmak, devlet ile halk arasında bir bağ kurmakla görevlendirilirdi. Barthold ise bu terimi[533], "Reis şehrin birinci şahsı olup, şehrin menfaatleri için çalışır ve onun aracılığıyla halka isteklerini bildirir" şeklinde açıklamaktadır. Kısaca reisin tarifi "mayor-belediye reisi" şeklindedir[534]. Reis sivil bir görevli olup yerli halkın asil ailelerinden seçilirdi.

Bu terimin geçmişi İslâm öncesi dönemlere kadar gitmektedir[535]. İlk Müslüman Türk devletlerinden Gazneliler'de de reisler görev yapmaktaydı. Bu dönemde Nişabur şehri reisleri meşhur Mikailî ailesinden idi ve onlardan Hasenek denilen Ebû Ali Hasan b. Muhammed önce reis olmuş, daha sonra da vezirliğe kadar yükselmişti[536]. Gazneliler'de reis bizzat sultan tarafından göreve atanmakta ve tayin alâmeti olarak kendisine din adamlarının kıyafetlerine uygun bir hil'at tevcih edilmekteydi. Sultan Gazneli Mesud tarafından reisliğe (**riyâset-i Nişabur**) atanan Ebu'l-Hasan Abd el-Celil'e değerli bir hil'at, teylesan[537] ve durraa (cübbe) tevcih edilmiş, **hâcey-i buzurg** unvanı ile bir at verilmişti[538].

Selçuklular'da ise eyalet yönetiminde reislik Tuğrul Bey döneminden itibaren tespit edilmektedir. Tuğrul Bey'in Hoy halkından on bin dinar istemesiyle gelişen olaylar sırasında şehrin reisi **Yusuf b. Mengin** idi. Daha sonra Selçuklu kuvvetleri ile Hoy halkı arasında kırk gün süren bir savaş vuku buldu (Ramazan-Şevval 454/Eylül-Ekim 1062). Şehir halkı bu ka-

532 Bk. aynı eser, s. 388; aynı mlf., "Internal Structure", s. 279; Klausner, Farsça tercüme, s. 32

533 Bk. Trk. trc. *Türkistan*, s. 252.

534 Bk. A. Havermann - C. E. Bosworth, "Ra'is ", *EI²*, s. 402-403.

535 Bk. Havermann, aynı eser, s. 402; F. Sümer, "Reis", *DİA*, s. 543.

536 Bk. Beyhakî, *Tarihî Beyhakî*, s. 610; R. W. Bulllet, "Âl-e Mîkâel", *EI²*, s. 764; C. E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire Afhanistan and Eastern Iran, 994: 1040*, Edinburg 1963, s. 180-181, 184, 187-188; aynı mlf., "Ra'is", *EI²*, s. 403.

537 Teylesan, önü açık bir tür giysi, M. Kanar, *KANAR, Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2000, s. 774.

538 Bk. Beyhakî, s. 610.

dar uzun süren bir çarpışmadan sonra, mukavemete devam edemeyeceklerini anlamış olmalılar ki, Selçuklu veziri Amid el-Mülk'e elçi göndererek aman dilediler. Böylece Ebû Kâlicâr Hezâresb ile Emîr Savtegin Hoy'a girerek halkın otuz bin dinar ödemesini kararlaştırdılar. Üç gün sonra Amid el-Mülk Hoy'a geldi ve Reis Yusuf'u tutuklattı ve yerine **Ebû Said Hamaveyh**'i tayin etti. Ebû Said ise aralarında düşmanlık bulunan Yusuf b. Mengin'i on bin altın karşılığında Amid el-Mülk'ten teslim aldı, fakat ona kötü davranıp dövdü. Bu durumu haber alan Selçuklu veziri onu reislikten azl ve hapsetti. Yerine eski reislerden Ömer (Amr) b. Sahtekân'ı atadı. Daha sonra Yusuf hapishanede öldü ve yeğeni **Musa** şehrin yeni reisi oldu[539]. Öte yandan Tuğrul Bey (veya Amid el-Mülk), Nişabur reisi Ebû Nasr Muhammed b. Said'i, halifeye hizmet ve yakınlığı içeren bir mektupla, Bağdat'a elçi olarak göndermişti (Zilkade 454/Aralık 1062)[540].

Selçuklular zamanında, merkezî hükûmet, bazı durumlarda, kendi şehri dışında başka yerlere reis tayin etmekteydi. Söz gelişi Vezir Nizâmülmülk Merverrûd'dan Ebû Ali Hasan el-Meni'î'yi Nişabur'a ve şeyh el-İslâm olarak atamıştı (öl. 27 Zilkade 463/Ağustos 1071)[541]. Horasan'ın Beyhak şehri reisi, Hamza b. Muhammed ise Tebriz ve Meraga'da reislik görevinde bulunmuştu[542].

Sultan Alp Arslan Vezir Amid el-Mülk'ü görevinden azlettiğinde, o canını kurtarabilmek için aracılara başvurmuştu. Onlardan birisi Nişabur reisi (Mahmud b.) Ebû Ali Meni'î olup, Merverrûd'daki nâibi kardeşi Abd er-Rezzak idi. Amid el-Mülk'ün onlara yalvarıp yakarması üzerine Ebû Ali, vezirin ve kendisinin yazdığı iki mektubu Alp Arslan'a gönderdi ise de bu fayda sağlamadı. Sonuçta Selçuklu sultanı sabık vezirin kesin

539 Bk. Sevim, Sıbt, I, s. 80-81; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 159, 229; Merçil, *Makaleler*, s. 73-74, 146, 194: Sümer, "Reis", *DİA*, s. 543.

540 Bk. Sevim, aynı eser, s. 75; Köymen, aynı eser, s. 230. Ancak Köymen'in zikrettiği 1964 tarihi bir basım hatasıdır.

541 Bk. el-Fârisî, s. 49-54; A. Özaydın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 114; Bosworth, "Ra'is", *EI²*, s. 403; Sümer, aynı eser, s. 543.

542 Bk. İbn Funduk, s. 79, 94; Lambton, "Internal Structure", s. 280. Sümer, aynı eser, burada Hamza'yı Sebzvar reisi olarak zikrediyor. Başka reisler için ayrıca bk. İbn Funduk.

olarak öldürülmesini istemiş ve bu emir yerine getirilmişti[543]. Sultan Alp Arslan devrinde Merverrûd reislerinden biri Ebû Ali Hasan b. Sa'd idi. Bu şahıs çok cömert olup her yıl bin kişiye elbise giydirmekte idi ve 463/1070-1071 yılında vefat etti.[544]

Melik Tutuş ile Musul emîri Müslim b. Kureyş arasındaki, Halep'i ele geçirmek için yapılan mücadele sırasında şehrin reisi Şerif Ahmed b. Ali el-Hâşimî idi (472/1079-1080)[545].

Sultan Melikşah döneminde, daha önce zikrettiğimiz, Nişabur reisi Ahmed b. Muhammed b. Said en-Nişaburî 482/1089-1090 yılında ölmüştü. Âlim bir şahıs olan bu reis 410/1019-1020 yılında doğmuştu[546].

Eğer kaynaktaki rivayet doğru ise, Melikşah'ın saltanatı zamanında Isfahan reislerinden biri Ebu'l-Fazl olup, Hasan Sabbah bir süre onun evinde gizlenmişti[547].

Reislerin karıştığı önemli olaylardan biri Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra görülmektedir. Terken Hâtun oğlu Mahmûd'u tahta çıkardığında, Nizâmülmülk taraftarları da Berkyaruk'u himaye ettiler ve ona atabeglik yapmış olan Gümüştegin Candar'ın yanına getirdiler. Atabeg onu Rey'e götürüp tahta oturttu. Bu sırada Vezir Nizâmülmülk'ün damadı olan şehrin reisi Sikatülmülk Ebû Müslim kıymetli taşlar ve altınla işlenmiş bir tacı Berkyaruk'un başının üzerine koydu[548].

Sultan Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar ile taht mücadelesi esnasında Muhammed'in askerleri Berkyaruk taraftarı Emîr Ayaz'ın Hemedan'da bıraktığı mal, deve, at ve öteki

543 Bk. Sevim, "Sıbt II", s. 18-19; Köymen, aynı eser, s. 169-171; Merçil, *Makaleler*, s. 142. Sıbt'ta Mahmud b. Ebû Ali şeklinde geçen reis, Bosworth'un zikrettiği Ebû Ali Hasan el-Meni'î mi yoksa onun oğlu mu tam olarak anlaşılamıyor.

544 Bk. Handmîr, c. II, s. 490.

545 Sevim, "Sıbt III", s. 38.

546 İbnü'l-Esîr, X, s. 180/ Trk. trc. X, s. 161.

547 Bk. Devletşah Semerkandî *Tezkiret eş-Şu'aray-i Devletşah Semerkandî*, nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran hş. 1337, s. 155.

548 Ravendî, s. 140-141/Trk. trc. I, s. 137; *Câmi et-tevârih*, cüz 5, s. 56; Şebankâreî, s. 106; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 18-19, 224. Ebû Müslim Nizâm el-Mülk'ün akrabasıydı, bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 316/Trk. trc. X, s. 260-261, Özaydın, aynı eser, s. 18 n. Lambton'a göre ("Internal Structure", s. 280) Ebû Müslim, Nizâm el-Mülk'ün damadı idi.

şeyleri yağmaladılar. Bu arada Hemedan reisinden yüz bin dinar müsâdere edildi. Daha sonra Ayaz Melikşah b. Berkyaruk'a atabeg tayin edildi. Ayaz'ın veziri es-Safiy Ebu'l-Mehasın olup, aslen Hemedanlı reis ailesinden idi. Ayaz'dan sonra o da öldürüldü[549] (Ramazan 498/Mayıs-Haziran 1105).

Sultan Muhammed Tapar döneminde Isfahan'da Abdullâh el-Hatibî reis olarak görev yapmakta idi. Ancak o cahil olduğu kadar da hilekâr ve yalancı idi. Muhammed Tapar'ın yakınlarından (havassından) lekelemedik ve sultanın fikrini bozmadığı kimse kalmamıştı. Vezir Sa'dülmülk Ebu'l-Mehasın'ın öldürülmesinde de önemli rol oynamıştı (1107). Sonuçta Hatibî de katledilmişti[550].

Isfahan reislerinden biri de Kasım b. Fazl (öl. 489/1096) idi[551].

Ahmed b. Nizâmülmülk ailesinin çöküşe yüz tuttuğunu görünce Hemedan'daki evine kapanmıştı. Bu sırada Hemedan reisi Seyyid (Şerif) Ebû Hâşim el-Huseynî ona eziyet etti. Ahmed de reisten şikâyetçi olmak üzere Muhammed Tapar'ın huzuruna gitti. O, sultanın yanına ulaştığında Sa'dülmülk tutuklanmıştı, Muhammed Tapar da vezirlik için uygun bulduğu Ahmed b. Nizâmülmülk'ü bu göreve tayin etti[552]. Ahmed vezir olur olmaz daha önce kendisine eziyet etmiş ve şehrin zenginlerinden olan Seyyid Ebû Hâşim aleyhine çalışmaya başladı ve onu kendi eline teslim etmesi şartıyla sultana beş yüz bin (yedi yüz bin) kazandırmayı teklif etti. Sultan da bu rüşvet teklifine olumlu cevap verdi. Ancak durumdan haberdar olan Ebû Hâşim sekiz yüz bin dinar karşı teklifle hem canını kurtarmış, hem de Muhammed Tapar'ın veziri kendisine teslim etmesini sağlamıştı[553]. Öte yandan Seyyid Ebû Hâşim öldükten sonra onun

549 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 307, 389/Trk. trc. X, s. 253, 315. Özaydın, aynı eser, s. 69; aynı mlf., *Muhammed Tapar*, s. 44. Acaba es-Safiy Muhammed Tapar'ın askerleri Hemedan'ı yağmaladığında oranın reisi miydi?

550 Bk. Bündarî, 91 vdd./ Trk. trc., s. 94-95, 97, 100-102; Merçil, *Makaleler*, s. 166; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 80-81.

551 Bk. Bündarî, s. 104-105/Trk. trc., s. 105; İmâm el-Hâfız Ebu'l-Hasan, *el-Muhtasar es-Siyâk li-Tarih Nisabur*, s. 350; Özaydın, "Reis", s. 120. Acaba yukarıda zikrettiğimiz Fazl'ın oğlu mu?

552 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 437-438/Trk. trc. X, s. 351.

553 Bk. Merçil, aynı eser, s. 163-164: Lambton, aynı eser, s. 251-252. Bündarî ise (*Histoire des Seldjoucides*, s. 97-98/Trk. trc. X, s. 100) reise düşman olan şahsı, bu makamı ele geçirmek isteyen Mütevvec b. Ebî Sa'd el-Hemedanî olarak zikretmektedir.

servetinden sultanın hazinesine iki yüz elli bin dinar nakledildi. Muhammed Tapar Hemedan reisliğini onun oğluna verdi. Belki de bu para Seyyid'in oğlunun şehrin reisliğine tayin edilmesiyle ilgili rüşvetten başka bir şey değildi[554].

Sultan Sencer'in saltanatı devrinde de şehir ve bölgelere, merkezî hükûmetin temsilcisi olmak üzere reisler tayin edildiğini görmekteyiz. Bunlardan biri Tâceddîn Ebu'l-Mekârim Ahmed b. Abbâs olup, o Mazenderan, Gürgân, Dihistan, Esterâbâd, Bistam ve Gulpâyegân reisi atanmıştı. Onu Mazenderan reisliğine atama kararnamesine göre, **âmil, şahne** ve **diğer görevliler** reisin yönetim ve denetimi altında idiler ve ondan habersiz hiçbir işe müdahale etmemeleri gerekirdi[555]. Tâceddîn, ataları Selçuklu yönetiminde aynı makamı işgal etmiş olan bir aileden gelmekteydi[556]. Sultan tarafından atanan Tâceddîn'e, öteki ülke reislerinde olduğu gibi, bilinen (ma'hud) bir **teşrif (hil'at)**, değerli giysi (**kisvey-i fâhir)**, altın ve gümüş işlemeli at başlığı (**sitam**), gerdanlık (**tavk)** ve silâh verilmişti[557] Yine bu dönemde **Dîvân-ı İstifâ**'nın başkanı olan Şerefeddîn Bistâm reisliğine tayin oldu. O merkezdeki görevi nedeniyle Bistâm'a Reşideddîn'i reis vekili (nâib) olarak gönderdi[558]. Serahs reisliğine ise Necmeddîn ((**reis eş-şark**) atanmıştı, o da Tâceddîn gibi köklü (soylu) bir aileye mensup olup, bu özelliği nedeniyle öteki reislere göre her zaman bir üstünlüğe sahipti[559]. Horasan reislerinden birisi Mecdeddîn Ebu'l-Kasım Ali b.

554 Bk. Bündarî, s. 102/Trk. trc., s. 103; Lambton, "Internal Structure", s. 251-252; Merçil, aynı eser, s. 165.

555 Bk. Lambton, "Sancar İmparatorluğu", 368-369, 371, 385-387, 391-393; Bosworth, "Ra'îs", *EI²*, s. 403. Muhtemelen Şair Mecdeddîn Ebu'l-Berekât'ın bahsettiği **Reis-i Horasan** olmalıdır, bk. Muhammed Avfî, *Lubâb el-Bâb*, s. 469-470.

556 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 21; Lambton, aynı eser, s. 371. Kurpalidis (*Büyük Selçuklu...*, s. 117-118) bu durumu, "reislik mevkii Selçuklulara uzun zamandan beri hizmet eden kendisine sadık ve vazifeşinas olarak yerli halktan birine verilirdi" şeklinde açıklamaktadır.

557 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 23; Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", s. 483.

558 Bk. Lambton, aynı eser, s. 369, 389-390; Kurpalidis, s. 120.

559 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 40-41; Lambton, aynı eser, s. 370, 387-388; aynı mlf., "Internal Structure", s. 280; Kurpalidis, s. 117-118.

Ca'fer olup, Şair Edib Sâbir'in methettiği devlet adamları arasında idi[560].

Bu dönemde dinî sınıflar da dayanışma içinde idiler. Büyük şehirlerde Şâfiîler ve Hanefîler'in kendi reisleri ve başkanları vardı. Bazı zamanlar onlar sultanlar tarafından atanmaktaydı. Ebû Said Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî Sultan Sencer tarafından Merv ve çevresi Şâfiîler'in reisi olarak tayin edilmişti[561].

Isfahan'da ise daima nüfuz sahibi iki aile zaman zaman şehirde üstünlüğü ele geçirmek için rekabet etmekte idiler. Bunlardan biri **Âl-i Sâ'id**, öteki ise **Âl-i Hocendî** idi[562]. Hocendî ailesi aslen Seyhun Nehri kenarında Hocend şehrinde yaşamaktaydı. Selçuklu veziri Nizâmülmülk kendisi de Şâfiî olduğundan Ebû Bekr Muhammed b. Sâbit'i Şâfiîler'in reisi olmak üzere Isfahan'a getirtmişti[563]. Yine bu aileden Isfahan reisi Sadreddîn Abdüllâtif b. Muhammed Hocendî [564], Sultan Muhammed Tapar'ı uyararak, Vezîr Sa'dülmülk'ün tertiplediği suikasttan kurtarmıştı. Yine Hocendîler'den Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Sâbit el-Hocendî (öl. 531/1136-1137)[565] ve Muhammed b. Abdüllâtif b. Muhammed b. Sabit (öl. 552/1157-1158) de Isfahan'da reis olarak görev yaptılar. Muhammed b. Abdüllâtif'in sultanlar nezdinde büyük bir itibarı vardı[566].

Reis terimi Selçuklular devrinde sivil idarî düzenle ilgili olan bir görevliyi belirtmek için kullanılır. Ayrıca o askerî sınıf-

560 Bk. *Tezkiret eş-Şü'arây-ı Devletşâh*, s. 103; Muhammed Avfî, *Lubâb el-Bâb*, s. 329-330; Mürsel Öztürk, "Edib Sâbir", *DİA*, s. 425: Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, s. 307.

561 Bk. Lambton, aynı eser, s. 276; Kurpalidis, s. 145.

562 Bk. *Siret-i Celâleddîn Mingburnı*, nşr. Müctebâ Minovî, Tahran 1965, s. 341; O. Özgüdenli, "Isfahan", *DİA*, s. 500.

563 Bk. *Yâddâşt-hâyey-i Kazvinî*, nşr. İrec Afşar, Tahran 1959, IV, s. 191.

564 Bk. Bu şahıs ile Sadreddîn Abdüllâtif Abd el-Lâtif b. el-Hocendî kastedilmektedir. O, 523/1128-1129 yılında İsmailîler tarafından öldürülmüştü. Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 659-660/Trk. trc. X, s. 521; Ravendî, Trk. trc. I, s. 155, n.1.; Özaydın, "Reis", s. 121; aynı mlf., *Muhammed Tapar*, s. 81.
Bu aile için ayrıca bk. Bündarî, s. 219-221/Trk. trc., s. 199, 201-201; Ravendî, s. 158, 421/Trk. trc. I, s. 155; II, s. 389; Muhammed Avfî, aynı eser notlar, s. 614. Ayrıca bu aileyle ilgili olarak bk. aynı eser, s. 614-615, 798-799.

565 Bk. İbnü'l-Esîr, XI, s. 54/Trk. trc. XI, s. 57; Özaydın, "Reis", s. 121.

566 Bk. İbnü'l-Esîr, XI, s. 228/Trk. trc. XI, s. 191-192; Özaydın, aynı eser, s. 121.

lar dışındaki halkı ilgilendiren her şey için tam yetkilidir. Tâceddîn Ebu'l-Mekârim'e; devletin çeşitli bölgelerindeki reisler gibi, değerli bir elbise (kısvet-i fahir), altın başlıklı bir at, murassa bir gerdanlık (tavk) ve silâhtan oluşan bir teşrif verilmişti[567]. Buna benzer bir örnek, yukarıda belirttiğimiz üzere, Gazneliler'de de görülmüştü.

Reis, yerleşik halk ve göçebelerden dîvâna borçlu olduklarını hukuk-ı dîvânî, harac, a'şar ve rusûm-ı mera'îyi zamanında ödemiş iseler, bunun dışında ayrıca hiçbir istekte bulunulmasına izin vermeyecekti. Bu nedenle reisin takdir ve tarh işlerinde kendisine güvenilir bir **sâhib-i harac** ataması gerekmekteydi[568]. Memurlar (gumeştegân) ve vergi tahsildarlarına (mutasarrıfan) reise danışmadan (bi-meşveret) hiçbir iş yapmamaları emredilmekteydi. Böylece **Dîvân-ı Riyâset**'in bünyesinde malî işlerle ilgili bir memur kadrosu bulunduğu anlaşılmaktadır [569].

Reisin, "halk ile hükûmet arasında ilişkiyi doğuran ikinci en önemli alan, dinî işler olduğunda, bu konuda da bazı denetim yetkilerini kullandığı görülmektedir". Ayrıca o, seyyidler, imamlar, kadılar, ulema ve askerlere (ehl-i silâh) saygı gösterecekti. Çeşitli halk tabakalarını yargılama sırasında karar verirken, onlar arasında adalet ve eşitlik gözetecekti[570]. Şer'î konular kadı meclisine, vergi toplama ve genel işlemler ve dîvânla ilgili işler ise **Dîvân-ı Riyâset**'te görülecekti. Reis aynı zamanda şikâyetleri de dinlerdi (Bu olay Dîvân-ı Mezâlim'de gerçekleştirilmiş olmalıdır)[571].

"Reis, vasiyet ve miras konularında da büyük dikkat gösterecek, vârisi ortada olmayan mülke ait ayrıntılar güvenilir kişilerin elinde bırakılacak, bu kişiler gerçek vâris ortaya çıkıncaya kadar, söz konusu mülkü reis ve kadının güvencesi altında koruyacaklardı". Reis aynı zamanda **evkaf**ın durumunu inceleye-

567 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 23: Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 387-388; Kurpalidis, s. 118.

568 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 23; Lambton, aynı eser, s. 389.

569 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 56; Lambton, aynı yer; Kurpalidis (*Büyük Selçuklu...*, s. 119) bu danışmayı, Dîvân-ı Riyaset'le istişare şeklinde zikrediyor.

570 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 23; Lambton aynı eser, s. 389-390.

571 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 79; Lambton, aynı eser, s. 390; Horst, s. 54/Türkçe özet, s. 341.

cek, bunların kârlarının kuruluş amaçlarına uygun olarak sarf edilmesine dikkat edecekti. Reis camiler ve medreseler üzerinde de denetleme yetkisine sahipti[572].

Göreve tayin yoluyla gelen reis, yönettiği şehir ve bölgenin genel düzeninin denetiminden de sorumluydu; yolların güvenliğini, Müslümanların ve seyyahların can ve mallarının korunmasını sağlayacak, ilin kadıları, imamları ve ileri gelenleri ile iş birliği yaparak hırsızları ve yol kesicileri cezalandıracaktı[573]. Ayrıca kendi yetki alanı içindeki şehirlerde her **şahne**nin yanına onu kontrol için güvenilir bir kişi atayacaktı. Böylece reisin vekili (nâibi)nin haberi ve emri olmaksızın şahneler hiçbir şey yapamayacaktı[574].

Reisin denetimi altında, genellikle **muhtesip** tarafından görülen çeşitli işler de bulunmaktaydı. Ayrıca yürürlükte olan paranın basılmasından da sorumlu idi[575].

Köylerdeki reisler ve tımar sahipleri (**rüesâ ve zuama ?) Reis Dîvânı**'ndan menşur ve izin almadan reislik ve zuama makamı için iddiada bulunamazlardı[576].

Reis, kendi maaşına ait olan, belirli tahsisat ve ihsanları (mersum-rusûm) da toplamaya yetkili idi[577].

Reisin kendine ait bir sarayı da bulunmaktaydı[578].

Nizâmülmülk [579] de eski bir olaya dayanarak, "Ben filân nahiyenin reisiyim. Evimin kapısı misafirlere, gariplere ve ilim ehline daima açık idi. Allah'ın kullarına hizmet eder dururdum ..."

572 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 24; Lambton, s. 391; Horst, s. 56/Türkçe özet, s. 342; Kurpalidis, s. 119.

573 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 25-28; Lambton, aynı eser, s. 391.

574 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 25-26, 29; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 392; Horst, s. 54-55/Türkçe özet, s. 341.

575 Fazla bilgi için bk. Lambton, aynı eser, s. 392; Horst, s. 55/Türkçe özet, s. 341; Kurpalidis, s. 119.

576 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 29-30; Lambton, aynı eser, s. 392.

577 Bk. aynı eserler, aynı yerler; fazla bilgi için ayrıca bk. Horst, s. 56/Türkçe özet, s. 342.

578 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 29, 41; Horst (s. 54/Türkçe özet, s. 341) saray-ı riyâset ve Arapça dâru'r-riyâseyi reislik dîvânı olarak zikrediyorsa da, kanaatimce onun belirttiği terimlar reisin ikametgâhını ifade etmektedir. Hemedan'daki reis sarayı için bk. Merçil, *Saray Teşkilâtı*, s. 25.

579 Bk. *Siyaset-nâme*, Farsça metin, s. 28/Trk. trc., s. 20.

ifadesiyle reislerin nasıl davranması gerektiği hususunda bilgi vermektedir. Ayrıca *Siyâset-nâme (*Farsça metin, s. 48/Trk. trc. s. 33)'de birçok görevlinin yanı sıra reisin ahvalinin sorulmasına ve şartlarına dair bir başlık varsa da bu fasılda bilgi bulunmamaktadır[580].

Tespit edilen bazı reisler:

Ebu'l-Kasım el-Musevî, Merv reisi, 457/1065'te Nişâbur'da idi[581],

Osman b. Nizamülmülk, Merv reisi[582],

Ali b. el-Hasan b. Ali el-Abbâs es-Sandalî, Nişabur Şâfiî reisi (öl. Rebîülâhir 474/Eylül-Ekim 1081)[583],

Muzaffer Müstevfî, Girdkûh ve Damğan reisi (1090/Sultan Melikşah zamanı)[584],

Seyyid İzzeddîn Zeyd ((Ahmed b. Ali), Beyhak reisi/Sultan Melikşah dönemi)[585],

Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ, Beyhak reisi[586]

Ebû Sa'd Muzaffer b. Muhammed b. Hasan (öl. 473/1080-1081, Beyhak reisi, Nizâmülmülk'ün damadı[587],

Oğlu Cemâl er-Rüesâ Ebû Ali el-Hüseyin (öl. 493/1100), Beyhak reisi[588],

Oğlu Kıvâmeddîn Ebû Bekr, Reis-i Horasan[589],

İsmâil el-Gilekî, Tabes reisi (?), Melik Sencer devri[590].

580 Ayrıca reis ile ilgili olarak bk. Meyhenî, s. 106-109; Özaydın, "Reis" s. 112-130.

581 Bk. el-Fârisî, s. 289-290.

582 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 205/Trk. trc. X, s. 177; Hindu-Şah b. Sencer b. Abdullah Sâhibi Nahcuvanî, *Tecârib es-Selef*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1966 (ikinci baskı), s. 279; Özaydın, aynı eser, s. 114.

583 el-Fârisî, s. 305-306; Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan*, s. 252.

584 Bk. Cüveynî, III, s. 194-195/Trk. trc., s. 537-538; Özaydın, aynı eser, s. 115.

585 Bk. İbn Funduk, Farsça metin, s. 269: Özaydın, aynı eser, s. 116. Sultan Melikşah öldükten sonra (1092). Beyhak'ta meydana gelen kargaşayı Seyyid'in babası Fahreddîn Ebu'l-Kasım önlemişti, bk. aynı eser, s. 269, 274.

586 Bk. aynı eser, s. 79; Özaydın, aynı eser, s. 115

587 Bk. Özaydın, "Reis", s. 115.

588 Bk. İbn Funduk, s. 78; Özaydın, aynı eser, s. 115.

589 İbn Funduk, s. 78.

590 Bk. Bündarî, s. 260/ Trk. trc., s. 236; Özaydın, "Reis", s. 120. Ancak Arapça metinde "sâhib" olarak zikredilmektedir

Şahne

Büyük Selçuklular'da bir şehir veya eyaletin askerî valisine **şahne** denilmekteydi[591]. Şahnelik Selçuklu döneminde giderek önemli bir kurum hâline gelmiştir. Nitekim, Nizâmülmülk şahne, muktâ[592] ve valilerin reayanın hukukunu gözetmeleri gerektiğine işaret eder (*Siyaset-nâme*, s. 41). Bazı kaynaklarda bir şehrin şahnesi için emîr, vali ve muktâ terimleri kullanılmıştır[593]. Selçuklular'da bazı emîrlerin yönettikleri vilâyetler uhdelerinde kalmak şartıyla şahne tayin edildikleri görülmektedir. Yukarıda reiste zikri geçtiği üzere sultan tarafından atanan şahnelere de hil'at verilmekteydi. Nitekim Belh'e atanan şahneye de sultan tarafından özel (has) elbiseler (**kisvehay-ı has**), at, at koşumu (**saht**), süslü gerdanlık (**tavk**), kalkan (**siper**), kılıç kemeri (**kemer-i şemşir**), kös, bayrak ve çadır (**saray-ı perde**), vasal hükümdar, pehlivan ve sipehsâlâra ait her şey alamet (**şiâr**), âlet ve savaş gereçleri (**uddet**)verilmişti[594].

Genellikle Türk soylu askerler arasından tayin edilen şahnelerin emrinde askerî birlikler mevcuttu. Tayin ve aziller genellikle hükümdar veya vezir tarafından gerçekleştirilirdi. Bunun dışında Seyfüddevle Sadaka Basra'ya bir şahne tayin etmişti[595]. Kumac da Oğuzlar üzerine bir şahne göndermişti[596]. Bunların bazı şehir ve kasabalarda nâibleri vardı. Şahnenin en önemli görevi sorumluluk alanı içinde yaşayan halkın refah ve güvenliğini sağlamaktı; ayrıca şehrin, buraya bağlı yerlerin ve yolların güvenliğinden de sorumlu idi. Suçluları ve karışıklık çıkaranları takip eder, ayyâr, zorba ve

591 Bk. E. Merçil, "Şahne", *DİA*, s. 292-293. Ayrıca bilgi için bk. Meyhenî, s. 113-114. Yine Büyük Selçuklular'da şahne için de bk. A. Özaydın, "Büyük Selçuklularda Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *İsmail E. Erünsal'a Armağan*, İstanbul 2014, s. 477-504.

592 Muktâ, kendisine iktâ verilen kimse. Ayrıca bazen vali terimi muktâ için bir anlamdaş (sinonim) olarak da kullanılmıştır, bk. Lambton, "Internal Structure", s. 236

593 Klausner (Farsça tercüme, s. 31)bu terimleri şahne, amid veya âmil olarak zikretmektedir.

594 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 76-77; Özaydın "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", s. 483.

595 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 404/Trk. trc. X, s. 325; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 46.

596 Bk. Ravendî, s. 177-178/Trk. trc. I, s. 174; *Tarih-i Güzide*, s. 451; *Câmi' et-Tevârih*, s. 93; Köymen, *Büyük Selçuklu Tarihi*, Cilt: II, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 408-409.

hırsızları yakalayıp mahkemeye sevk ederdi. Bazı durumlarda suçluları para cezası vermek veya sürgüne göndermek suretiyle kendisi cezalandırırdı. Bağdat şahnesi ve amid şehirde meydana gelen karışıklıkların bastırılmasında birbirleriyle yardımlaşırlardı. Şahne kadılar, fakihler, din adamları ve askerlerle istişare edip onlara saygı göstermekle yükümlüydü. Kadının verdiği kararları uygulamak onun görevleri arasındaydı. Vergilerin tahsili sırasında emrindeki memurlar vasıtasıyla âmile yardım eder, toplanan vergilerin yerine ulaştırılmasını sağlardı. Şahne âmilin güvenliğinden de sorumluydu. Ayrıca muhtesip ve mütevellî de ondan yardım isteyebilirdi.

Türkmenler/Oğuzlar için tayin edilen şahneler kabileler arasında düzeni sağlar, çıkması muhtemel anlaşmazlıkları önler, Türkmen reislerinin başkalarının mülklerini zapt etmelerine veya karışıklık çıkararak düzeni bozmalarına engel olurlardı. Türkmen reisleri nezdinde sultanı temsil etmek şahnenin önemli görevlerindendi. Bu şahnenin öteki görevleri arasında, her bir reise aileleri ve taraftarlarının sayılarına göre otlaklar ve su tahsis etmek vardı[597].

Bağdat'taki Selçuklu şahnesi asayişten sorumlu olmasının yanı sıra Abbâsî halifesi nezdinde sultanın temsilcisi ve elçisi olarak da görev yapardı; aynı zamanda onun görevi halifenin durumunu ve memurlarını kontrol etmekti [598]. Halife de Selçuklu Devleti'yle ilgili konularda onunla istişare ederdi. Selçuklular tarafından Bağdat'a gönderilen şahnelerin arasında en meşhurlarından Sa'düddevle Gevherâyin, Sultan Alp Arslan zamanında bu şehirde çıkan karışıklığı engellemişti. Ayrıca ona Sultan Melikşah tarafından Bağdat'taki evinin (dâr) önünde günde üç kez nevbet çaldırmasına izin verilmişti[599]. Yine Melikşah adına bu şehre geldiğinde (Ekim 1073) Halife Kaim bi-Emrillâh onun için kabul merasimi düzenlemişti[600].

Bazı şahnelerin yetkilerini kötüye kullanarak halkı soymaya çalıştıkları (söz gelişi Mengübars), Bağdat'taki şahnelerin halifelik dîvânından aşırı isteklerde bulundukları, dîvânın geliri bunların isteklerini karşılamadığından borçlanmak zorunda kaldıkları

597 Lambton, "Internal Structure", s. 246
598 Lambton, aynı eser, s. 213.
599 Fazla bilgi için bk. Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 118
600 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 90/Trk. trc. X, s. 91.

belirtilmektedir. Abbâsî halifeleri zaman zaman onların bu tutumundan şikâyetçi olmuş ve baskılarından kurtulmak istemiştir[601].

Tespit edilebilen Büyük Selçuklu şahneleri:

Tuğrul Bey Devri; <u>tayin tarihi</u>
İbrahim Yınal[602], Nişabur şahnesi 429/tkr. Haziran 1038
Aytegin Süleyman[603], Bağdat şahnesi
el-Emîr Borsuk[604], Bağdat şahnesi Rebîülevvel 452/Nisan 1060
(öl. Ramazan 490/Ağustos-Eylül 1097)[605]
? Hemedan şahnesi[606]

Alp Arslan Devri:
Aytegin Süleymanî [607], Bağdat şahnesi 456/1063-1064/azli
Oğlu[608], nâib 464/1071-1072

601 Şahnenin görevleri hakkında ayrıca bk. Meyhenî, *Destûr-ı Debîrî*, s. 113-114; Köymen, aynı eser, s. 401; Lambton, "Internal Structure", s. 213, 244; Merçil, "Şahne", *DİA*, s. 292-293.

602 Bk. Muhammed b. Ebî Sa'd b. Ebî Tâhir b. Ebî Said Meyhenî, *Esrâr-ı Tevhid fî Makamât eş-Şeyh Ebî Sa'îd*, Tahran hş. 1332, s. 126/Trk. Trc. *İbn Münevver Tevhidin Sırları* (*Esrâru't-Tevhid fî Makamâti'ş-Şeyh Ebî Said*), Çvr. Süleyman Uludağ, İstanbul 2003, s. 131-132; *Tarih-i Güzide*, s. 428.

603 Bk. Ravendî, s. 108/Trk. trc. I, s. 106; Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", s. 495.

604 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 8-9/Trk. trc. X, s. 28: Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel Selçuklular Tarihi*, I, yay. A. Öngül, İzmir 2000, s. 25; Hüseyin Emin, *Tarih es-'Irak fi'l-Asr es-Selçuk*, Bağdat 1385/1965, s. 201, 339. Ancak Hüseyin emîrin atama yılını h. 451 olarak vermektedir; Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı: Sadüddevle Gevherayin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, s. 99.

605 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 271/Trk. trc. X, s. 226; İbn Kesîr, Trk. trc. XII, s. 302.

606 Tuğrul Bey'in ölümünden (4 Eylül 1063) sonra Hemedan halkı isyan ederek amid, sultanın 700 askeri ve şahneyi öldürmüşlerdi, bk. Sevim, "Sıbt I", s. 89: Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 218.

607 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 35, 70/Trk. trc. X, s. 47, 75; Bündarî, s. 44/Trk. trc. 42; Hüseyin Emîn, s. 339; Köymen, aynı eser, s. 57, 218. Öte yandan onun Tuğrul Bey zamanında da şahne olduğu hususunda da rivayet vardır, bk. Ravendî, s. 108/Trk. trc, I, s. 106 *Câmi' et-Tevârih* (Ateş neşri), s. 23; Zahireddîn Nişaburî, *Selçuknâme*, nşr. A. H. Morton, 2004, s. 16; Usta, aynı eser, s. 99. Kaynaklarda Aytegin'in 464/1071-1072 yılında yeniden tayin edildiği şeklinde bir ifade bulunmaktadır.

608 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 70/Trk. trc. X, s. 75; Köymen, aynı eser, s. 218; Usta, aynı eser, s. 99. İbnü'l-Esîr'e göre Aytegin oğlunu şahne tayin etmişti.

Sa'düddevle Gevherâyin[609], Bağdat şahnesi Rebîülevvel 464/Aralık 1071. Sa'düddevle Sultan Alp Arslan'ın Yusuf Berzemî[610] tarafından hançerliğinde yanında idi.

Sultan Melikşah Devri:

Sa'düddevle[611], Bağdat şahnesi, 466 Safer/Ekim1073

Bağdat şahnesi[612], 468/1075-1076

Sâlâr el-Farukî[613], Bağdat şahnesi, 496/1076-1077

Sa'düddevle[614], Bağdat şahnesi, 10 Muharrem 471/23 Temmuz 1078

Yağısıyan[615], Antakya şahnesi 1086

Humartegin eş-Şarabî Tuğrâî[616], Sa'düddevle'nin nâibi 482/1089

Sa'düddevle[617], Bağdat şahnesi, 483-84/1090-91(öl. Sefidrûd Savaşı, 15 Mayıs 1100)[618]

609 Bk. İbnü'l-Cevzî, Trk. trc. A. Sevim, *Makaleler*, 2, s. 537; İbnü'l-Esîr, X, s. 70/ Trk. trc. X, s. 75: Bündarî, s. 44/Trk. trc., s. 42; Ravendî, s. 121/Trk. trc. I, s. 119; Köymen aynı eser, s. 57, 219-221; Usta, s. 99. Bir rivayete göre o Malazgirt Savaşı (1071) için asker toplarken de şahne idi, bk. *el-'Uraza*, s. 47; F. Sümer-A. Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1971, s. 72; ayrıca bk. Özaydın, aynı eser, s. 495.

610 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 73/Trk. trc. X, s. 78; Bündarî, s. 46/Trk. s. 46; Ravendî, s. 121/Trk. trc. I, s. 119. Sa'düddevle'nin bu sırada da şahneliği devam etmiş olmalı ki, Şebankâreî (*Mecmâ el-Ensâb*, s. 101) onun için, "Sa'd ed-Devle şahney-i Bağdad bud, piş-i sultan bud" demektedir. Usta, s. 101.

611 Gevherâyin bu tarihte sultanın ordugâhından Bağdat'a geldi. Halife Kâim bi-Emrillâh Melikşah'ın saltanatını tasdik eden menşur ile bir sancağı Melikşah'a verilmek üzere Gevherâyin'e teslim etti. Gevherâyin bir Abbâsî heyetiyle 17 Safer 466/22 Ekim 1073'te Bağdat'tan ayrıldı, bk. Sevim, "Sıbt III", s. 6; İbnü'l-Esîr, X, s. 90/Trk. trc. X, s. 91; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 27; Usta, s. 101.

612 Bk. Sevim, Sıbt, III, s. 14 İbnü'l-Esîr (X, s. 100/Trk. trc. X, s. 99) olayları karıştırmadıysa onun yine Melikşah'ın ordusundan Bağdat'a geldiğini belirttiği gibi, **Irak şahnesi** olarak da zikretmektedir.

613 İbnü'l-Cevzî, aynı eser, s. 551; Sevim, Sıbt, III, s. 23.

614 Sevim, Sıbt, III, s. 30; İbnü'l-Esîr, X, s. 110/Trk. trc. X, s. 106; Kafesoğlu, s. 47; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 169. İbnü'l-Esîr Bağdat'ta çıkan olaylar nedeniyle Sa'düddevle'yi Irak şahneliğine iade ettiğini zikretmektedir.

615 Bk. yukarı.

616 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 176-177/Trk. trc. X, s. 158.

617 Sa'düddevle tekrar Bağdat'ta zikredilmektedir. İbnü'l-Esîr, X, s. 184, 186/Trk. trc. X, s. 164-165; Kafesoğlu, aynı eser, s. 124.

618 Bk. İbn Kesîr, c. 12, Trk. trc., s. 308; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 62.

İsmail b. Arslancık (Salancık), Rey şahnesi (öl. 491/1105-1106)[619]

Emîr Kodan (veya Berdi)[620], Merv şahnesi 485/1092 (öl. 490/1096-1097)

Anuştegin Garceî[621], Harezm şahnesi

Ayrıca Sultan Melikşah her şehre vali ve şahne tayin etmişti[622].

Sultan Berkyaruk Devri:

Sa'düddevle[623], Bağdat şahnesi, azli 486/1093

Yelberd[624], Bağdat şahnesi, 486/1093 (öl. Ramazan 486/Eylül-Ekim 1093)

Tuh-Tegin, Bağdat şahnesi

Koçkar[625], Halep şahnesi

Aytegin Cab[626], Bağdat şahnesi, Receb 487/Temmuz-Ağustos 1094 (Tutuş tarafından atandı).

Yusuf b. Abak Türkmanî[627], Bağdat şahnesi, Safer 488/Şubat 1095 (Tutuş tarafından atandı)

Bilge Beg Sermez[628], Isfahan şahnesi, 487 /1094 (öl. 493 Ramazan sonu/Ağustos 1100)

619 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 338, 404-405/Trk. trc. X, s. 277, 325-326.

620 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 205, 262, 267/Trk. trc. X, s. 177, 219, 223. İbnü'l-Adîm (*Selçuklular Tarihi*, s. 55)'de Bedri şeklinde geçmektedir. Ayrıca bk. Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahne Müessesesi", s. 499-500.

621 Bk. Şebankareî, *Mecmâ el-Ensâb*, s. 103; *Tarih-i Güzide*, s. 436; Barthold, *Türkistan*, s. 346, n. 9.

622 Bk. Şebankâreî, s. 103.

623 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 222, 226/Trk. trc. X, s. 191, 193.

624 Bk. aynı eser, X, s. 222, 226/Trk. trc. X, s. 191, 193; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 220; Usta, s. 109.

625 Her iki şahne de Berkyaruk taraftarı Kasımüddevle Aksungur'un maiyet emîrlerinden olup, Tutuş'la yapılan Seb'in Savaşı'nda öldürüldüler (7 veya 9 Cemaziyelevvel 487/25 veya 27 Mayıs 1094), bk. İbnü'l-Adîm, s. 71; Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 148.

626 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 233, 240/Trk. trc. X, s. 198, 203: Özaydın, aynı eser, s. 40, 116, 118, 220; Usta, s. 109.

627 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 244, 255/Tkr.trc. X, s. 206, 215: Özaydın, aynı eser, s. 220. Ölümü Muharrem 489/Ocak 1096.

628 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 240, 293, 301/Trk. trc.194, 242, 248; İbn Kesîr, c. 12, Trk. trc., s. 308; Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", s. 498-499, 501.

Sa'düddevle[629], Ağustos 1094. (Muhammed Tapar adına) Bağdat şahnesi, Kasım 1099

Necmeddîn İlgazi b. Artuk[630], Bağdat şahnesi, Receb 495/Nisan-Mayıs 1102 (M. Tapar tarafından) (veya Irak)

Gümüştegin el-Kaysarî[631], Bağdat şahnesi 15 Rebîülevvel 496/27 Aralık 1102 (Bağdat'a varışı) 12 Rebîülâhir 496/23 Ocak 1103 Bağdat'tan uzaklaştırılması.

?, Isfahan şahnesi (1094)[632]

Necmeddîn İlgazî[633], Bağdat şahnesi, 19 Cemaziyelevvel 497/18 Şubat 1104 (öl. Ramazan 526/Kasım 1122)

Muhammed Tapar Devri:

Kasımüddevle Aksungur Porsukî[634], Irak (Bağdat) şahnesi, 498 Şaban/Nisan-Mayıs 1105

?[635], Basra şahnesi, 499/1105-1106

Mücahideddîn Bihruz el-Gıyâsî[636], Bağdat şahnesi, 502/1108-1109

Mahmud b. Muhammed Tapar Devri:

Aksungur Porsukî[637], Bağdat şahnesi, 512/1118 (öl. 8 Zilkade 520/25 Kasım 1126)

629 Bk. Usta, s. 110.

630 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 337, 354 395/Trk. trc. X, s. 276, 289, 301, 309, 319; Özaydın, aynı eser, s. 221.

631 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 355-357/Trk. trc. X, s. 289-291: A. Sevim, "İlgazî Necmeddin", *DİA*, s. 88; Özaydın, aynı eser, s. 221; aynı mlf., *Muhammed Tapar*, s. 31-32.

632 Bk. Lambton, "Internal Structure", s. 244.

633 İlgazi bu tarihte Bağdat'ta Berkyaruk adına, ölümünden sonra (22 Aralık 1104), oğlu Melikşah adına hutbe okunduğunda (23 Rebîülâhir 498/12 Ocak 1105 şahne idi, bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 371, 382/Trk. trc. X, s. 382; Sevim, aynı eser, s. 89; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 40.

634 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 395-6, 420, 442/Trk. trc. X, s. 320, 337, 354-355; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 221; aynı mlf., *Muhammed Tapar*, s. 46-48, 52, 60, 86.

635 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 411/Trk. trc. X, s. 330-331.

636 Bk. İbnü'l-Esîr. X, s. 471/Trk. trc. X, s. 377; İbnü'l-Adîm, *Selçuklular Tarihi,* s. 143; Müneccimbaşı, I, s. 132; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 139 n.1; Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", s. 503.

637 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 533-534, 633/Trk. trc. X, s. 424-425, 501; İbnü'l-Adîm, s. 126; Müneccimbaşı, I, s. 132.

Mengübars[638], Bağdat şahnesi, 512/1118 (öl. 513 Cemaziyelevvel/Ağustos 1119)

Sencer Devri:

Mücahideddîn Bihruz[639], Bağdat şahnesi, 513/1119 (öl. 540/1144-1145)

İmâdeddîn Zengi b. Aksungur [640], Bağdat şahnesi, 526/1132

?[641], Mazenderan şahnesi

Seyfeddîn Yarankuş[642], Cuveyn şahnesi

Nâibi Şahne ?[643], Gulpâyegân şahnesi

Kumac (Kamac)[644], Belh valisi ve Oğuz şahnesi (öl. 548/1153)

Ebî Bekr b. Alâeddîn Kumac[645], Belh valisi ve şahnesi,

Ebu'l-Feth İmâdeddîn b. Ebî Bekr

Alâeddîn b. İmâdeddîn Kumac (Müeyyed Ay-Aba ?)[646], Belh şahne ve valisi

638 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 534, 556-557/Trk. trc. X, s. 425, 441-442; İbn Kesîr, c. 12, Trk. trc., s. 349. Bu arada Mengübars üvey oğlu Emîr Hüseyin b. Özbek'i nâib olarak tayin etti ise de, Bağdat halkının teşviki ile sultandan cevap gelene kadar onu şehre sokmadılar, İbnü'l-Esîr, Trk. trc., s. 425; Müneccimbaşı, I, s. 132.

639 Sultan Sencer bu yıl Mücahideddîn Bihruz'un yeniden şahneliğe tayin edilmesini emretti. Bu sırada Bağdat'a Dübeys b. Sadaka'nın nâibi şahne olarak görev yapmakta idi, o bu görevden alındı, bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 560/Trk. trc. X, s. 444; Müneccimbaşı, I, s. 134.

640 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 677, XI, s. 106/Trk. trc. X, s. 533, XI, s. 101; Köymen, *Sencer*, s. 191, n. 2.

641 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 83; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 367.

642 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 60-62; Köymen, aynı eser, s. 411; Lambton, aynı eser, s. 367-368; Kurpalidis, s. 124.

643 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 61; Lambton, aynı eser, s. 367.

644 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 77; Ravendî, s. 177/Trk. trc. I, s. 174; *el-'Uraza*, s. 101; *Câmi et-Tevârîh* (Ateş nşr.), s. 93; Lambton, aynı eser, s. 384; Köymen, aynı eser, s. 408-409. Kaynaklar Kumac'ın Oğuzlar üzerine şahne gönderdiğini belirtirken, *el-'Uraza* (s. 101), bir nâib yolladığını zikretmektedir. Kanaatimce onun nâib göndermiş olması akla daha uygundur. Zira kendisi zaten şahnedir.

645 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 77; Lambton, aynı eser, s. 370.

646 Bk. *Atabet el-Ketebet*, s. 75, 77; Lambton, aynı eser, s. 368-369, 371, 376, 390; Köymen, aynı eser, s. 455, n.1. Öte yandan Şebankâreî (*Mecmâ el-Ensâb*, s. 112) Müeyyed Ay-Aba'yı Şadyah şahnesi olarak zikretmektedir.

Emîr İsfehsâlâr Cemâleddîn[647], Türkmen ve Dihistan şahnesi
İnanç Bilge Candar Beg[648], Türkmen şahnesi
Gürgân ve Türkmen şahnesi

Yukarıda tespit ettiğimiz listeye baktığımızda kaynaklar tarafından en çok Bağdat şahnelerinin zikredildiği görülmektedir. Bu durumda Selçuklular'ın idarî başkentlerinin yanı sıra, İslâm dünyasının merkezinde Bağdat'ta ikinci bir başkentlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Dîvân-ı Şahnegî

Şahnenin işlerini idare eden dîvândır. Lambton[649], yerel dîvânlardan birinin şahneye ait olduğunu ve esas olarak genel güvenliğe ait işlerle uğraştığını belirtmektedir. Bu dîvânda "cezalar işlenen suça uyacak şekilde verilecek, aşikâr suç işlememiş hiç kimse cezalandırılmayacaktı". Öte yandan şahneye, "imamların müftülerin ve ulemadan uygun almadan ve kendilerine danışmadan dîvâna (şahne dîvânı) iş görmemesi hususunda buyruk verilirdi"[650].

Bütün şehir ve vilâyet halkı ile memurlar tarafından belirli zamanlarda şahnenin maaşı (**mersûm-ı şahnegi**)yla ilgili vergiler (hukuk ve rusûm) onun nâiblerine (vekillerine) ödenmekte olup[651], muhtemelen şahne dîvânı bu vergilerin de hesabını tutmuştur. Türkmen kabileleri de kendisine **hukuk-ı mer'aî** (otlakiye) öderdi. Şahnenin halka yeni bir vergi koyması yasaktı, ancak kendisine iktâ arazisi verilebilirdi[652]. Bağdat şahneleri söz gelişi Tekrit, Vasıt ve Hulvan'ı iktâ olarak kullanmakta idiler[653].

Bu dîvândaki görevlilerden biri dîvânın kethüdası (**kethüday-ı dîvân-ı şahnegî**) idi. Görünüşte Dîvân-ı Şahnegî'ye bağlı işleri yüklenen bu görevli olmalıdır [654]. Kethüdayı ismen de tespit et-

647 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 84-85; Lambton, aynı eser, s. 377, 385-386; Kurpalidis, s. 127; Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", s. 481.
648 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 80-85; Lambton, aynı eser, s. 385-386; aynı mlf., "İnternal Structure", s. 246; Kurpalidis, s. 127.
649 Bk. "Sancar İmparatorluğu", s. 368, 392; Kurpalidis, s. 127-128.
650 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 61; Lambton, aynı eser, s. 367.
651 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 61/Lambton, aynı eser, s. 381, 385; Horst, s. 367.
652 Bk. Meyhenî, aynı eser, s. 113; Klausner, s. 20; Merçil, "Şahne", *DİA*, s. 292.
653 Bk. Lambton, "Internal Structure", s. 238.
654 Bk. Hasan. Enverî, s. 225.

mek mümkündür. Nitekim Sikat el-İslâm bu makama atanmıştı[655]. Ayrıca dîvândaki görevliler arasında şahnenin ve dîvânın **nâibleri (nâib-i şahnegî)** bulunmaktadır[656]. Selçuklu sultanının hazinesinde de görevli bir şahne (**şahney-i hazine)** zikri geçmektedir[657].

Şahnenin emrindeki görevlilerden biri de hâcib olup, Aytegin Cab'ın Muhammed adlı bir hâcibi vardı[658]

Dâr eş-Şahne

Şahnenin ikamet ettiği ve idarî işleri yürüttüğü bir meskeni (sarayı) bulunmaktadır. Gevherâyin'in Bağdat'ta bir sarayı (**dâr**) vardı ve Emîr Ayaz burada kaldığı sırada Sultan Muhammed Tapar'a büyük bir ziyafet vermişti (2 Cemaziyelâhir 498/19 Şubat 1105) [659]. Daha sonra Selçuklu şehzadelerinin Sultan Sencer ile mücadele etmeye karar verdikleri sırada toplandıkları yer Bağdat idi. Bu şehre önce gelen Selçukşah **Dâr es-Sultan**'da konaklamıştı. Ancak çok geçmeden Mesûd da Bağdat'a geldi. Halife Müsterşid, Mesûd ve Selçukşah aralarında Sultan Sencer'e karşı anlaştılar. Bu anlaşmadan sonra Selçukşah ikamet için **Dâr eş-Şahne**'ye giderken, Mesûd da onun yerine Dâr es-Sultan'a geçmişti (1132)[660]. Bu olaydan da anlaşılacağı üzere şahneler kendilerine mahsus saraylarda ikamet etmekte idiler.

Sultan Mesûd döneminde Bağdat şahnesi olan Bey-aba da maiyetindeki amid ile Dâr eş-Şahne'de bir **darp-hane** kurmuşlardı[661]. Rey valisi İnanç Kutluğ Bilge zamanında Dîvân-ı Şahnegî ve vergi dairesi (dîvân-ı amel ve esbab-ı hass) onun oturduğu sarayda yerleşecekti[662]. Ayrıca her şehirde şahnenin bir sarayı (ber her der-i serây-ı şahnegî an şehr) mevcuttu[663].

655 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 61; Lambton, aynı eser, s. 385; Kurpalidis, s. 126.
656 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 41, 45, 79-80, 82.
657 Bk. *el-'Uraza*, s. 93; *Câmi' et-Tevârih* (Ateş nşr.), s. 76.
658 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 240/Trk. trc. X, s. 203; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 116.
659 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 387/Trk. trc. X, s. 314; Özaydın, "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi", s.
660 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 676/Trk. trc. X, s. 533; Köymen, *Sencer*, s. 186; Merçil, *Selçuklular-Makaleler*, s. 533: aynı mlf., *Saray Teşkilâtı*, s. 31.
661 Bk. Köymen, aynı eser, s. 275.
662 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 73; Lambton, "Sancar İmparatorluğu", s. 383.
663 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 25, 53; Lambton, aynı eser, s. 391-392. Yine *Atabet el-Ketebe* (s. 53)'de **saray-ı şahne**nin zikri geçmektedir. Acaba Dâr eş-Şahne ile şahnenin sarayı ayrı ayrı yerler mi?

Büyük Selçuklular'daki diğer dîvânlar

Dîvân-ı Berîd (veya Berîd Teşkilâtı)

"Devletin resmî posta, haberleşme ve istihbarat teşkilâtı olup, bu işlerle uğraşan müesseseye "Dîvân-ı Berîd", başında bulunan görevliye de "sâhib-i dîvân-ı berîd" denir[664]. Ancak bu konuda gerek kaynaklardan, gerekse araştırmalardan elde ettiğimiz bilgiler çelişkilidir. Bir kısım veriler Dîvân-ı Berîd'in hiç olmazsa Selçuklular'ın başlangıç devrinde ihmal edildiğini göstermektedir. Bu durum belki de Sultan Alp Arslan zamanında (1063-1072) böyle olmuştur. Nitekim bazı kaynaklar Alp Arslan'ın bu teşkilâttan hoşlanmadığını belirtmektedir. Sultan bu konuda, "Bir sahib-i haberi nasıl göreyim; beni seven, dostluğuma yegâneliğine itimadım tam olan (kimse) sahib-i habere önem vermez ve ona rüşvet vermez. Muhalif ve düşman olan ise, onunla dostluk kurar ve ona para (**mal**) bahş eder. Böyle olunca sahib-i haber, mecburen bizim dostlarımız hakkında kulağımıza daima kötü (sözler); düşmanlar hakkında da iyi sözler ulaştırır... Bu sebepten... az zamanda bütün dostlar, düşman olurlar ve düşmanlar onların yerini alırlar. O zaman padişahlıkta hiç telafi edilemeyecek bozukluklar doğar" dedi[665].

Sultanın bu görüşüne mukabil, berîd teşkilâtı konusunda değerli bilgiler veren Nizâmülmülk, "Eğer bu böyle ise de; sahib-i haberin doğru olması daha tercihe şayandır. Yalnız (o) itimada değer ve dindar olmalıdır" demektedir.[666]

Nitekim Kirman meliki Kavurd ilk kez isyan edip, kendi adına hutbe okutarak para bastırdığında bölgede berîd teşkilâtı bulunmadığından Alp Arslan'ın bu durumdan haberi olamamıştı. Ancak Kavurd'un bu sikkelerinden yüz kadarı tüccar eliyle sultanın bulunduğu ülkeye gelmişti. Sultan, bu sikkeleri inceledi ve tüccardan durumu sordu. Ancak o böylece Kavurd'un isyanını anlayabilmiş ve Kirman üzerine harekete geçmişti (Şaban 459/Haziran-Temmuz 1067)[667]. Eğer bölgede bir berîd

664 Bk. Köymen, *Siyaset-nâme*, Açıklamalar kısmı, s. 162.

665 Bk. S*iyaset-nâme*, Trk. trc., s. 51; Barthold, *Türkistan*, s. 309.

666 Bk. *Siyaset-nâme*, Trk. trc., s. 51; Bündarî, s. 67/Trk. trc., s. 67; Köprülü, "Berîd", *İA*, s. 545; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 45.

667 Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 25.

teşkilâtı bulunsaydı, Alp Arslan'ın Kavurd'un isyanını daha önceden haber alması ve önlemesi mümkün olacaktı.

Öte yandan XII. yüzyıl müelliflerinden Semerkantlı Nizâmî Aruzî[668], "Çöl adamları olan Selçuklu reislerinin, eski hükümdarların riayet ettikleri saltanat kaidelerini bilmedikleri için padişahlığa mahsus âdetlerden ve müesseselerden birçoğunun bunlar zamanında ortadan kalktığını ve hükûmet için gerekli olan birçok şeylerin söz gelişi Dîvân-ı Berîd'in mahvolduğunu" belirtmektedir.

Bu dönem tarihçilerinden Bündarî[669], "Selçuklu Devleti içinde İsmailîler'in uzun süre faaliyette bulunduktan sonra durumları sağlamlaşmış olduğu hâlde birdenbire ortaya çıktıklarını belirtmekte ve buna sebep olarak da Alp Arslan devrinde berîd teşkilâtının kaldırılmasını ileri sürmektedir". İbnü'l-Esîr de (Trk. trc., X, 79), sultanın "jurnallere itibar etmediğini" zikretmektedir. Bu örnekler bize özellikle Sultan Alp Arslan devrinde bu teşkilâtın ihmale uğradığını ve en azından yeniden organize edilmediğini göstermektedir.

Yine Nizâmülmülk[670], eserinin X. Fasıl'ını, "İstahbarat Sahiplerine, Gizli Habercilere ve Berîdlere ..." ayırmıştır. Selçuklu veziri bu fasılda, "Uzak yakın ordu ve raiyyet ahvalini sormak, az ve çok olup biteni bilmek padişahların vazifesidir... (bu bakımdan) mutlaka haberci (sahib-i haber)ye ihtiyaç vardır.

Her zaman cahiliyette ve İslâm'da padişahların bütün şehirlerde hayır veya şer olup bitenden haberdar olan **sâhib-berîd**i olmuştur. Yine bu fasla göre; devlet yöneticileri her yere haberciler (kâr-âgâhan) tayin etmişler, böylece onlar zalimlerin faaliyetlerini kontrol altına almışlardır. Bu dîvânda çalışan görevliler doğrudan doğruya padişah tarafından tayin edilmelidir. Onların gönül rahatlığı ile olayları bildirmeleri için ücret ve aylıkları hazinede hazır olmalıdır. Merkeze bildirilen olayları padişahtan başka bir kimse bilmemelidir. Böylece padişah duruma göre ne icap ediyorsa onu emretsin. Sonuç olarak "Sahib-i haber ve **münhî** tayin etmek (padişahın) adalet, uyanıklık ve basiretindendir. Padişahın (bu) tedbiri ile vilâyet mamur olur".

668 Bk. *Çahar makale*, s. 40; Köprülü, aynı eser, s. 545.
669 Bk. *Zubdet en-Nusra*, s. 67/Trk. trc., s. 67.; Köprülü, aynı eser, s. 545.
670 Bk. *Siyaset-nâme*, s. 45-46.

Nizâmülmülk[671] eserinin başka bir yerinde Sultan Melikşah'tan bahsederken, "O her tarafa gizli haberciler (**münhiyân**) ve casuslar göndermeyi, dünya sakinlerinin durumlarından haberdar olmayı ihmal etmez" diyerek Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) bu teşkilâtın var olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim, Sultan Melikşah oğlu Davud'un ölümünden sonra (Mayıs 1082) devlet adamlarından İbn Behmenyâr'ın bu olaya sevindiğini, içki içip şarkı söylediğini **sâhib-i haber** vasıtasıyla öğrenmiştir[672].

Vezir Nizâmülmülk eserinin[673] XIV. Fasıl'ını, "İşlerin Yoluna Girmesi İçin Peykân (Ulaklar) ve Perendegân (Postacılar) Gönderilmesine Dair" başlığı ile zikretmektedir. Böylece o, Selçuklu devrinde bu işe verilen önemi göstermektedir.

Bu teşkilât içinde görev yapanlar:

Casus

Her ne kadar, "düşmanın sırlarını araştırıp bilgi sızdıran, düşman içinde çeşitli yıkıcı faaliyetlerde bulunan kişi" anlamında tarif edilmekte ise de[674], sarayda, rekabet eden görevliler ve elçiler arasında da casuslar bulunmakta idi.

Nizâmülmülk de eserinde[675] casuslar için bir fasıl ayırmış olup, XIII. Fasıl'ın başlığı buna işaret etmektedir; "Casuslar Gönderilmesine, Mülkün İyiliği ve Raiyyet İçin Tedbir Alınmasına Dair". Selçuklu Veziri'ne göre, "Her tarafa tüccarlar, seyyahlar, sûfîler, dervişler ve eskici (sakta-furuş)[676] kılığında casuslar gitmeli ve hadiselerin hiçbir şekilde gizli kalmaması, eğer bir şey vuku bulur veya zuhur ederse, zamanında çaresine bakılması için işittikleri her şeyi haber vermelidirler. (Ayrıca)onlar; valiler, iktâ sahipleri (**mukta'ân)** ve memurlar (gumeştegân) veya emîrler (ümerâ) isyan ve muhalefet etmeyi düşündüklerinde, padişah aleyhinde komplo hazırladıklarında onların bu teşebbüslerini padişaha bildirmelidirler.

671 Bk. *Siyaset-nâme*, s. 63.

672 Bk. Sevim, "Sıbt III", s. 44-45; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 153. Klausner (Farsça tercüme, s. 27) de "Dîvân-ı Berîd"in Sultan Melikşah zamanına kadar mevcut olmadığını belirtmektedir.

673 Bk. *Siyaset-nâme*, s. 63.

674 Bk. Cengiz Kallek, "Casus", *DİA*, s. 165.

675 Bk. *Siyaset-nâme*, Farsça, s. 78/Trk. trc., s. 53-54.; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 227.

676 Bk. Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000, s. 28, 159.

Casuslar ayrıca iyi, kötü reâyânın (halkın) durumunu da aynı şekilde haber vermelidirler."

Sultan Melikşah Musul bölgesinde iken kardeşi Tekiş ikinci defa isyan etti ve Mesûd b. Yâhız Türkmanî'nin yönetimindeki Serahs'ı kuşattı. Serahs Kalesi düşmek üzere idi ki, bu sırada Nişabur'da bulunan Nizâmülmülk'ün adamları vezirin yazısını taklit ederek Mesûd b. Yâhız'a bir mektup gönderdiler. Bu mektupta Nizâmülmülk'ün ağzından, "Bu mektubu şu gün yazıyorum. Yarın sana doğru geliyoruz kaleyi muhafaza et. Falanca düşman üzerine bir gece baskını düzenleyeceğiz" yazılmıştı. Bunlar güvendikleri bir casusu çağırdılar ve bol para vererek Tekiş'in tarafına gönderdiler. Bu plan tutmuş, bilerek yakalanan casusun üzerindeki mektubu ele geçiren Tekiş, Selçuklu askerlerinin çok yakında olduğunu sanıp kuşatmayı bırakarak Serahs önünden çekilmişti[677] (477/1084-1085).

Sencer Horasan meliki tayin edildiğinde, kardeşi Muhammed Tapar ile Bağdat'a gelmişti. Bu sırada Batı Karahanlı hükümdarı Kadır Han Cibrail b. Ömer Sencer'in uzakta bulunmasından ve yaşının küçüklüğünden istifade ederek Horasan'a göz dikti. Kadır Han Selçuklu ülkesine karşı harekete geçtiğinde, Sencer Horasan'a dönmüş ve ona karşı casuslar görevlendirmişti. Böylece onun her hareketinden haberdar olmaktaydı. Sencer casusları vasıtasıyla Kadır Han'ın karargâh kurduğunu öğrendi. Kadır Han, bir ara, üç yüz süvarisiyle ava çıktı, casusları vasıtasıyla bunu haber alan Sencer Emîr Bozkuş'u onun üzerine sevk etti. Emîr Bozkuş Kadır Han avla meşgul olduğu sırada onu mağlup ve esir ederek Sencer'in yanına getirdi. Melik Sencer de onu öldürttü (22 Mayıs 1102)[678].

Devlet adamlarının da casusları vardı. Bunlardan biri yukarıda zikri geçen İbn Behmenyâr idi. O, sufî kılığındaki iki ca-

677 Fazla bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 137-138; Sevim, Sıbt, III, s. 62; Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 58-59; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri*, s. 114-115. Gazneli Sultan İbrahim de kendisine karşı harekete geçen Sultan Melikşah'ın, benzer taktikle, bir **casus** vasıtasıyla geri dönmesini sağlamıştı, bk. *Ahbâr*, s. 16/Trk. trc., s. 11-12.

678 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 348/Trk. trc. X, s. 283-284; Sevim-Merçil, aynı eser, s. 151: Özaydın, *Berkyaruk*, s. 120-121. Bir diğer rivayete göre Kadır Han savaş sonrası tutsak olmuştu.

susunu Nizâmülmülk'ü zehirlemek üzere iki zehirli çörekle vezire göndermişti. Ancak casuslardan birinin göz kaş ile uyarması sonucu Nizâmülmülk çörekleri yemeyerek kurtulmuştu[679].

Elçi, "Bir devleti temsil etmek üzere başka bir devlet nezdinde görevlendirilen diplomat"[680] şeklinde tarif edilmekle beraber gerektiğinde **casusluk** yaparak bilgi toplamakta idiler. Nitekim Nizâmülmülk eserinde[681] bu konuya açıklık getirecek bilgiler vermektedir. Ona göre, "Birbirine elçi gönderen padişahların bütün maksatları, herkesin içinde izhar ettikleri haber ve mektup değildir, yüzlerce küçük şeyler ve maksatları vardır. Onların elçiler göndermekle ancak istedikleri, yolların, boğazların, nehirlerin nasıl olduğunu, ordunun geçmesine uygun bulunup bulunmadığını, otun nerede olduğunu, her yerde memurların (gumeştegân) kimler olduğunu bilmeleri, o padişahın askerlerinin ne kadar olduğunu, alet ve teçhizatının ne had ve ölçüde bulunduğunu, padişahın sofra ve meclisinin nasıl olduğunu ..." gözden geçirip bilgi toplayacaklardı.

Malazgirt Savaşı öncesi (1071), Sultan Alp Arslan Abbâsî elçisi İbn Muhalleban ile meşhur Emîr Savtegin'i Bizans karargâhına gönderdi. Burada Alp Arslan'ın elçi göndermekteki maksadının Bizans ordusu hakkında bilgi edinmek olduğunu göz önünde tutmak gerekir[682].

Öte yandan Sultan Sencer meşhur şair Edib Sâbir'i elçilik göreviyle Harezmşah Atsız'ın yanına gönderdi. Edib Sâbir burada iken, Harezmşah'ın iki fedaiyi Sencer'i öldürmek üzere Horasan'a gönderdiğini öğrendi ve bu iki fedaiyi çok iyi tasvir eden bir mektubu ihtiyar bir kadının ayakkabısı içinde Merv'de bulunan sultana ulaştırmaya muvaffak oldu. Böylece Sencer bu iki suikastçıyı yakalatarak ölümden kurtuldu[683].

Berîd teşkilâtı içinde ayrıca daha önce zikri geçen peykân ve perendegân da yer almaktaydı. "Farsça **peyk** kelimesi Arapçada **kâsıd, sâî, müsri'** ve **münhî** kelimeleri ile karşılanmış,

679 Bk. Sevim, Sıbt, III, s. 42.
680 Bk. Mehmet İpşirli, "Elçi", *DİA*, s. 3.
681 Bk. *Siyaset-nâme*, s. 68.
682 Bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 28; İpşirli, aynı eser, s. 6.
683 Bk. Köprülü, aynı eser, s. 546; Köymen, s. *Sencer*, s. 346.

Türkçede ise **ulak** kullanılmıştır"[684]. Yine Nizâmülmülk eserinde[685], belli başlı yollara peykler koyup onlara aylık tahsisat (müşahere) tayin etmek gerektiğini, böyle yapıldığı takdirde uzak mesafedeki (50 fersahlık) bir yerden bile her haberin gece gündüz yetişeceğini belirtmektedir. Peyklerin işlerinden kalmamaları için onlara yardım eden nâibleri vardır.

Öte yandan 480/1087-1088 yılında Sultan Melikşah'ın sâî (postacısı) Fazlı ile Kumac'ın postacısı (sâî) Mer'ûşî yarıştılar. Sultanın postacısı Mer'ûşî'yi geçti[686]. Atın yanı sıra, Büyük Selçuklular devrinde haberleşmede güvercinlerden de istifade edilmekteydi. Tuğrul Bey devrinde Vasıt'ta vali olarak bulunan İbn Fesances bu şehir ve yörelerinde Fatımîler'e tâbi idi. Selçuklular'ın Irak amidi Ebu'l-Fazl, İbn Fesances ve ordusunu mağlup edip, onu tutsak aldığında durumu güvercin (kuş) kanadındaki bir mektupla Vâsıtlılar'a bildirmişti[687] (Nisan 1957).

Bu olaydan da anlaşılacağı üzere Büyük Selçuklular da bir haber alma (berîd) teşkilâtına sahiptiler. Nitekim bu kadar kudretli ve hâkim olduğu saha bakımından büyük bir devletin idaresi altındaki vilâyetler ile merkez arasında süratli haberleşmeyi sağlayan bir berîd teşkilâtının bulunmadığı düşünülemez.

Dîvân-ı Mezâlim

Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklular'da da zulme ve haksızlığa uğrayan kişilerin ve memurlardan şikâyeti olan halkın başvuruda bulundukları yer, **Dîvân-ı Mezâlim** idi. Bu müessesenin en önemli özelliği, hüküm verme yetkisinin hükümdarda bulunması idi. Nizâmülmülk'e göre[688], "Padişah haftada iki gün mezâlime oturmaktadır. Hükümdarın haklıyı haksızdan ayırmak ve adalet dağıtabilmek için halkın şikâyetlerini kendi kulağı ile işitmekten başka çaresi yoktur. Halk şikâyetlerini dilekçe ile de arz edebilir, hükümdarın da bu dilekçelerin her biri hakkında yazılı bir emir vermesi gerekir. Hükümdarın bu şekilde

684 Bk. E. Merçil, "Peyk", *DİA*, s. 262.
685 Bk. S*iyaset-nâme*, s. 63.
686 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 162/Trk. trc. X, s. 146.
687 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 16.
688 Bk. *Siyaset-nâme*, s. 10.

davrandığı haberi ülke çapında duyulunca, insanlar cezalandırma korkusuyla zulüm ve yağma yapmaya cesaret edemezlerdi."

Mezâlim dîvânında adalet işi; gelenek, eşitlik ve hükûmete ait kanunlar esas alınarak yürütülmekte idi. Mezâlim dîvânına gelen davaların çoğu muhtemelen vergi toplama ve (şer'î mahkemelerin bakmadığı, söz gelişi asayiş gibi) davalar ile ilgilidir. Bu müessese aynı zamanda en yüksek devlet ileri gelenleri ve memurlara karşı olan şikâyetleri de hükme bağlamaktaydı. Dîvân-ı Mezâlim'de Selçuklu sultanları hakkında bile şikâyette bulunmak imkânı vardı. Nitekim memlûk satan bazı tüccarlar paralarının tamamı ödenmediği için Sultan Muhammed Tapar'dan şikâyetçi olmuşlardı[689].

Büyük Selçuklular'da sultanların daha başlangıçtan itibaren Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık ettiklerini görüyoruz. Tuğrul Bey 1038 Haziranında Nişabur'da pazar ve çarşamba günleri mazlumların haklarını meydana çıkarmak ve adalet dağıtmak için Dîvân-ı Mezâlim mahkemesine başkanlık yapmıştı[690].

Yine Tuğrul Bey, Abbâsî halifesinin kızıyla evlenmek istediği sırada Kaim bi-Emrillâh'ın önce bu evliliği onaylayıp, sonra vazgeçmesi Bağdat'ta olaylara sebep oldu. Bu kargaşada hareket geçen Selçuklu görevlisi Reis el-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihavendî şikâyetleri dinlemek amacıyla mezâlim dîvânına oturmuş, böylece ortalık yatışmıştı[691].

Öte yandan, daha önce zikrettiğimiz üzere, Prof. Köymen'e göre[692], Sultan Tuğrul Bey, Ebû Ali Hasan b. İsmail İbn Said'i Nişabur kadılığına atamış olup, bu kadı sık sık mezâlimde bulunmaktaydı.

Yine Nizâmülmülk[693], Melikşah'ı kastederek, "Padişahların adalet, insaf ve doğrulukta nasıl olmuş olduklarını, zulme uğrayanları kendi haklarına kavuşturmak için neler düşünmüş olduk-

689 Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 526/Trk. trc. X, s. 418.

690 Bk. Bündarî, s. 7/Trk. trc. s. 5; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 134; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 56. İbnü'l-Esîr (IX, s. 459/Trk. trc. IX, s. 350) Tuğrul Bey'in Horasan valilerin âdetini devam ettirerek haftanın iki günü halkın şikâyetlerini dinlemeye ve davalarına (mezâlim) ayırdığını belirtmektedir.

691 Bk. Sevim, "Sıbt I", s. 70; Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 214-215; Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 13; ayrıca bk. Amid.

692 Bk. aynı eser, s. 479, not.

693 Bk. *Siyaset-nâme*, s. 63.

larını, müfsidleri yeryüzünden kaldırmak için ne tedbirler aldıklarını bilmesi için bu hususta bu kadar yâd edildi... kuvvetli hüküm itaatli ordu, adalet ve insaf padişahımızda vardır" demektedir. Böylece Nizâmülmülk mezâlimle ilgili olarak nasıl davranılması gerektiği hususunda sultanı bilgilendirmişti. Bazı olaylardan Sultan Melikşah'ın da mezâlim dîvânına başkanlık ettiği hükmüne varabiliyoruz. Nitekim, Sultan 1087'de Bağdat'ta bulunduğu günlerde, "Bir kadın ona gelip bir şahsı şikâyet etti. Benim duvarımın üzerine çıkarak evime girdi, bana el uzattı, benim ile uygunsuz iş yaptı. Feryat ettim, olmadı. Sözümü işitmedi, seni sultana şikâyet ve bana yaptığın fesadı söylerim derim, dinlemedi. Sultana sövdü ve bana vurup dövdü." dedi. Sultan Melikşah emretti, o şahsı huzura getirdiler. Yaptığı sabit olup itiraf ettikten sonra sultan onu cezalandırdı[694].

Muhammed Tapar da mezâlim dîvânına başkanlık eden Selçuklu sultanlarından idi, kendisine arz edilen her dilekçeyi sonuna kadar okur, (halka) adâlet ve insafla muamele edilmesini isterdi[695].

Daha sonraki devrede Selçuklu sultanlarının çoğu mezâlim dîvânı başkanlığına vezir, kadı, eyaletlerde büyük emîr veya Selçuklu meliklerini vekil olarak tayin etmişlerdi. Nitekim Sultan Sencer yeğeni Mesûd b. Muhammed Tapar'ı Gürgân'a vali olarak atadığında; "hak isteğinde bulunanların anlattıklarını dinlerken dikkatli ve uyanık bulunması, haksızlığı ortaya çıkarması ve mazlumun hakkını onu gasp edenden geri alması için kendi Dîvân-ı Mezâlim'inin başkanına vesayet etmesi" istekleri arasında idi[696]. Böylece ilk sultanlar idaresindeki mezâlim dîvânı daha sonraki devrede şahsen sultana yapılan istisnaî bir başvuru değil, yerleşmiş bir uygulamaya göre, onun temsilcilerine verilen günlük bir dilekçe olmuştu[697].

Öte yandan, daha önce zikrettiğimiz üzere, Sicilya Kralı II. Roger de âdetlerini bırakıp Müslüman hükümdarları gibi davran-

694 Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, s. 152-153, 176-177.

695 Bk. Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 153.

696 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 20; Lambton, s. 379.

697 Bu konuda başvurulacak eserler için ayrıca bk. Merçil, *Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 14, not. 86.

dı. Mazlumların şikâyetlerini dinlemek üzere mezâlim dîvânı kurdu, kendi çocuğu dahi olsa adaletle hüküm vermekteydi[698].

Dîvân-ı Müsâdere

Öteki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi, Büyük Selçuklular'da da Dîvân-ı Müsâdere'nin varlığını görmekteyiz. Tuğrul Bey 449/1057-1058'de Basra'da bir Alevî ve Yahudi'den yüz bin (100.000) ve yirmi bin (20.000) dinar müsâdere etmişti[699]. Ayrıca Tuğrul Bey'in dolaylı olarak da müsâderede bulunduğunu tespit edebilmekteyiz. Nitekim, halifenin önce kızı ile evlenmesine muvafakat edip, sonra vazgeçmesi üzerine verdiği emirle Reis el-Irakeyn Ebû Ahmed en-Nihavendî Kaim bi-Emrillâh'a kötü davranmaya başlamıştı. O, halifenin yakın adamlarını oturdukları saraydan alıp mallarına el koymuş ve yıllık geliri bin beş yüz altın olan ve halifenin iktâları arasında bulunan toprakları da elinden almıştı[700] (453/ 1061). Sultan Alp Arslan devrinin en dikkate değer müsâderesi, Vezir Amid el-Mülk Kündürî'nin mallarına el konulmasıdır. Alp Arslan veziri tutuklatıp bütün mal ve mülklerine el koyarak, Merverrûd'a gönderip orada hapsettirmiş, sonra da öldürtmüştü (29 Kasım 1064). Amid el-Mülk'ün müsâdere ve öldürülmesinde, Tuğrul Bey'in vefatından (1063) sonra Süleyman'ın Alp Arslan'dan önce vezir tarafından sultan ilân edilmesi[701] ve Nizâmülmülk'ün tahriki rol oynamıştı.

Sultan Melikşah'ın halası ve Erbasgan'ın eşi Gevher Hatun, kendisine yapılan kötü muamelelere karşılık Anadolu'daki Türkmenler'e katılmak üzere harekete geçtiğinde, sultan onun arkasından iki yüz asker gönderdi. Gevher Hatun öldürüldükten sonra kendisini izleyen askerler onun otağını (hayme) ve parasını güvenceye aldılar ve bunların hepsini Melikşah'a gönderdiler. Sultan da bunların değerli olanlarını kendi yanında alıkoydu (Şaban 467/Mart-Nisan 1075)[702].

698 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 198/Trk. trc. X, s. 173.

699 Bk. Lambton, "Internal Structure", s. 252.

700 Bk. Sıbt, Arapça (1968 neşri), s. 86-87)/ Trk. trc. Sevim, Sıbt, I, s. 73; Köymen, *Tuğrul Bey*, s. 44.

701 Bk. Sevim, "Sıbt II", s. 5; İbnü'l-Esîr, X, s. 29/Trk. trc. X, s. 44; Şebankâreî, *Mecmâ' el-Ensâb*, s. 100; İbn Kesîr, Trk. trc., c. 12, s. 206; A. Özaydın, "Kündürî", *DİA*, s. 554-555.

702 Fazla bilgi için bk. Sıbt, Arapça, s. 173/Trk. trc. Sevim, "Sıbt III", s. 11.

Sultan Melikşah avlanmak için Huzistan'a gittiği sırada (Receb 472/Ocak 1080)[703], Vezir Nizâmülmülk'e yakınlığı olan ve şehri âdeta bir müstevli gibi yöneten Basra mültezimi İbn Allan adlı Yahudi'yi dört yüz bin altın aldıktan sonra öldürttü. İbn Allan'ın paralarının bulunduğu yerlerin adları yazılı olarak beraberinde bulunmaktaydı. Onun öldürülmesinden önce pek çok parasının bulunduğu bu yazılı kâğıt vasıtasıyla anlaşılmıştı[704].

Sultan Melikşah'ın ölümünden (1092)sonra başlayan taht mücadelesi sırasında Sultan Berkyaruk bir ara Isfahan'a geldi ve bu şehirde Terken Hatun'un adamlarından kuvvetli bir grup bulunmakta idi. İki taraf arasındaki savaştan sonra Berkyaruk'un askerleri Terken Hatun'a bağlı topluluğu bozguna uğratarak hapsettiler. Bunlardan bir kısmı hapiste öldü ve bir kısmının da malı müsâdere edildi[705].

Berkyaruk devrinde taht mücadelelerine karışanlardan biri de Arslan Argun b. Alp Arslan idi, o üzerine gönderilen kardeşi Böri-bars'ı mağlup ettiği zaman (1095), onun veziri İmâdülmülk b. Nizâmülmülk'ün üç yüz bin dinarını müsâdere ettikten sonra öldürmüştü[706].

Sultan Berkyaruk Nizâmülmülk'ün öteki oğlu Müeyyidülmülk'ü öldürdüğü zaman (1101), Vezir Ebu'l-Mehasın, Ebû İbrahim el-Esedâbâdî'yi Müeyyidülmülk'ün mallarını müsâdere etmek üzere elçi olarak Bağdat'a gönderdi. Ebû İbrahim Bağdat'ta Müeyyidülmülk'ün evinde konakladı. Daha sonra Müeyyid'in teyzesinin oğlu Muhammed eş-Şarabî bu Selçuklu elçisine teslim edildi. Müeyyidülmülk'e ait mallar ve mücevherler, bazı kötü muamele ve işkencelere maruz bırakıldıktan sonra Muhammed eş-Şarabî'den alındı. Ayrıca onun İran'da başka yerlerde sakladığı para, mücevher ve silâhlara da el konuldu[707].

703 Bu tarih "Sıbt III", s. 36'da Ekim 1079, Kafesoğlu (s. 179)'nda da 1079 olarak zikredilmektedir.

704 Bk. Sevim, "Sıbt III", s. 36-37; İbnü'l-Esîr, X, s. 116/Trk. trc. X, s. 111, ayrıca burada müsâdere edilen para yüz bin dinar olarak geçmektedir; İbn Kesîr, Trk. trc., c. 12, s. 248. Olay için bk. Kafesoğlu, *Melikşah*, s. 197.

705 Bk. Bündarî, s. 85/Trk. trc., s. 86.

706 Bk. aynı eser, s. 257/Trk. trc., s. 234; İbnü'l-Esîr, X, s. 264/Trk. trc. X, s. 220; Özaydın, *Berkyaruk*, s. 44.

707 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 304-305/Trk. trc. X, s. 251; Özaydın, aynı eser, s. 89.

Sultan Berkyaruk ile kardeşi Melik Muhammed Tapar arasındaki taht mücadelesi sırasında Emîr Ayaz (öl. 1 Mart 1105) Melik Muhammed Tapar'a haber göndererek kendisine katılmak ve askerleri arasında yer almak istedi. Ancak Muhammed Tapar onun bu isteğini kabul etmedi. Bu kez Emîr Ayaz Berkyaruk tarafına iltihak etti. Muhammed Tapar'ın askerleri ise onun Hemedan'da bıraktığı mal, deve, at ve diğer şeyleri aldılar, ayrıca Ayaz'ın evini yağmaladılar, adamlarından bir kısmının mallarını müsâdere ettiler. Bu arada Hemedan reisinden de yüz bin dinar müsâdere edildi[708](1101).

Sultan Muhammed Tapar devrinde (1105-1118), devlet adamlarından müsâdereye uğrayanlardan birisi Vezir Sa'dülmülk Ebu'l-Mehasın idi. Sa'dülmülk'ün Batınî olduğu anlaşıldığından malları müsâdere edildi, sonra da Isfahan kapısında asıldı (Şevval 500/Mayıs-Haziran 1107)[709]. Bu olaydan sonra müstevfî Zeynülmülk Hindu b. Muhammed de görevinden uzaklaştırılıp hapse atıldığı zaman malları müsâdere ve evleri yağma edilmişti[710]. Sultan Muhammed Tapar zamanında müsâdereye uğrayanlardan biri de Vezir Hatîrülmülk Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin el-Meybuzî idi. Bu dönemde Dîvân-ı İşrâf-ı Memleket'e tayin edilen Kemâlülmülk'ün başarısı, sultanın vezirine karşı kalbinin değişmesine sebep oldu ve onu vezaretten uzaklaştırıp (511/1118) malını müsâdere ederek **müfredat defteri**ne[711] geçirmek için Karategin oğlu Hâcib Ömer'e teslim etti.[712]. Bu olaydan sonra aralarında devlet adamlarının da bulunduğu Kâmil el-Kâfî el-Isfahanî evladından ölümden kurtulan iki kişi kalmıştı. Sultan bunları Hatîrülmülk'ün zevcesi olan

708 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 307/Trk. trc. X, s. 253; Özaydın aynı eser, s. 69; aynı mlf., *Muhammed Tapar*, s. 25.

709 Bk. Bündarî, s. 92-93/Trk. trc., s. 94-95; İbnü'l-Esîr, X, s. 437/Trk. trc. X, s. 350; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 81.

710 Bk. Bündarî, s. 93/Trk. trc., s. 96; Abbas İkbal, *Vezaret*, s. 176.

711 Bk. Bündarî (*Histoire des Seldjoucides*, s. 113/Trk. trc., s. 112) burada müsâdere defteri yerine bu terimi kullanmış olup, daha sonra Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un veziri Dergüzinî'nin müsâdereye başladığını, müsâdere dîvânını **müfredat dîvânı** olarak isimlendirdiğini zikretmektedir. (s. 132/Trk. trc., s. 126).

712 Bk. Bündarî, s. 113/Trk. trc., s. 112; Abbas İkbal, aynı eser, s. 152; vezaretten uzaklaştırma tarihi için bk. Özaydın, aynı eser, s. 154.

kız kardeşleri ile birlikte yüz elli bin dinar aldıktan sonra vezirin yanına hapsetti. Müsâdere esnasında bunlara tattırmadık horluk ve hareket bırakmadı. Ayrıca vezire Kâfî'nin kızı olan eşini boşamayı emretti[713].

Melik Sencer'in vezirlerinden biri Ebû Ca'fer Muhammed b. Fahrülmülk Ebu'l-Muzaffer b. Nizâmülmülk idi. Bu vezir emîrleri ürkütmüş ve onları küçümsemişti. Bu sebeple emîrler onu Sencer'e şikâyet etmişlerdi. Ayrıca Gazne sultanı Arslanşah (1116-1117) Sencer'i Gazne seferinden vazgeçirmesi için beş yüz bin dinar vaat etmiş, o da Sencer'i bu konuda ikna etmeye çalışmıştı. Rivayete göre Selçuklular Gazne'ye hâkim olduğunda bu şehirden muazzam miktarda mal almıştı. Buna benzer olaylar Melik Sencer'i tedirgin etmiş ve veziri öldürmesine sebep olmuştu. Sencer Belh şehrine döner dönmez vezirini tutuklatıp öldürtmüş, onun sayısız mücevherat, malına ve bir milyon dinar parasına el koydurmuştu[714].

Vezirler ve emîrler de zaman zaman müsâderede bulunmakta idiler. Vezir Amid el-Mülk Kündürî de bir ölçüde müsâdere diyebileceğimiz bir olaya neden olmuştu. Alp Arslan onun Rey Kalesi'nde bulunan **Devlet Hazinesi**'ndeki paralardan bir kısmını alıp Süleyman'ı sultan olarak tanımaları için ordu mensuplarına dağıtmasına kızmış ve onu şiddetle azarlamıştı. Bu sırada Amid el-Mülk, Tuğrul Bey'in yakın adamları (âyan) ve hâdimlerinden bir grubu tutuklatıp gözaltına almış ve onlardan beş yüz bin dinar toplamıştı. Onun bu insanları tutuklatarak para toplaması bir ölçüde müsâdere yaptığının işareti olmalıdır (456/1064)[715].

Sultan Alp Arslan zamanında Emîr Hezâresb Ahvaz'da Deylemli halka eziyet ederek onların para ve iktâlarını aldığı (müsâdere), böylece onun pek çok para elde ettiği zikredilmektedir (459/1066-1067)[716].

Öte yandan Sultan Melikşah devrinde Emîr Humartegin iktâ sahibi olduğu bölgede Aşağı Irak'taki el-Haddâdiye köyünde "Gazzal'ın oğulları" diye tanınan iki adamın bir milyon altı yüz bin dinarını müsâdere etmişti. Daha sonra bu iki şahsın durumu

713 Bündarî, s. 114-115/Trk. trc., s. 113.
714 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 549/Trk. trc. X., s. 436; Abbas İkbal, *Vezâret*, s. 232.
715 Bk. Sevim, "Sıbt II", s. 2, 5.
716 Bk. aynı eser, s. 22.

sultana şikâyeti üzerine, bir menşur ile, Humartegin iktâından azledilmiş ve onlardan müsâdere edilen para da geri verilmişti[717].

Melik Muhammed Tapar'dan Rey'e gidip orada hutbeyi kendi adına okutmak için izin alan Yınal b. Anuştegin el-Husamî ve kardeşi Safer 496/Kasım-Aralık 1102'de bu şehre vardılar. Yınal burada Muhammed Tapar adına hutbe okuttu ve şehri ele geçirdi. O ve askerleri halka zalimce davrandı ve onlardan iki yüz bin dinar müsâdere ettiler[718].

Olaylara baktığımızda sultanlar, sadece servet elde etmek için değil, kırgın ve kızgın oldukları vezirleri, devlet adamlarını ve zenginleri müsâdere etmekte idiler. Bu işlem sırasında ele geçirilen para ve değerli eşyalar bir deftere kaydedilmektedir. Zengin devlet adamları, geçmişteki örnekleri göz önüne alarak, müsâdereye uğrayabileceklerini tahmin ettikleri için servetlerini gizlemekte, bazen bunları toprak altına gömmekte idiler. İbn Allan gibi bazıları da muhtemelen servetlerini gizledikleri yerleri unutmasınlar diye bunları yazdıkları kâğıtları beraberlerinde taşımakta idiler. Öte yandan servetini gizleyenler bunların yerini söylemedikleri takdirde, sakladıkları yerleri öğrenmek için işkenceye tâbi tutulmakta idiler.

Vezirler veya emîrlerin yaptıkları müsâderelerde muhtemelen aynı şekilde davranılmakta, ancak bu işlemin defterlere kaydedilip edilmediği hususunda şimdilik bir bilgi tespit edilememektedir.

Dîvân-ı Hass

Hükümdarın sahip olduğu arazinin idaresiyle görevli bulunan müesseseye Dîvân-ı Hass denir. Hass arazi hükümdarın şahsî malıdır. O, bu hass araziden hanedan üyelerine iktâlarda bulunur veya **mülk** olarak verirdi. Hükümdara ait araziyi idare eden görevli ise **vekil** (veya **vekil-i dîvân-ı hass**) unvanını taşımaktaydı.

Dîvân-ı Hass'a tâbi sahaların malî işleri muhtemelen bu müesseseye bağlı bir maliye dairesi (**dîvân-ı istifây-ı hazret**) tarafından idare edilmekteydi. Malî bakımdan hass arazi yetkili müstevfîler (**müstevfiyan)**in emrinde bulunmaktaydı. Müstevfîler

717 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 212/Trk. trc. X, s. 182-183.

718 Bk. aynı eser, X, s. 353/Trk. trc. X, s. 288; Özaydın, *Muhammed Tapar*, s. 33.

bu arazi hakkında Dîvân-ı Hass'a bilgi ve hesap vermek mecburiyetinde idiler. Bu dîvânda çalışan muhasipler (**muhasibân-ı dîvân-ı hazret**) ve öteki memurlar muhtemelen bu bölümün başkanı olan Müstevfîy-i Memâlik'in emrinde idiler. Onun başkanı bulunduğu malî kısım Dîvân-ı Hass'a ait vergiler, idare ve nasıl harcanacağını tayin ederdi. Ayrıca Dîvân-ı Hass'ta hesap işlerini ve öteki çalışmaları kontrol eden müşrifler (**müşrifân)** de görev yapmaktaydılar[719],

Sultan Sencer devrinde Dîvân-ı Hass ile örneklere rastlamaktayız. Buna göre; Sencer sultan olarak tahta geçtiği zaman yaptığı düzenlemede Irak şehirlerinin her birinden ve memleketin önemli yerlerinden (bilâd-ı ziyâ) vergiler ve hass (arazi) almıştı[720]. Bündarî'ye göre[721],Sencer kendisine Mazenderan, Taberistan, Kumis, Damgân, Rey, Dübavend (?) ve çevresini iktâ etmişti. Ayrıca Irak Selçuklu sultanı Mahmud'a ait olması gereken arazi de öteki hanedan üyeleri ve emirlere dağıtıldı. Böylece Sultan Mahmûd'un geliri azaldı ve ona ait hass emlâk kalmadı.

Yine Sencer Katvan Savaşı (1141)'nda mağlup olduğu zaman birçok asker kaybetmişti. Bu bakımdan o, "Mâverâünnehir seferinden sonra sahipsiz kalmış iktâların Dîvân-ı Hass'a alınmasını fermansız (bî-ferman ve tevkî') olarak mahsulatın kimseye verilmemesini buyurmuştu[722].

Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik

Merkezdeki vakıfların devlet tarafından kontrolü ve gerektiği durumlarda tesislerin idaresini yapan dîvândır. Vakıflarda işlerin normal gitmesinde ve bazı durumlarda özel vakıflara bu dîvânın müdahale yetkisi yoktur. Eyalet ve bölgelerdeki idarî teşkilât içinde de Dîvân-ı Evkaflar yer almıştı. Bu dîvânlar yetki sahaları içinde vakıfların gelir giderlerini kaydeder, vakıfnâmeleri korur ve memurları tayin edip gerektiğinde görevden uzaklaştırırdı.

Adı geçen dîvânlardan başka kadılar da vakıfların kontrolü ile meşgul olmaktaydılar. Sultan Sencer devrinde **kadıy-ı leşker**

719 Bk. *Atabet el-Ketebet*, s. 67; Horst, Türkçe özet, s. 314-316.

720 Bk. Ravendî, s. 171/Trk. trc. I, s. 166-167; Köymen, *Sencer*, s. 17, n.1.

721 Bk. s. 134-135/Trk. trc., s. 128. İbnü'l-Esîr (X, s. 553/Trk. trc. X, s. 439) ise Sencer'in Rey hariç aldığı yerleri Mahmud'a geri verdiğini zikretmektedir.

722 Bk. *Atabet el-Ketebe*, s. 31, 69; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 177.

(ordu kadısı), **kadı el-kudat** (baş kadı) olarak tayin edilmişti. Bu kadının görevleri arasında bütün vakıfları (**evkaf-ı memâlik**) kontrol etmek yetkisi bulunmaktaydı[723].

Hatun Dîvânı

Selçuklular devrinde hanedana mensup hatunların da emrinde dîvânlar bulunmaktaydı. Bunları tespit ettiğimiz olaylardan anlamaktayız. Kendine has dîvânı olan kadınlardan birisi Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun ve veziri ise Tâcülmülk Ebu'l-Ganâim idi[724]. Sultan Muhammed Tapar'ın eşi Gevher Hatun'un da dîvânı vardı. Önce onun veziri Muhtass el-Mülk olup[725], sonra bu göreve Muhammed Cüzcanî (Cevzekânî) Emîr Amid adındaki şahıs tayin edilmişti. Ayrıca Kemâlülmülk Ali Sümeyremî bu vezire nâib oldu. Vezir Amid zamanında hatunun dîvânı sönük ve şöhretsiz idi. Ancak Kemâlülmülk'ün nâib olmasıyla durum değişti. Hatun'un dîvânı parlak bir noktaya ulaştı. Amid öldükten sonra hatunun veziri Kemâlülmülk olmuştu[726]. Öte yandan Muvaffaküddevle Ebû Tâhir Hatunî Gevher Hatun'un **müstevfî**si idi, bundan dolayı ona Hatunî denilmekteydi[727]. Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un veziri ise Abdurrahman es-Sümeyremî (öl. Safer 490/Ocak-Şubat 1097)[728] idi. Sultan Sencer'in annesinin de dîvânı ve bunun başkanı (sahib) Şerefeddîn Ebû Tâhir b. Sa'deddîn b. Ali el-Kumî idi[729].

723 Bk. Horst, Trk. özet, s. 352-355. Krş. Lambton, "Internal Structure", s. 259, 272; ayrıca bk. B. Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, s. 161.

724 Bündarî, s. 82/Trk. trc. s. 84; Ravendî, s. 133/Trk. trc. I, s. 130; Kafeoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 149; A. Özaydın, "Tâcülmülk", *DİA*, s. 359.

725 Bk. Bündarî, s. 101/Trk. trc., s. 102. Klausner'e göre (Farsça tercüme, s. 65) aynı zamanda hâtunun tuğraîsi ve müstevfîsi idi.

726 Bk. Bündarî, s. 110-111/Trk. trc., s. 110-111; Klausner, s. 51, 59/Farsça tercüme, s. 30, 66-67.

727 Bk. aynı eser, s. 106/Trk. trc., s. 106; Ravendî, s. 136/Trk. trc. s. 132 n.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 223.

728 Bk. İbnü'l-Esîr, X, s. 270/Trk. trc. X, s. 226.

729 Handmîr, *Dustûr el-Vüzerâ* (nşr. Said Nefisî), Tahran hş. 1317, s. 150.

TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NDA DÎVÂN TEŞKİLÂTI

Türkiye Selçukluları (takr. 1080-1308) Anadolu'da devlet kurarak bu bölgenin Türkleşmesini sağladılar, müessese ve teşkilât açısından da Osmanlılar'a bir temel oluşturdular. Öteki Ortaçağ devletlerinde olduğu Türkiye Selçukluları'nda da dîvân teşkilâtı bakımından önde gelen müessese, Büyük Dîvân'dır.

Büyük Dîvân

Kaynaklarda bu dîvâna; **Dîvân-ı Saltanat** veya **Dîvân-ı A'lâ** denilmekte olup[730], **Dîvân-ı Buzurg** ve **Dîvân-ı Saray-ı Saltanat** şekilleri de görülmektedir[731]. Bu dîvâna **vezir** başkanlık etmekteydi[732]. Vezire aynı zamanda **sâhib dîvân** veya **sâhib dîvân-ı memâlik** de denmekteydi[733]. Sâhib dîvân terkibinden anlaşılacağı üzere, burada sahip **başkan** anlamındadır. Vezir her gün dîvâna gelir ve burada otururdu. Dîvânda konuların görüşü-

730 Bk. İbn-i Bîbî el-Huseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugedî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, (Tıpkıbasım) hazırlayan A. S. Erzi, Ankara 1956, s. 146, 153, 250, 342/Trk. trc. Mürsel Öztürk, *el-Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye* (*Selçuk Name*), Ankara 1996, I, s. 167, 173, 269, 353; İbn el-Bibî, *Muhtasar Selçuknâme* (nşr. M. H. Houtsma), Leiden 1902, s. 53, 57, 211; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 87.

731 Kerimüddîn Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944, s. 95, 280.

732 Uzunçarşılı (aynı eser, s. 87), bu dîvâna hükümdarın riyaset ettiğini zikrediyorsa da, verdiği örnekler sultanların Dîvân-ı Mezâlim'e başkanlık ettiğini göstermektedir. Nitekim Yazıcızâde Ali dîvâna vezirin başkanlık etmesi nedeniyle bu müesseseyi **Dîvân-ı Vezâret** olarak adlandırmaktadır, bk. *Histoire Des Seldjoucides D'Asie Mineure D'apres İbn-Bîbî Texte Turc*, Par M. Th. Houtsma, Liede 1902, s. 105; Yazıcızâde Ali, *Tevârîh-i Âl-i Selçuk* (*Oğuznâme-Selçuklu Tarihi*), Hazırlayan Dr. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 255.

733 Bk. Aksarayî, s. 79, 236; Yınanç, *Türkiye Tarihi*, s. 159.

lüp müzakere edildiği yere **sofa (soffa/suffe)** denirdi. Dîvânda münşîler (kâtipler) ve tercümanlar çalışmaktaydı. Dîvân mensuplarına ise **eshâb-ı dîvân** denilmekteydi[734]. Sultan Alâeddîn I. Keykubâd zamanında (1220-1237)[735], dîvânda dört münşî ve iki tercüman bile yoktu. Ancak İzzeddîn II. Keykavus devrinde (1246-1249) dîvâna birçok tercüman ve münşî tayin edilmeye başlanmıştı. Emîrlerden Şemseddîn Altunaba bu duruma kızmış ve öteki emîrler ile Celâleddîn Karatay'a, "Büyük sultan Alâeddîn Keykubâd'ın o kadar yücelik ve debdebesiyle iki tercüman ve dört münşîden fazla adamı yoktu." diyerek, münşî ve tercümanların sayısının onlar mertebesinden birler mertebesine indirilmesi gerektiğini söylemişti[736].

Moğollar'ın hâkimiyeti sırasında da 692/1293 yılında Türkiye Selçukluları dîvân teşkilâtına gereğinden fazla memur tayini yapıldığı görülmektedir. Söz gelişi; bir hâkim (yargucı) yerine iki hâkim, bir müstevî yerine dört müstevfî, bir münşî (kâtip) yerine on münşî tayin edilmişti. Böylece dîvân işleri bu kuru kalabalık arasında karmakarışık bir durum almıştı. Bu sırada kâtipler (küttâp) de görevlerini gereği gibi yerine getirmemekte idiler[737].

Öte yandan Yazıcızâde Ali milliyetçi bir görüşle kaleme aldığı[738], ordu ve dîvân teşkilâtını yirmi dört Oğuz boyuna göre açıklıyor. Nitekim dîvândaki kâtiplerin ve münşîlerin sayısının da yirmi dört tane, bunlardan on iki tanesinin **Dîvân-ı Vezâret kâtipleri** olduğu ve ülkenin vergi gelirlerini (**emvâl-i memâlik)** hesabını tutup, karar (hüküm) ve defterleri (ahkâm ve defâtir) yazmaktaydılar. Öteki on iki kâtip ise **Dîvân-ı Arz kâtipleri** idi.

734 Bk. İbn-i Bibî, s. 94 349, 428/Trk. trc. I, s. 114, 428; Aksarayî, s. 229/Trk. trc., s. 184. Aksarayî başka bir yerde **ehl-i dîvân** olarak isimlendirmektedir (bk. s. 269/Trk. trc. 217).

735 V. Gordlevski (*Anadolu Selçuklu Devleti*, çvr. Azer Yaran, Ankara 1988, s. 251-252) dîvânın kesin şekliyle ilk kez I. Alâeddin Keykubâd tarafından kurulduğunu öne sürmektedir.

736 Bk. İbn-i Bibî, s. 605-606/Trk. trc., II, s. 134.

737 Aksarayî, s. 181-182/Trk. trc. Mürsel Öztürk, Kerimüddin Mahmud-ı Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Ankara 2000, s. 144-145.

738 Bk. Bakır neşri, s. 347; Houtsma neşri, s. 210; Gordlevski, s. 252.

Şemseddîn Isfahanî'nin Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki kudretli devri, başka bir devlet adamı Celâleddîn Karatay'ın ortaya çıkmasıyla sona erdi. Ayrıca onun dîvân toplantılarına büyük merasim ve debdebeyle gelişi dikkat çekmekteydi. Celâleddîn Karatay onun diktatörce davranışlarına karşı çıkanları yatıştırmak için Şemseddîn'e, "... eski vezirlerin âdetine uyup, tantanalı bir şekilde adamlarıyla dîvâna gelme usulünü bıraksın, **devatdâr**[739] ve **sermüzedâr**[740] iki gulam ile gelsin" şeklinde tavsiyede bulunmuştu[741].

Büyük Dîvân'ı yöneten vezirin nasıl çalıştığı hususundaki en iyi örnek İbn-i Bibî[742]tarafından Vezir (Sâhib) Şemseddîn İsfahanî hakkında yapılan açıklamada verilmiştir. Bu kaynağa göre; vezir erken saatlerde makamına oturur, sabah namazını kılıp ibadetini bitirdikten sonra **kabız**[743], bir gün önce dîvân münşîleri (münşiyan-ı dîvân)nin yazdıkları menşurlar ve emsiley-i dîvânî ve her mektubu diz üstü çökerek vezire verirdi. Vezir onları büyük bir dikkatle okuyup gerekli düzeltmeleri yaptıktan sonra üzeri altın işlemeli siyah bir örtüyle örtülmüş olan altın diviti onun önüne koyarlardı. O bütün menşurları, fermanları ve emsile (dîvân kararları)yi imzalardı (be-tevkî resaned).

Sâhib Ata Fahreddîn b. Hüseyin (öl. 1288)[744] döneminde de "dîvân kararlarının (emsiley-i dîvânî) dışındaki fermanlara ve menşurlara ondan başka kimse imza atamazdı. Dîvân kararlarını da genellikle devlet büyükleri (ekâbir-i devlet)nden başkasına göstermezdi"[745]. Şemseddîn Altunaba da öldürülmeden önce dîvân-ı saltanatta dîvân kararları (emsiley-i dîvânî)nı imzalamakla meşguldü (nişan mi-nihad)[746]. Bu olaylara göre; dîvândan menşur[747],

739 Devatdâr, "Divit taşıma ve muhafaza eden görevli", bk. E. Merçil, "Simcûrîler I. Simcûr ed-Devâtî", *TD*, sayı 32, İstanbul 1979, s. 73, not 11.

740 Sermüze, tozluk; sermüzedâr tozlukla uğraşan görevli, çizmecibaşı.

741 Bk. İbn-i Bibî, s. 584/Trk. trc. II, s. 117; Turan, *Türkiye*, s. 466.

742 İbn-i Bibî, s. 571-572/Trk. trc. II, s. 105

743 Bu kabızlardan biri Emîr Nûreddîn Abdullâh idi, bk. İbn-i Bibî, s. 608/Trk. trc. II, s. 136.

744 Bk. Erdoğan Merçil, "Sâhib Ata", *DİA*, s. 515-516.

745 Bk. Aksarayî, s. 63/Trk. trc., s. 47.

746 Bk. İbn-i Bibî, s. 471/Trk. trc. II, s. 25; Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I Şemseddîn Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, sayı 42, Ankara 1947, s. 200.

747 Bk. E. Merçil, "Menşur", *DİA*, s. 149-150.

ferman ve misal denilen kararlar çıkmakta idi. Alâeddîn I. Keykubad döneminde Ermeni nâibi Hetumlu Konstantin sultana barış teklifinde bulundu. Selçuklu Sultan onun suçlarını bağışladı ve isteklerini kabul etti. Ayrıca onun istediği şekilde **Dîvân-ı A'lâ'**da bir **ahidnâme** yazılmasını buyurdu[748]. Böylece ahidnâmelerin de Dîvân-ı A'lâ'da yazıldığı anlaşılmaktadır.

Sultan tarafından verilen iktâlar Dîvân-ı A'lâ'dan çıkmakta idi. Nitekim İzzeddîn I. Keykavus Tell-bâşir'i kuşattığında, halkın da isteği üzerine buranın hâkimi Bedreddîn Dilderim şehri teslim etmek üzere sultana Dîvân-ı A'lâ'dan bir iktâ ayrılırsa hiç zorlanmadan kaleyi bırakacağını bildirmişti. Selçuklu sultanı da ona iktâ olarak Huni vilâyetini vermişti[749]. Yine İzzeddîn I. Keykavus döneminde, onun dîvânı tarafından bir kimsenin adına bağışlanmış olan iktâ veya bağışlarda (en'am) hiçbir zaman eksilme veya değişme olmazdı[750].

Dîvânda çalışan **münşîler** zabıtları tutup, yazan kâtiplerdi. Onlar uclardaki Türk beylerini savaşa çağırmak için sultanın gönderdiği mektupları da kaleme almaktaydılar. Sultan Alâeddîn I. Keykubad Konya'da tahta oturduğunda, saray kâtipleri ve dîvân münşîleri (münşiyân-ı dîvân) bu durumu her bir emîre makam ve mevkiine göre ferman yazdılar. Bu fermanlar sultanın imzası (tevkî')yla gereken yerlere gönderildi[751]. Meşhur tarihçi Kerimeddîn Mahmud Aksarayî de Selçuklu dîvânında çalışan kâtiplerinden biri idi[752]. Ayrıca sarayda sultanın kâtipliğini yapan münşîler de bulunmaktaydı[753].

748 İbn-i Bibî, s. 341-342/Trk. trc. I, s. 353; olaylar için bk. Ersan, S*elçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, s. 180-181.

749 Bk. İbn-i Bibî, s. 188/Trk. trc. I, s. 206; Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus* (*1211-1220*), Ankara 1997, s. 54.

750 Bk. İbn-i Bibî, s. 128/Trk. trc. I, s. 150; S. Kucur, "İktâ", *DİA*, s. 48.

751 Bk. İbn-i Bibî, s. 220/ Trk. trc. I, s. 238; Yazıcızâde, Bakır nşr., s. 367; Houtsma nşr. 232.

752 Bk. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, önsöz, s. 33-34, metin s. 34, 110. Öte yandan kâtiplerden Sa'd-ı Köse, **debîr-i pîşe ve defâtirî kadîm-i dîvân-ı Rûm** olarak zikredilmektedir, bk. aynı eser, s. 270/ Trk. trc., s. 218. Burada defâtirî, "kayıtları tutan" anlamındadır.

753 Bk. Merçil, *Saray Teşkilâtı*, s. 240-242. Cahen (*Pre-Ottoman Turkey*, s. 226-227/Trk. trc., s. 225), "Rum'daki Selçuklularda münşî unvanı ile karşılaşmıyoruz" demektedir. Ancak Sâhib Şemseddîn Isfahanî, Sultan İzzeddîn I. Keykavus'un münşiy-i hass-ı hazret-i saltanatı idi, bk. İbn-i

Tercümanlar[754] ise yabancı hükümdarlara gidecek mektupları yazarlar ve gerektiğinde dîvânda ve mezâlim dîvânında çeviri yaparlardı. Tercümanlar zaman zaman elçi olarak da görevlendirilmekte idiler. Nitekim İbn-i Bibî'nin babası Mecdeddîn Muhammed Tercüman Sultan Alâeddîn I. Keykubâd devrinde inşâ dîvânına tayin edilmiş, Bağdat, Şam, Harezmliler, İsmailîler'den Alâeddîn Nev-Müslüman ve Moğollara elçilik ile gönderilmişti[755]. Tercümanlara, "muhlis el-hazre, lisân el-mülûk ve selâtin" şeklinde hitap[756] edilmektedir.

Büyük Dîvân'da ayrıca **notaran-ı dîvân-ı saltanat** denilen görevliler hizmet görmekte ve antlaşmaların metinlerini kaleme almaktaydılar[757]. Nitekim Sultan I. Keykavus 1214'te Sinop'u fethettiğinin ertesi günü dîvân noterlerinin (noteran-ı dîvân-ı saltanat) yazdıkları bir antlaşmayı yanında bulunan Trabzon hâkimi Kir Aleksios'a imzalatmıştı. Daha sonra bu antlaşma (**sevgend-nâme**) hazineye gönderildi[758]. Bu durum Türkiye Selçukluları'nda resmî vesikaların Hazine yani bir Arşiv'de muhafaza edildiğini göstermektedir. Aksarayî[759] de verdiği bilgilerle bu durumu destekliyor ve bir olay nedeniyle, "varak-ı mâl-ı hızane"yi, yani hazinenin evraklarını (defterini) zikrediyor.

Ayrıca dîvân muamelelerine ait işlere mahsus **defâtir-i dîvân-ı a'lâ** denilen defterler de vardı. Bu defterlere devletin mülk, hass ve iktâlara ait arazileri ile malî hususlar ve müsâderede elde edilen mallar kaydedilmekte[760], bunun yanı sıra, bir sefer

Bibî, Tıpkıbasım, s. 202; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* Ankara 1958, s. 27.

754 Türkiye Selçukluları'nda tercümanın görevi ve listesi hakkında geniş bilgi için bk. Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 226-229.

755 Bk. İbn-i Bibî, s. 443/Trk. trc., I, s. 440; Uzunçarşılı, aynı eser, s. 88; Merçil, aynı eser, s. 226-229.

756 Bk. Hoyî, *Gunyet*, s. 6; *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 6.

757 Bk. İbn-i Bibî, s. 153/Trk. trc. I, s. 173; Uzunçarşılı, s. 88 n.5. Cl. Cahen ise bu deyimin Grek kâtipleri ifade etmek için kullanıldığını ileri sürmektedir, bk. *Pre-Ottoman Turkey*, s. 227/Trk. trc. *Anadolu'da Türkler*, s. 225. O. Turan (*Türkiye*, s. 305) ise noter kelimesinin Haçlılar veya İtalyanlar ile yapılan ticaret neticesinde Türkçeye geçtiğini belirtmektedir.

758 Bk. İbn-i Bibî, s. 153/Trk. trc., s. 173; Turan, aynı eser, s. 304-305.

759 Bk. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 230/ Trk. trc., s. 185; Turan, aynı eser, s. 622.

760 Bk. İbn-i Bibî, s. 146/Trk. trc. I, s. 167: Aksarayî, s. 231/Trk. trc., s. 231-232: Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 89; Gordlevski, s. 250.

veya savaşın bitmesinden sonra kâtipler harekete geçmekteydi. Bunlar silâh, cebehane aletleri gibi (yarak ve zahire ve esliha ve cebbehane aletlerini) ganimeti tespit etmekte ve bunların listesini sultana göndermekteydiler. Böylece taşınmaz mallar kadar, taşınırların da hesabının tutulduğu anlaşılmaktadır[761]. Ayrıca ele geçirilen beldeler de saltanat dîvânının defterlerine (cerâyid-i dîvân-ı saltanat) kaydedilmekteydi[762]. Daha önce zikrettiğimiz üzere, Dîvân-ı Vezâret'te on iki defter bulunmakta ve bunlardan her biri işlenmek üzere bir mahir üstada teslim edilmekte idi. Uzunçarşılı'ya göre (*Medhal*, s. 89), bu defterler, "Osmanlılar'da da kullanılıp dîvânda vezîr-i âzamdaki hükümdar mührüyle açılıp kapanan Defterhâne'deki arazi defterleri" idi. Sultan II. Kılıç Arslan ise oğulları arasında paylaştırdığı eyaletleri Konya'daki dîvânına kaydettirmişti[763].

Aksarayî[764], Sultan İzzeddîn II. Keykavus'un veziri Fahreddîn Ali devrinde dîvân defterlerinin (defâtir-i dîvân) Arapçadan Farsçaya çevrildiğini belirtmektedir. Buna karşılık araştırmacıların genel kanaati Türkiye Selçukluları devrinde devletin resmî dilinin Farsça olduğudur. Ancak bazı yazışmaların Arapça, hatta Grekçe yapıldığı da kabul edilmektedir[765]. Bunun yanı sıra Alâeddîn Siyavuş (Cimri) Konya'da Selçuklu tahtına oturtularak sultan ilân edildiği zaman, dîvân toplantısında; bundan sonra dîvânda, sarayda ve resmî toplantılarda, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacağı hususunda çok önemli bir karar alınmıştı. Bu olay Alâeddîn Siyavuş'un saltanat tahtına oturduğu 10 Zilhicce 675/13 Mayıs 1277'den birkaç gün önce olmuştu[766] (takriben 8-9 Mayıs 1277'de).

Türkiye Selçukluları'nda dîvâna ait emlâkin satıldığına dair örnek de vardır. Vezir Ahmed Lakuşî Anadolu gelirlerinin şehzadeler ve ordunun masraflarını karşılamadığını gördüğünde, "Dîvâna

761 Bk. Yazıcızâde, Bakır nşr., s. 487; Houtsma nşr., s. 368-369; Gordlevki, s. 251.

762 Bk. İbn-i Bibî, s. 250/ Trk. trc. I, s. 269 S. Kucur, "İktâ", *DİA*, s. 48.

763 Bk. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 237/Trk. trc., s. 234.

764 Bk. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 64/Trk. trc., s. 48.

765 Bk. Uzunçarşılı, aynı eser, s. 90; Cahen, s. 227/Trk. trc., s. 225; Turan, *Türkiye*, s. 493; Gordlevski, s. 253.

766 Bk. İbn-i Bibî, s. 696-697/Trk. trc. II, s. 209-210; Merçil, "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Makaleler*, s. 92-99/*Belleten*, sayı 239, Ankara 2000.

ait emlâki (emlâk-ı dîvânî) dîvân erbâbına (erbâb-ı dîvân) satmaya başladı. Böylece Anadolu arazisinin çoğu **mülk**[767] hâline geldi. Bu tedbirle ülke (mülk) mamur oldu. Eğer arazi dîvânın mülkiyetinde kalsa idi, görevlerine devam edeceklerinden emin bulunmayan mültezimler buraları imara çalışmaz ve ülke kısa zamanda harap olurdu. Nitekim dîvâna ve evkafa ait yerler mamur değildir[768].

Büyük Dîvân üyeleri vezirden başka; nâib, atabey, müstevfî, tuğraî, pervane, emîr-i arz, işrâf-ı memâlikten oluşmakta idi[769].

Türkiye Selçukluları içinde Süleymanşâh'ın dîvân işlerinde hazinenin gelir ve masraf hesaplarını öğrenmekte titiz davranır, o konuda araştırma ve inceleme yapmayı görev bilirdi[770].

İbn-i Bibî (*el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye*, s. 591/Trk. trc. II, s. 123)'deki bir kayda bakarsak dîvânın toplandığı yer belki de **dîvân saray** olarak da zikredilmektedir.

Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ/ Dîvân er-Resâil

Adı geçen dîvân Türkiye Selçuklu Devleti'nin önemli dairelerinden biri olup, iç ve dış yazışmaları düzenleyen müessesedir. Dîvân-ı Tuğra'da **menşur**[771], berat ve mektuplar yazılır, bunların üzerine hâkimiyet alâmeti olarak ve gerçekliğini ispatlamak için sultanın tuğrası çekilirdi. Yabancı hükümdarlara ve ülke içine gönderilen **fetihnâmeler**, iki devlet arasındaki antlaşmalar ve devlet büyüklerinin göreve tayin yazıları da bu dîvân tarafından hazırlanmaktaydı. Dîvânın başkanına **tuğrâî** denilmekteydi[772].

Tuğrâîler bu makama tayin edilebilmek için öteki memuriyetlerde olduğu gibi; güzel yazı ve üslûba sahip, Arapça ve Farsçayı iyi bilen, âlim ve edip kişiler olmalıydılar. Nitekim bunlar-

767 Bu tip araziye sahip olan şahıs burada tam tasarruf hakkına sahipti, yani onun özel mülkü idi, bk. Uzunçarşılı, aynı eser, s. 115.

768 Bk. Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, s. 480; Turan, aynı eser, s. 623.

769 Bk. Uzunçarşılı, s. 89; Gordlevski, s. 251. Dîvâna dâhil olduğu zikredilen emîr-i dâd burada yer almamaktadır; bk. Merçil, "Selçuklularda Emîr-i Dâd Müessesesi", *Makaleler*, s. 214-229/*Belleten*, sayı 225, s. 327-340.

770 Bk. İbn-i Bibî, s. 59/Trk. trc. I, s. 77-78.

771 Bk. E. Merçil, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Menşur", *DİA*, s. 149-150.

772 Genel bilgi için bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 97; Turan, *Türkiye*, s. 459; aynı mlf., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 22-23; Taneri, *TAD*, sayı 6-7, s. 159-160.

dan biri olan Kemâleddîn Ahmed (b. er-Rahat) meziyetleri ve kitabetteki (yazı yazma, kâtiplik) kudreti dolayısıyla inşâ dîvânına dâhil edilmişti[773]. Gayet kuvvetli bir edebî kültür alarak yetiştiği anlaşılan tarihçi İbn-i Bibî de, Dîvân-ı Tuğra ve İnşâ reisi idi[774]. Aksarayî[775] de Sultan Gıyâseddîn III. Keyhusrev devrinin (1265-1282) devlet adamlarını sayarken, "İnşâ sahipleri, fazilet ve kalem sahibi kimselerdi. Bunlardan Zeynel Abidin, Hüsameddîn, Hamideddîn ve Esireddîn misk saçan kalemle kâfurî beyaz kâğıt üzerine yeteneklerini gösterirlerdi... Hiçbir devirde **Dîvân-ı Resâil (**Dîvân-ı Tuğra)'de o fazıllar ve büyükler gibi yazı yazan görülmemiş" demektedir. Türkiye Selçuklu devrinde bu dîvânda görev yapanlardan biri de Melik el-Küttâb Şemseddîn Hamza b. el-Müeyyed et-Tuğrâî güzel hatta ve hızlı, yazıda usta idi[776].

Öte yandan tuğrâîler kaleme aldıkları yazılarda dikkatli olmak zorunda idiler. Söz gelişi, mağlup bir hükümdar hakkında da olsa aşağılayıcı ifadeler kullanılan bir fetihnâme görevden uzaklaştırılmaya yeterli bir sebep teşkil etmekteydi. Sultan Alâeddîn I. Keykubâd Yassıçimen Savaşı (1230)'ndan sonra etraf ülkelere gönderilen fetihnâmelerde Sultan Celâleddîn Harezmşah için "o alçak herif" ve Selçuklu hanedanından Rükneddîn Cihanşah için "bedbaht ve cahil Erzurumlu" ifadelerini kullanan Tuğrâî Şemseddîn Muhammed Isfahanî'yi görevinden azlederek yerine Emîr-i Ârız olan Nizâmeddîn Ahmed Erzincanî'yi tayin etmişti. Ayrıca fetihnâmeler yeniden ve daha yumuşak bir ifade ile kaleme alınmıştı[777].

Tuğrâîlere Türkçe lakaplar da verilmektedir. Bunlardan Şemseddîn Mahmûd Tuğrâî'nin lakabı "bilge" idi ve kâtiplerin

773 Bk. Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 22/Farsça metin, s. 37; Aksarayî, s. 91/Trk. trc., s. 69.

774 Bk. İbn-i Bibî, Trk. trc. Giriş, II, s. 3; A. S. Erzi, "İbn Bibî", *İA*, s. 712; A. Özaydın, "İbn Bîbî", *DİA*, s. 379-382.

775 Bk. *Müsâmeretü'l- Ahbâr*, s. 91/Trk. trc., s. 69 -70.

776 Bk. İbn-i Bibî, s. 201. Türkçe tercümede (I, s. 219-220) burada bir karışıklık görülmektedir. Cahen (*Pre-Ottoman Turkey*, s. 344)'in zikrettiği Şemseddîn Bâbâ ((görev yaptığı tarih: 646/1248-1249) ile aynı şahıs mı?

777 Bk. İbn-i Bibî, s. 412-416/Trk. trc. I, s. 415-418; Turan, *Türkiye*, s. 374, n. 79; Refik Turan, *Türkiye Selçukluları'nda Hükümet Mekanizması*, İstanbul 1995, s. 61-62.

meliki olarak tavsif edilmekte, maaşı istifâ dîvânı tarafından kararlaştırılmakta idi[778]. Ayrıca tuğrâîlere hitapta, "... ulug, a'zam, mâlikü Dîvân et-Tuğrâ" şekli de görülmektedir[779].

Yukarıda adı geçenlerden başka tespit edilebilen tuğrâîler;
Azizüddevle ve'd-Dîn Muhammed b. Süleyman[780],
Muzaffereddîn Tuğrâî[781],
Mecdeddîn (Nasıreddîn) Muhammed Tercüman[782],
Hâce Fahreddîn Aliy-i Tebrizî[783],
Esedâbâdî Tuğrâî[784].

Dîvân-ı İstifâ

Dîvân-ı İstifâ, devletin bütün malî işlerine bakmakta idi. Maliye Bakanlığı görevini yürüten bu dîvân başkanına **sâhib-i dîvân-ı istifâ, mansıb-ı istifâ**[785], **istifâ**[786] veya **müstevfî**[787] denmekteydi[788]. Müstevfînin görevi ülkenin gelirlerini tespit etmek, vergilerden toplanan paraları ve yapılan harcamaları denetlemekti. Öteki devlet ileri gelenleri de ülke gelirlerinin hesaplanma-

778 Bk. Turan, *Resmî Vesikalar*, s. 23, 27; İbn-i Bibî, s. 596/Trk. trc. II, s. 127 (Melik el-Küttâb); Aksarayî, s. 62, 67/Trk. trc., s. 46-47, 50; R. Turan, aynı eser, s. 62.

779 Bk. el-Hoyî, *Gunyet*, s. 7/*Rüsûmu'r-Resâ'il*, s. 7.

780 Bk. İbn-i Bibî, s. 730-731/Trk. trc. II, s. 239-240; Turan, *Türkiye*, s. 569. Bu isim Trk. trc'de Azizeddin ve İzzeddin, O. Turan'da ise İzzeddin olarak geçmektedir.

781 Bk. Aksarayî, s. 218, 249/Trk. trc., s. 175, 200; Turan, aynı eser, s. 621, 626.

782 İbn-i Bibî Farsça metinde (s. 443) "inşây-ı hazret-i saltanat"ta görevlendirildiği ifade edilmektedir, ayrıca bk. *Muhtasar Selçuknâme*, s. 197; yine *Muhtasar Selçuknâme*'de s. 2'de görev yeri **Mâlik-i Dîvân et-Tuğra** şeklindedir; krş. A. S. Erzi, "İbn Bibî", *İA*, s. 173. Türkçe Tercümede (I, s. 440) "inşâ-yı dîvân-ı saltanat" olarak geçmektedir.

783 Bk. Yazıcızâde, Bakır nşr., s. 255; Houtsma nşr., s. 105.

784 Bk. İbn-i Bibî, s. 371/Trk. trc. I, s. 377. Turan (*Türkiye*, s. 466) Mecdeddin Çoban adında bir münşî zikretmekte ise de onun verdiği kaynaklarda bu şahsı tespit edemedim.

785 Bk. Aksarayî, s. 73, 95, 223, 236, 242; el-Hoyî (*Gunyet*, s. 6/*Rüsûmu'r-Resâ'il*, s. 5)'de "sâhibu dîvân el-istifâ/mâlikü dîvân el-istifâ" şeklinde geçmektedir.

786 Bk. İbn-i Bibî, s. 597, 656/Trk. trc. II, s. 127-128, 175; Aksarayî, s. 64-65, 72, 93, 149, 210, 248, 253, 322.

787 Bk. İbn-i Bibî, s. 598, 662/Trk. trc. II, s. 128-129, 179; Aksarayî, s. 72, 97, 180-181, 223, 323 ve birçok yerde.

788 Bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 95; R. Turan, aynı eser, s. 68.

sında müstevfî ve yardımcılarına müracaat edeceklerdi. Tayinleri **menşur** ile yapılan müstevfî geçimini kendine ait iktâdan temin edecek ve işinde bağımsız olacaktı[789]. İstifâ dîvânı, Büyük Selçuklular'da olduğu gibi öteki dîvân başkanlarının maaşlarını da tayin etmekteydi. Nitekim Şemseddîn Mahmûd'un inşâ ve tuğrâ dîvânına tayiniyle ilgili bir fermanda, "İstifâ dîvânında namına mukarrer kılınan maaşa tasarruf ederek, inşâ dîvânında hizmet etmesi bildirilmektedir[790]. Öte yandan Müstevfî Celâleddîn istifâ işlerinin şartlarını ve kurallarını mükemmele ulaştırmış,... sanki istifâ makamı onun gücünün ve kıymetinin boyuna göre dikilmiş bir kaftandı[791]. Celâleddîn Mahmûd, "Dîvân hesaplarındaki zorlukları çözmede ... küçük büyük emlâk ve iktâ işlerini düzene koymada ve gelirler ile ilgili konularda bilgi sahibi olmada usta idi[792].

Sultan Alâeddîn I. Keykubâd, Celâleddîn Harezmşah ve Moğol istilâlarından sonra harap bir durumda bulunan Ahlat'a Sahip Ziyâeddîn Kara Arslan, Müstevfî Sa'deddîn Erdebilî[793] ve Tâceddîn Pervane'yi göndererek bu ülkenin işlerini düzenlemek, vergilerini (ebvâb-ı mâl) tespit etmek, kayıpların ve ölülerin emlâkini yazmakla görevlendirmişti (1232). Bunun için adı geçen devlet adamları Ahlat'a geldiler ve burada **dîvân** kurdular. Bütün kayıpların mülk (emlâk), akar ve ziya'ını yazdılar. Çevreden gelip kendilerine sığınmış olan çiftçi ve köylülere kendi topraklarını iade ettiler. Onlara mal, tohum ve hayvan verdiler. Çiftçi ve dihkanları alışılagelmiş vergilerden (**tekâlif-i ma'hûda**) affettiler. Kale muhafızlarını (kutvalân) çağırarak kalelerin bütün gelir ve masraflarını (**dahl ü harc**) tespit ettiler[794]. Gıyâseddîn II. Keyhusrev zamanında müstevfî Şihâbeddîn Kirmanî iş bitirmede eş ve benzeri olmayan bir bürokrat idi. Nitekim sultan onu Gürcü melikesi Rosudan'ın kızını istemekle görevlendirmişti. Şihabeddîn Kirmanî, "çok miktar-

789 Fazla bilgi için bk. Turan, *Vesikalar*, s. 3-4, 6.

790 Bk. Turan, *Vesikalar*, s. 38-39/Trk. trc., s. 23; Cahen'e göre (*Pre-Ottoman*, s. 343) 670, 675-676, 1271-1272, 1276-1277 yılları arasında görev yapmıştır.

791 Bk. Aksarayî, s. 97, 102/Trk. trc. 74, 78; *Ahbâr-ı Selaçıkay-ı Rûm*, nşr. Cevâd Meşkûr (*Anonim Selçuk-nâme*), Tahran hş. 1350, s. 354.

792 Bk. İbn-i Bibî, s. 733/Trk. trc. II, s. 242.

793 Sa'deddîn Erdebilî, müstevfînin görevine uygun olarak, hesap ilminde ve siyakatta eşsiz ve üstün yeteneğiyle Rum (Anadolu)'un dîvân ve hesap işlerini yoluna koymuştu, bk. İbn-i Bibî, s. 694/Trk. trc. II, s. 207.

794 Bk. İbn-i Bibî, s. 428/Trk. trc. I, s. 428; Turan, *Türkiye*, s. 377.

da hediye armağan ve süs eşyaları ve sınırsız denize benzeyen bir hazineyle yola çıkarıldı[795]. Sultan II. Mesûd zamanında müstevfî tayin edilen Yavlak Arslan oğlu Nâsıreddîn güzel idaresiyle aynı zamanda İlhanlılar'dan Geyhatu'nun Anadolu'daki nâibi olmuştu (Aralık 1289). Hâce Nâsıreddîn Konya'nın gelir ve vergilerini tespit etti, o bunu yaparken keyfî hareket etmemiş, şehrin büyüklerini ve bilirkişilerini toplamış ve onlarla görüştükten sonra halkın yükümlülüklerini buna göre tespit etmişti[796]. Tabii tespit edilen vergiler önce defterlere kaydedilmekte, daha sonra da zaman geldiğinde memurlar tarafından toplanmakta idi. Vergileri ve haracı toplayan görevlilerden biri **mustahrıc** idi.

Vezîr Fahreddîn zamanında devlet işleri kötü yönetilmekte idi. "Vergi tahsili için vilâyetlere gönderilen görevlilerin (mustahrican)[797] çoğu dîvân işlerinden (der umur-ı dîvânî), bu hususdaki usul ve kanunlardan habersizdiler. Gittikleri yerlerden dîvâna ait hiçbir şey yapmadan geri dönmekte idiler. Ellerindeki defterlerde yazılı olan **cizye** kelimesinin ne demek olduğunu bile anlayamamışlardı. Cizye Anadolu'nun en büyük gelir kaynağı olmasına rağmen bunlar bir kalem bile tahsil edemediler. Bazı kâtiplere (küttap) bu konuda sual sorulduğunda, cizye ne oluyor? diye cevap verdiler. Bu gidişle merkezde hiçbir dîvân kararı (mukarrer-i dîvânî) yolunda yürümezdi"[798].

Türkiye Selçuklu Devleti'nin zayıfladığı ve isyanlar sırasında dîvân (vergi) defterlerinin yağmaya uğraması ve her birinin bir akçeye satılması birçok yolsuzluğa sebep oldu. Nitekim Moğol noyanları muhtemelen daha fazla vergi toplayabilmek için o sırada dîvânda görevli olan Aksarayî'den vergi defterlerini istemişlerdi. Ancak o sırada şiddetli bir fırtınanın çıkması istifâ dîvânında tutulan bu defterlerin kaybolmasına ve halkın fazla vergi ödemekten kurtulmasına sebep oldu[799].

795 Bk. İbn-i Bibî, s. 483-484; N. Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'd-Dîn ve Devri*, Ankara 2009, s. 73.

796 Bk. *Anonim Selçuk-nâme*, (Uzluk nşr.) s. 77-82/Trk. trc., s. 54-56; Turan, aynı eser, s. 603-4. Cahen'e göre (aynı eser, s. 344) onun görevde bulunduğu yıllar 689-691/1290-1292'dir.

797 Bk. Aksarayî, s. 261-262/Trk. trc., s. 211 (tahsildar olarak geçmektedir).

798 Bk. aynı eser, s. 153/Trk. trc., s. 121-122.

799 Bk. aynı eser, s. 230-231/Trk. trc., s. 185-186; Turan, *Türkiye*, s. 622.

Ayrıca müstevfî, dîvânda çalışacaklar ile vilâyet ve şehirlerin malî işleri için, mustahrıcdan başka, güvenilir memurlar (muhassıllar[800]) görevlendirmekte, maden ve tuzlara yetenekli **âmiller** tayin etmekte idi. İbn-i Bibî'deki bir rivayete göre[801] Sultan İzzeddîn I. Keykavus'un Kilikya hâkimi II. Leon'a karşı sefer düzenlemesinin sebebi, muhassılların (tahsildarların) onun Sis'in haracını ödememesi üzerine şikâyetleri sebep olmuştu (1216). Daha sonra II. Leon sultana itaat ettiğinde bir önceki yıldan kalan haracı de Ermen ülkesine gelecek olan **kussad** ve **muhassıllar**a ödeyeceğini bildirdi. Öte yandan 699/1299 yılında İlhanlılar tarafından Horasan veziri Nizâmeddîn Yahya maliye ve vergi işlerini çözümlemesi için yarlıg hükmüyle Rum (Anadolu)'a gönderildi. Bir heyetle beraber Anadolu'ya gelen Nizâmeddîn'in yanında Kuhistanlı muhassıllar (tahsildar) bulunmakta idi. Sultan Alâeddîn III. Keykubad b. Feramurz ve Nizâmeddîn Yahya'nın döneminde **mustahrıclar** vergi toplamak için gittikleri vilâyetlerden döndüklerinde kanun ve muhasebe defterlerinin (**sevâd-ı kanun ve muhasebe**) hepsinin düzensiz bir durumda tutulduğu ve yanlış evraktan dolayı halka sıkıntı verdikleri anlaşıldı. Bu durumda iş başındaki mustahrıclardan bir hayır gelmediği, düzensiz evrakın elle tutulur yerinin bulunmadığı için bütün belde ve vilâyetlere yeni **muhassıllar** gönderildi. Biçare iş sahipleri (kârdârân) önceki mustahrıcların maddî yüklerinden kurtulmadan, yeni gelen görevlilerden korktuklarından üzerlerine konan vergilere tahammül gösterdiler[802]. Yukarıda zikredildiği üzere, kale ve hudutları kontrol edecek olan müstevfî halka ve fakirlere iyi muamelede bulunacak, adaletten ayrılmayacak, halka ve ileri gelenlere meclisini açık bulunduracaktı [803]. Büyük Dîvân'da önemli bir

800 Bk. Aksarayî, s. 262, 281, 283/Trk. trc., s. 211, 228, 230. Muhassıllar müsâderelerde de görevlendirilmekte idiler.

801 Bk. s. 162, 170/ Trk. trc. I, s. 183, 190; ayrıca bu olaylar için bk. M. Ersan, *Selçuklar Zamanında Anadolu'da Ermeniler* Ankara 2007, s. 168-172.

802 Bk. Aksarayî, s. 258, 261-262/Trk. trc., s. 208, 211; olaylar için bk. Turan, *Türkiye*, s. 631-632.

803 Bk. aynı eser, s. 181, 210, 232, 256, 259, 300, 309; Turan, *Vesikalar*, s. 3-4, 6-7; A. Taneri, "Müsâmeretü'l- Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD*, c. IV, sayı 6-7, Ankara 1966, s. 158-159; Abbas Sabbağ-Nebî Bozkurt, "Müstevfî", *DİA*, s. 147.

yeri olan müstevfîler bazen vezirlik ve niyâbet-i saltanat gibi büyük memuriyetler boşaldığında bu görevlere tayin edilebilmekte idiler[804]. Müstevfîler muhtemelen basılan sikkelerin ayarlarının tam olup olmadığını kontrol ile yükümlü idiler. Nitekim Müstevfî Şerefeddîn Abdurrahman Tebrizî Samsun'daki darphanede bozuk olarak basılan sikkelerin ayarlarının düzeltilmesiyle meşgul olduğu bir sırada öldürülmüştü[805].

Moğollar'ın hâkimiyeti sırasında ise bu dîvânda görevli olan müstevfîlerin sayısı dörde çıktı. Bu müstevfîden ikisi **dolay**, ikisi de **incü** vergileriyle meşgul olmakta idi[806]. Nitekim Moğollar incü ve dolay gelirlerinin tahsili için müstevfîler tayin ettiler. Bunlar Anadolu'ya geldiklerinde kendilerine verilen görev ile uğraşmaya başladılar. Bu devrede istifâ dîvânı mensupları (ashab-ı dîvân-ı istifâ) kendi maaşlarına (mersum-ı hod) yetecek paraları eksiksiz tahsil ve tasarruf etmekte idiler. Ayrıca dîvân mensupları arasında devamlı anlaşmazlıklar olmakta, kin ile dolu câhil müstevfîlerin çekişmeleri nedeniyle muameleler bir mücadele içinde yapılmaktaydı.

Türkiye Selçukluları istifâ dîvânında görevliler **siyakat yazısı ve rakamları** kullanmakta idiler. Nitekim dîvânın yönetimine tayin edilen edilenlerden Fahreddîn (Kazvînî ?)[807], Nâsıreddîn Muhammed Müstevfî[808], Necibeddîn Müstevfî[809], Mecdeddîn Muhammed b. el-Hüseyin[810] ve Şerefeddîn Abdurrahman Teb-

804 Örnekler için bk. Turan, *Türkiye*, s. 493, 534.

805 Aksarayî, s. 266-268/Trk. trc., s. 215-217. Cahen, aynı eser, s. 344. Onun Anadolu'ya müstevfî olarak gönderilmesi için bk. *Câmiu't-Tevârih* (*İlhanlılar Kısmı*) *Reşîdüddîn Fazlullah*, Çevirenler İsmail Aka, M. Ersan, A. H. Khelejanî, Ankara 2013, s. 290.

806 Bk. Aksarayî, s. 180-182, 228/Trk. trc., s. 144-145. Hanlara ve noyanlara tahsis edilen araziye incü (has veya mâlikâne), devlete ait topraklara da dolay denmekte idi, bk. Turan, aynı eser, s. 614. Ayrıca incü için bk. Osman Gazi Özgüdenli, "İncü", *DİA*, s. 281.

807 Bk. Aksarayî, 151, 162/Trk. trc., s. 119, 130.

808 Bk. *Ahbâr-ı Selâcıkay-ı Rûm*, nşr. Cevâd Meşkûr, (*Anonim Selçuk-nâme*), s. 358, 364; Aksarayî, s. 279/Trk. trc., s. 226. Anonim'e göre Sultan II. Mesud 1284'te bu görevi Nasıreddîn'e vermişti.

809 Bk. Aksarayî, s. 41-42, 72-74/Trk. trc., s. 31, 54-55. Cahen (aynı eser, s. 343) onun için 654/1256 tarihini vermekte, 661'de idam edildiğini zikretmektedir.

810 Bk. Aksarayî, s. 74, 89/Trk. trc., s. 55, 67; Turan, *Türkiye*, s. 525. Cahen (aynı eser, s. 344) Mecdeddîn'in 661-670/1262-1272 yılları arasında gö-

rizî siyakatta usta idiler[811]. Buna karşılık Abdülaziz Müstevfî o kadar beceriksiz birisi idi ki, okuyup yazmayı hatta doğru dürüst konuşmayı bile bilmeyen bir şahıs idi[812]. Adı geçenlerden ayrı olarak Türkiye Selçukluları devrinde Emîneddîn Mikâil[813], Cemâleddîn (689/1290) (Vezir Fahreddîn Kazvinî'nin kardeşi)[814] ve Şerefeddîn Osman (691/1292)[815], Asil ed-Dîn[816] gibi müstevfîler de tespit edilebilmektedir. Sâhib Ata Fahreddîn Ali de saltanat nâibliği ile birlikte Dîvân-ı İstifâ'da görev yapmıştı[817].

Müstevfî Sa'deddîn Erdebilî'nin nâibi damadı Mühezzibeddîn Ali idi, daha sonra Sultan Alâeddîn I. Keykubad tarafından kayınpederinin yerine müstevfî tayin edildi[818]. Müstevfîlerden biri de Hristiyan olan el-Müstevfî er-Rumî Aleksis el-Kaluyan idi.[819]

Dîvân-ı İşrâf

Devletin malî ve idarî işlerini kontrol ve teftiş eden dîvândır. Bu dîvânın başkanına; **işrâf-ı memâlik**[820], **müşrif-i mülk**[821],

rev yaptığını, sonra vezir olduğunu belirtmektedir; N. Kaymaz, *Pervane Mu'inüd-dîn Süleyman*, Ankara 1970, s. 106.

811 Bk. Aksarayî, s. 72-74, 151, 257, 266, 279/Trk. trc. 54-55, 119, 207, 215-217, 226; İbn-i Bibî, 597/Trk. trc. II, s. 127; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 95; Cahen, aynı eser, s. 344; Sabbağ-Bozkurt, s. 147. Şerefeddîn Abdurrahman, Nizâmeddîn Yahya'nın adamları tarafından tarafından ağır yaralanmasına rağmen, maliye yazısını, vilâyetin işlerini ve görevlerini defterine (**ceride**) yazdıktan sonra ölmüştü.

812 Bk. Aksarayî, s. 236/Trk. trc., s. 189-190. Cahen (aynı eser, s. 344) onun görevi için 697 ? (1297-1298) tarihini vermektedir.

813 Bk. Aksarayî, s. 64-65/Trk. trc., s. 48; Cahen, aynı eser, s. 343.

814 Bk. Aksarayî, s. 149/Trk. trc., s. 118; Cevâd Meşkûr, aynı eser, s. 369; Cahen aynı eser, s. 343.

815 Bk. Aksarayî, s. 223, 243/Trk. trc., s. 180, 195-196; Cahen, s. 343. Cahen ayrıca onun Abd el-Aziz adlı biriyle görev yaptığını belirtmektedir.

816 Bk. Aksarayî, 218, 248/Trk. trc.175, 200.

817 Bk. İbn-i Bibî, s. 730-731/Trk. trc. II, s. 239-240.

818 Bk. Kaymaz, *Pervâne*, s. 30-31, 33.

819 Bk. İbn el-İbrî (Ebu'l-Ferec), *Tarih Muhtasar el-Düvel*, nşr. Anton Salhanî, Beyrut 1983, s. 468. Bu tarihçinin diğer eseri *Ebu'l-Ferec Tarihi*'nde (II, s. 565) ismi geçmekte ise de müstevfî olduğu zikredilmemiştir.

820 İbn-i Bibî, s. 656/Trk. trc. II, s. 175.

821 İbn-i Bibî, s. 642/Trk. trc. II, s. 164; Aksarayî, s. 41, 92/Trk. trc., s. 31, 71.

müşrif-i memleket[822], **işrâf-ı memleket**[823], **müşrif**[824] ve **sâhib dîvân el-işrâf fi'l-memâlik**[825] gibi unvanlar verilmekteydi. Müşrif başkanı bulunduğu dîvân adına gerekli yerlere "nâib" denilen memurlar gönderirdi. Uzunçarşılı'ya göre[826], bu dîvân şimdiki **Sayıştay (Dîvân-ı Muhasebat)**'ın işlerini yapmaktaydı. Cl. Cahen[827] ise, müşriflerin sultanın topraklarının denetimiyle görevli olduklarını, belki de **nazır** denilen memurların ona yardım ettiklerini ileri sürmektedir (ayrıca bk. Dîvân en-Nazar).

Öte yandan işrâf dîvânı başkanlığına yapılan bir tayin dolayısıyla geçen fermandan bu dîvânın vazifelerinin çok olduğu anlaşılmaktadır. Bu fermanda dîvân başkanına, "memleketlerin defterlere yazılması, aslî defterlerin düzeltilmesi, beldelerin ahval ve muamelatı ile hanedana ait binalar (buyûtât-ı hass)ın gelir ve masraflarının bilinmesi için gayret göstermesi, takrir ve beratlar üzerine nişan koyması" emredilmektedir. Ayrıca dîvân başkanı maaşını iktâ karşılığı almaktadır[828]. Bundan başka ayrı ayrı dairelerin başında da, denetlemelerde bulunmak için müşriflerin görevlendirildiğini görmekteyiz, söz gelişi; müşrif el-eytam, müşrif-i beyt el-mal, müşrif-i matbah[829] ve müşrif-i hazine (işrâf-ı hızaney-i âmire)[830] gibi. Bu bakımdan müşrifler sultanların gözü kulağı durumunda olup, her olaydan onu haberdar etmekte idiler.

Öte yandan müşrifler ordu ile beraber sefere de gönderilmekte idiler. Sultan Alâeddîn I. Keykubad Halife Nasır li-Dinillâh'ın isteği üzerine Moğollar'a karşı yardım maksadıyla Melik el-Ümerâ Bahâeddîn Kutluğca komutasında Bağdat'a asker göndermişti. Ancak Bahâeddîn Kutluğca ve Selçuklu askerleri Erbil'e geldiklerinde halifeden Moğol tehlikesinin geçtiği belirtilerek geri

822 Bk. İbn-i Bibî, s. 412/Trk. trc., I, s. 415.
823 Bk. Aksarayî, s. 72, 89, 93, 279; İbn-i Bibî, s. 656/Trk. trc. II, s. 175.
824 Bk. İbn-i Bibî, s. 263/Trk. trc., I, s. 281. Bu unvanlar ve müşrif için bk. R. Turan, s. 72-73.
825 Bk. el-Hoyî *Gunyet*, s. 6/*Rüsûm er-Resâ'il*, s. 5.
826 Bk. *Medhal*, s. 98.
827 Bk. *Pre-Ottoman Turkey*, s. 226/Trk. trc., s. 224.
828 Bk. Turan, *Vesikalar*, s. 20/metin, s. 34-35; Taneri, *TAD*, IV, s. 160.
829 Bk. İbn-i Bibî, s. 203-204/Trk. trc. I, s. 221; Merçil, *Saray Teşkilâtı*, s. 87, 112, 116.
830 Bk. Turan, *Vesikalar*, s. 21 ve n.66, 22/metin, s. 35-36.

dönmeleri istendi. Emîr Bahâeddîn daha sonra "halifeden gelen hediyeleri birer birer inceledi. Kendi müşrifini çağırdı rütbelerine göre emîrlere altın, deve, katır ve koyu, hil'atlerle birlikte dağıttı. Onların her birini kaleme aldı"[831]. Bu olayda Bahâeddîn Kutluğca'nın müşrifi çağırması ve hediyeleri kaleme alması ileride sultana vereceği hesap için bir kontrol mekanizması oluşturmaktı.

Sultan II. Mesûd zamanında 680/1281 yılında İmâdeddîn Zencanî işrâf-ı memâlik ile beraber evkaf mütevelliğine yani vakıflara bakmaktaydı (be-işrâf-ı memâlik ve tevliyet-i evkaf)[832]. Böylece vakıflarda da işlerin idare ve kontrolü için bir müfettiş tayin edildiği görülmektedir.

Tespit edilebilen müşrifler:

Şemseddîn Muhammed İsfahanî, aynı zamanda tuğraî/ Sultan Alâeddîn I. Keykubad devri[833],

Kemâl, Kubâd-âbâd müşrifi (öl. Sultan Alâeddîn dönemi)[834]

Kıvâmeddîn Erzincanî, Sultan II. İzzeddîn Keykavus devri[835](654/1256)

Celâleddîn Mahmud[836],

Zahireddîn Mütevvec b. Abdurrahman (tkr. 670-671/1271-1273)[837],

Fahreddîn 685/1286[838],

831 Bk. İbn-i Bibî, s. 263/Trk. trc. I, s. 281. E. Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi* (*1220-1237*), Ankara 2003, s. 83.

832 Aksarayî, s. 140/Trk. trc., s. 110; Cahen, aynı eser, s. 344.

833 Bk. İbn-i Bibî, s. 412/Trk. trc. I, s. 415; N. Kaymaz, "Anadolu Selçuklularının İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü", *TAD*, sayı 4-5, Ankara 1965, s. 49 n.69.

834 Bk. İbn-i Bibî, s. 482/Trk. trc. II, s. 35. Bu bilgiden saraylarda da müşrifin görev yaptığı anlaşılmaktadır.

835 İbn-i Bibî, s. 642/Trk. trc. II, s. 164; Cahen, aynı eser, s. 344; Kaymaz, aynı eser, s. 106.

836 Bk. Aksarayî, s. 93/Trk. trc., s. 71; Turan, *Türkiye*, s. 525. Cahen (aynı eser, s. 344) bu ismi Cemâleddîn İbn Emîr el-Hacc (661/1263) olarak zikretmektedir. Kaymaz, *Pervane*, s. 134.

837 Bk. İbn-i Bibî, s. 656/Trk. trc. II, s. 175; Aksarayî, s. 93/Trk. trc., s. 71-72. Cahen, aynı eser, s. 344. İbn-i Bibî de "el-müşrif ve işraf-ı memleket" olarak zikretmektedir.

838 Bk. Cevâd Meşkûr, aynı eser, s. 359; Cahen, s. 344.

İzzeddîn Muhammed Râzî[839],
Seyyid Şerefeddîn Hamza-i Alevî[840] (tkr. 1300-1302)
Saruca Müşrif[841]

Dîvân-ı Arz

Büyük Selçuklular'da olduğu gibi ordunun ihtiyaç ve teçhizatlarını karşılayan, maaşlarını veren, **Defter-i Arz**'da askerlerin kayıtlarını tutan, ordunun teftişi (arz) sırasında eksiklikleri tespit eden ve iktâlara bakan dairedir. Nitekim Yazıcızâde buna uygun olarak, Dîvân-ı Arz kâtiplerinin askerin (çeri) maaşlarını (**mevâciblerini)** ve timarlarını yazdıklarını zikretmektedir.

Türkiye Selçukluları'nda emîr-i ârızın varlığı tespit edilmektedir. İzzeddîn I. Keykavus zamanında devlet adamlarından Şemseddîn Tabes sultanı metheden bir şiir yazdı. Sultan da bu methiye üzerine ona mansıb-ı inşanın yanı sıra Rum memleketlerinin ârızlık görevini (emîr-i ârızıyı memâlik-i Rûm) vermişti[842]. Yazıcızâde[843], Bu konuda o şahsın, "inşâ ve siyakatta mahirdi. Rum memleketlerinin emîr arzlığını ki, **çeri defteri mansıbıdır**, onu görevlendirdi" diyerek emîr-i arzın görevinin asker (çeri) defteriyle ilgili olduğunu belirtmektedir. İzzeddîn I. Keykavus'un ölümünden (1220) sonra yerine kimin geçeceği hususunda görüş alışverişinde (müşavere) bulunmak üzere toplananlar arasında Vezir Mahmûd'un oğlu lakabıyla meşhur Emîr-i Ârız Nizâmeddîn de bulunmakta idi[844].

Tespit ettiğimiz öteki ârızlar:

Emîr-i Ârız (Kayseri'nin Moğollar tarafından ele geçirilmesi sırasında esir düştü, 1243)[845],

839 Bk. İbn-i Bibî, s. 564/Trk. trc. II, s. 100; Turan, *Türkiye*, s. 462.

840 Bk. Aksarayî, s. 279, 283, 285-286, 290/Trk. trc., s. 226, 230 -232, 235; Turan, aynı eser, s. 632-634. Moğol komutanı Abışga Noyan, işrâf makamında kanunsuz işlere başladığından, dîvâna geç geldiği bahanesiyle işkence yaparak öldürmüştü.

841 Aksarayî, s. 307/Trk. trc., s. 248; Turan, aynı eser, s. 636.

842 Bk. İbn-i Bibî, s. 127/Trk. trc. I, s. 149; Turan, *Vesikalar*, s. 26; Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara 2010, s. 248.

843 Bk. Houtsma nşr., s. 109; Bakır nşr., s. 258; B. Lewis, "Daftar", *EI²*, s. 77-78

844 Bk. İbn-i Bibî, s. 201-203/Trk. trc., s. 220-221; Göksu, aynı eser, s. 242, 244, 248-249.

845 Bk. İbn-i Bibî, s. 530/ Trk. trc. II, s. 74; Göksu, aynı eser, s. 245.

Nizâmeddîn Ali b. İlalmış[846],
Samsameddîn Kaymaz (öl. 1254)[847],
Reşîdeddîn Ebû Bekr Cüveyn 647/1249-1250, 658/1260'da[848],
Kemâleddîn İsmail[849],
Sinaneddîn[850],
Şihâbeddîn el-Malatî (öl. 1258)[851].

Öte yandan Yazıcızâde[852], İbn-i Bibî'nin eserine yaptığı ilâvede Sultan Alâeddîn I. Keykubad'dan bahsederken, "dîvânında dahi yirmi dört kâtip ve münşîler vardı. On ikisi **dîvân-ı vezâret kâtipleri** ki, memleketlerinin emvâlini zapt ederler, hükümleri ve defterleri yazarlardı. On iki **dîvân-ı arz kâtipleri** ki, çeri (asker), mevâcib (aylıklar) ve timarlarını yazarlardı... Sultan hepsinin durumunu kendisi teftiş ederdi" demektedir. Yine Yazıcızâde, Sultan Alâeddîn I. Keykubad devrindeki **yazıcılar, muhasipler** ve **arz dîvânı** hakkında da bilgi vermektedir[853].

Sultanlara ve devlet büyüklerine nasıl hitap edileceği ve resmî yazışmalar ile ilgili iki eser yazmış olan el-Hoyî, erkân-ı devlet arasında saydığı **emîr-i ârızan** hakkında bilgi verirken, o görev için saydığı unvanlar arasında **melik el-ümerây-ı fi'l-âlem, sâhib es-seyf ve'l-kalem, malikü dîvân el-arz fi'l-memâlik**i zikretmektedir.[854] Dikkat edersek genelde bu görevin sivil memurla-

846 Bk. İbn-i Bibî, s. 566/Trk. trc. II, s. 101.
847 Bk. Bk. İbn-i Bibî, s. 600/Trk. trc. II, s. 129-130: Cahen, s. 344; Göksu, s. 251-252.
848 Bk. İbn-i Bibî, s. 568, 584, 596-598, 601, 608/Trk. trc. II, s. 103, 117, 127-128, 131, 136; Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 344; Turan, *Türkiye*, s. 470, 472.
849 Bk. *Baybars Tarihi*, Al-Melik-Al-Zahir (Baybars)Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Türkçeye çvr. M. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000 (2. baskı, s. 86, 157; Turan, aynı eser, s. 546; Göksu, aynı eser, s. 245, 252.
850 Bk. Aksarayî, s. 312-313/Trk. trc., s. 253; Turan, aynı eser, s. 642: Göksu, aynı eser, s. 252.
851 Bk. İbn el-İbrî (Ebu'l-Ferec), *Tarih Muhtasar el-Düvel*, s. 468. Cahen, (*Pre-Ottoman*, s. 344) tarih olarak 654 ?/1256'yı zikretmektedir.
852 Bk. Bakır nşr., s. 347; Houtsma nşr., s. 210; Lewis, aynı eser. Hâlbuki Sultan Alâeddîn I. Keykubad devrinde gücüne rağmen, "iki tercümanı ve münşîsi yoktu", bk. İbn-i Bibî, s. 606/Trk. trc. II, s. 134.
853 Bk. Bakır nşr., s. 386-388; Houtsma nşr., s. 254-256.
854 Bk. *Gunyet el-Kâtib ve Munyet et-Tâlib*, s. 7; *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 6.

ra (ehl-i kalem) verildiği şeklinde bir kanaat oluşmuştu[855]. Ancak burada ârızın melik el-ümerâ ve sâhib es-seyf olarak anılması, bu göreve askerlerin de tayin edildiğine bir işaret olmalıdır. Bu konuda görüşümüzü destekleyen bir başka olay da zikredilmektedir. İzzeddîn I. Keykavus Şam seferine çıkmak isteyip ordunun hareket güzergâhı kararlaştırıldığında (1220); "Sultanın emriyle emîr-ı ârız emîrleri ve belde serverlerini de yanına alarak ordunun merkezini (**kalb**), sağ ve sol kollarını (**cenah-ı meymene ve meysere**), öncü ve artçı (**tali'a ve saka**) birliklerini tayin etmiş ve yazıya geçirerek sultana arz etmişti." Zikri geçen bu olayda ordu düzeninin tespitinde ârızın yer almasının, onun sivil bir memurdan çok, askerî bilgilere ve tecrübeye sahip ve asker kökenli (ehl-i seyf) bir görevli olabileceği kanaatindeyim[856].

Öte yandan emîr-i ârıza tâbi oldukları anlaşılan öteki ârızlara Türkçe olarak **kutlug, bilge, ârız beg** şeklinde de hitap edilmektedir[857]**.** Sencer döneminde de emîr ârız Kıvâmeddîn'in Türkçe unvanları inanç, kutlug ve bilgeyi hatırlarsak Büyük Selçuklular'dan itibaren bu unvanların devam ettiği hususunda bir örnek tespit edilmiş olmaktadır.

Dîvân-ı Tevliyet[858] (veya **Evkaf)**

Kadıların görevleri arasında vakfiyeleri düzenlemek, vakıfları denetlemek, gelir ve giderlerin vakfı yapanın şartlarına uygun olarak harcanması ve kayıplara uğramamasını sağlamak da bulunmakta idi. Türkiye Selçukluları'nda başkent Konya'da bulunan başkadı (kadı el-kudat) bütün ülke vakıflarının yöneticisi idi. Ancak Türkiye Selçukluları zamanında büyük bir yekûn tutan ve sosyal hayatta çok önemli bir yeri olan vakıfların daha muntazam bir şekilde işlemesini sağlamak maksadıyla bir dîvân kurulmuş olmalıdır[859]. Bu dîvân ve ona başkanlık eden görevli kaynaklarda acaba ne şekilde anılmaktaydı?

855 Bk. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı III*, s. 181.

856 Göksu'ya göre (s. 241), bu olayda emîr- i ârızın görevinin daha çok koordinasyondan ibaret olduğu şeklindedir.

857 Bk. *Gunyet*, s. 8-9; *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 7-8.

858 Tevliye; mütevellilik, vakıf işlerinin yönetimi için tayin edilen görevli, bk. İsmail Cebeci, "Tevliye", *DİA*, s. 40.

859 Bk. Turan, *Vesikalar*, s. 44-45.

Sultan İzzeddîn I. Keykavus zamanında Hassa hazinedârı Cemâleddîn Ferruh b. Abdullah Selçuklu ülkesindeki vakıfların idarecisi olarak tayin edilmişti (1220)[860]. Emîr-i Dâd ve Üstad ed-Dâr Emîneddîn Duleycanî bu görevlerinin yanı sıra vakıf hâkimi (hâkim-i vakf) veya bütün ülke vakıflarının mütevellisi (**mütevelliy-i evkâf-ı memâlik**) idi[861]. Sultan II. Mes'ûd devrinde İmâdeddîn Zencanî, İşrâf ve Evkaf idaresi başkanlığını (**tevliyet-i evkaf**) yürütmekteydi[862]. Tarihçi Kerimeddîn Aksarayî de, Gazan Han (1295-1304) tarafından Selçuklu ülkesinin vakıflarını idare etmekle görevlendirilmişti (**tevliyet-i evkaf-ı memâlik**)[863]. Nitekim o eserinde[864], "İslâm'da ve hükûmet etme şartlarında evkaf mütevellisi (ber mütevelliy-i evkaf-ı memâlik) için vakıfları bakımsız bırakmanın hıyanet sayılacağını" belirtmektedir. Bunun yanı sıra, yukarıda belirttiğimiz üzere, Konya kadısı olan şahsın aynı zamanda vakıflar ile ilgili işleri de yürüttüğünü görmekteyiz. Nitekim Kadı Cemâleddîn Hutenî Selçuklu ülkesi kadılığına (be-kazay-ı memâlik-i Rûm) ilâveten Konya kadılığı (be-kazay-ı Konya) ve bütün evkafların idaresiyle (**tevliyet-i evkaf-ı hass ü 'am)** görevli idi. Konya kadılığı için de ona menşur yazılmıştı. Bedreddînoğlu adıyla meşhur olan Kadı İzzeddîn de onun nâibliğine tayin edilmişti[865].

Öte yandan bir inşâ kitabında vakıfla ilgili bir görevlendirme örneğinde Dîvân-ı Tevliyet'in zikri geçmektedir[866]. Acaba vakıflar ile ilgili dîvân veya müessese Sâmânîler'de olduğu gibi, Dîvân-ı Evkaf olarak mı yoksa yukarıdaki örnekteki gibi **Dîvân-ı Tevliyet** gibi mi zikredilmektedir?. Bize bu hususta yine bir inşâ kitabı yardımcı olacaktır. el-Hoyî eserinde[867], bu dîvânın başın-

860 Bk. aynı eser, s. 45; B. Yediyıldız, "Vakıf", *İA*, s. 162. Hasan Yüksel, "Anadolu Selçuklularında Vakıflar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, I, Ankara 2006, s. 314.

861 Bk. İbn-i Bibî, s. 655/Trk. trc. II, s. 174'te "devrin hâkimi" olarak çevrilmiştir.

862 Bk. Aksarayî, s. 140/ Trk. trc., s. 110; Turan, aynı eser, s. 45; Taneri, *TAD*, sayı 6-7, s. 161.

863 Bk. Aksarayî, s. 304/Trk. trc., s. 246; Turan, aynı eser, s. 45; Taneri, s. 161; Yüksel, aynı eser, s. 314.

864 Bk. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 305.

865 Bk. İbn-i Bibî, s. 558/Trk. trc. II, s. 121.

866 Bk. Turan, *Vesikalar*, s. 46.

867 Bk. *Gunyet*, s. 7/*Rüsûm er-Resâ'il*, s. 6.

daki şahsı **mütevelliy-i memâlik,** dîvânı ise **Dîvân-ı Tevliyet fi'l-Memâlik** şeklinde zikretmektedir. Böylece bu dîvânın Türkiye Selçukluları devrinde Dîvân-ı Tevliyet olarak isimlendirildiği anlaşılıyor. Ayrıca bu dîvânın taşra teşkilâtındaki vakıfları idare etmek için vilâyetlerde de küçük birer örneği bulunmaktaydı[868]. Nitekim Karatay Han'ın vakıflarına ve iradına bakan memurları, kâtipleri ve bunların çalıştığı dîvânları vardı [869].

Dîvân en-Nazar

Hasan b. Abd el-Mümin el-Hoyî'nin eserlerinde Türkiye Selçukluları'nda bu memuriyetin varlığını görmekteyiz. O birinci derecedeki görevliler arasında **nazır-ı mülk**ü göstermekte, *Gunyet el-Kâtib* adlı eserinde (s. 6) onu **nâzırü dîvân el-memâlik,** öteki eser *Rüsûm er-Resâ'il* de (s. 5) ise **zâbitü dîvân en-nazar fi'l-memâlik** olarak zikretmektedir. Böylece bu görevlinin ve başında bulunduğu dîvânın Selçuklular devrinde de var olduğu ortaya çıkmaktadır. Ayrıca aşağıda göreceğimiz üzere İbn-i Bibî ve Aksarayî'nin eserlerinde de bu görev zikredilmektedir. Ancak Cahen[870] bu konuda nazırlar için, "Belki de müşriflerin yardımcıları olan nazırların görevlerini belirlemek biraz daha güçtür. Bunların Selçuklular'da da komşu Doğu Müslüman ülkelerindeki gibi olmaları mümkündür... Fakat bu görevlileri yalnız Moğol döneminde görüyoruz" demektedir. Nitekim Cahen'in görüşüne uygun olarak Selçuklular'da nazır görevi Moğol devrinde karşımıza çıkmaktadır.

Sultan Gıyaseddîn II. Keyhusrev'in ölümünden sonra (1246) geride İzzeddîn II. Keykavus, Rükneddîn IV. Kılıç Arslan ve Alâeddîn II. Keykubad adında üç oğlu kalmıştı. Bunlar arasındaki taht mücadelesi sırasında İzzeddîn II. Keykavus'un kardeşi Rükneddîn IV. Kılıç Arslan'a gönderdiği elçi heyetinde **Nazır el-Mülk** Humameddîn Şadbehr bulunmaktaydı[871]. Muineddîn Pervane, Sâhib Ata Fahreddîn Ali'yi 1271'de vezirlik görevinden tasfiye et-

868 Bk. *Gunyet*, s. 13; *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 6.

869 Bk. O. Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri III. Celâleddîn Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, sayı 45, Ankara 1948, s. 54; Aynı mlf., *Türkiye*, s. 547.

870 Bk. *Pre-Ottoman Turkey* s. 226/Trk. trc., s. 224.

871 Bk. İbn-i Bibî, s. 614/Trk. trc. II, s. 140-141; Turan, *Vesikalar*, s. 178; olaylar için bk. aynı mlf., *Türkiye*, s. 475.

tirdiği zaman, **nâzır-ı memâlik** olan Zahireddîn Mütevvec yerine Zeyneddîn Ahmed el-Erzincanî tayin olunmuştu[872].

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Türkiye Selçukluları teşkilâtında yer alan bir nâzır-ı mülk/nâzır-ı memâlik görevi ve başında bulunduğu dîvân-ı nazar-ı memâlik vardı. Ancak kaynaklardan bu dîvânın görevi hakkında açık ve kesin bilgiler elde edilememektedir. Belki de bu dîvân malî işler ile uğraşan ve denetleyen bir müessese idi[873].

Dîvân-ı Pervanegî

Bu dîvânla ilgili kayıtlar yok denecek kadar azdır. Adı geçen dîvânın reisi olan **pervane**[874] veya **pervaneci**[875] unvanı taşıyan birçok memura siyasî olaylar ve bu göreve yapılan tayinler sebebiyle rastlamaktayız. Ancak pervanenin başında bulunduğu dîvânın hangi görevi yaptığı, kaynaklarda fazla bilgi bulunmadığı için, tam manasıyla anlaşılamıyor. Uzunçarşılı[876] bu görevi, "Büyük Dîvân'da bulunan arazi defterlerinde hâss ve iktâa yani dirlik olan timara ait tevcihatı yapan ve buna dair **menşur** ve beratları hazırlayan mühim bir daire ..." şeklinde açıklamaktadır. Bu konudaki tariflerden birini de Nejat Kaymaz yapmıştır. O, Pervane Muîneddîn Süleyman devri hakkında yaptığı çalışmada[877], dîvân-ı pervanegîyi "... Pervanenin denetimi altında mülk, iktâ ve sair arazi işleri ile uğraşmakta, bunlarla ilgili tayin,

872 Bk. İbn-i Bibî, s. 656/Trk. trc. II, s. 175; Aksarayî, s. 93/Trk. trc., s. 72; Turan, *Vesikalar*, s. 178; Cahen, aynı eser, s. 344; Kaymaz, *Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman*, s. 134.

873 Bk. Uzunçarşılı, *Medhal* (Memlüklerde), s. 363, 376-377; Turan, *Vesikalar*, s. 177. M. Halil Yınanç (*Türkiye Tarihi*, s. 160) bu görevi istihbarat ve posta işlerini idare eden görevli olarak açıklamaktadır. Öte yandan Eyyubîler'de Dîvân en-Nazar bütün mali dîvânlar üzerinde kontrol hakkına sahipti. Nâzır ed-devâvîn veya nâzır el-nuzzâr bu dîvânın başkanı idi, bk. R. Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri*, İstanbul 2000, s. 311.

874 Pervane'nin anlamı, daha önce zikredildiği üzere (Nizâmülmülk, *Siyaset-nâme*, Trk. trc., s. 111) iktâ ve hediyeler (sılat)e dair sultandan dîvâna ve hazineye gelen sözlü emirler demektir. Steingass (*Persian-English Dictionary*, s. 245) ise çeşitli manaları içinde haberci, komutan, padişah fermanı, müsaade, yazılı emir ve hâkimin kararı gibi manalar vermektedir.

875 Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 95; Steingass, s. 245 (pervançı olarak).

876 Bk. aynı eser, s. 95; Muharrem Kesik, "Pervane", *DİA*, s. 244.

877 Bk. *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, s. 65 n. 47.

tevcih, tahrir vs. işlemleri yapmakta, menşur ve beratları hazırlamakta ve defterleri tutmakta" şeklinde tarif etmektedir.

Nitekim bu tarife uygun olarak tespit edebildiğimiz **Dîvân-ı Pervanegî**'nin şimdilik, zikredildiği olay, Sultan Alâeddîn I. Keykubad devrinde (1219-1237) geçmektedir. Mengücüklü beyi Dâvudşâh'ın bir kısım beyleri Selçuklular aleyhine davranışlarda bulunması nedeniyle onun yanından ayrılarak Alâeddîn Keykubad'ın huzuruna geldiler. Selçuklu sultanı bu beyleri Kayseri'de yaptırdığı Keykubâdiye sarayında kabul etmiş ve ihsanlarda bulunmuştu. Bu sırada sultan emîrlerden Kemâleddîn Kamyâr'ı pervanelik dîvânına gönderdi, Erzincan beylerinin her birine emirlik ve iktâ verilmesini emretti (Ferman dâd tâ be-dîvân-ı pervanegî resaned ki cihet-i her yekrâ ümerâ'i Erzincan emâret ve iktâ'at ...)[878]. Cahen (*Pre-Ottoman,* s. 222/Trk. trc., s. 221) muhtemelen bu olaya dayanarak Kemâleddîn Kamyâr'ı pervane olarak zikretmektedir. Bu olayda sultan tarafından Kemâleddîn Kamyâr'a Erzincan emîrlerini pervanelik dîvânına götürmesi emredilmiştir. Acaba bu sırada Kemâleddîn'in görevi pervane mi, yoksa emîrleri dîvâna götürmek miydi? Çünkü daha sonraki olaylarda Kemâleddîn pervane olarak zikredilmemekte, emîr hatta melik el-ümerâ olarak anılmaktadır[879]**.**

Pervanenin ve dolayısıyla dîvânın yaptığı işler ile ilgili olarak gördüğümüz bir olayı daha önce belirtmiştik. Buna göre, Sultan Alâeddîn I. Keykubad Harezmşah ve Moğol akınları ile harap olmuş Ahlat ve çevresinin yeniden düzenlenmesi için bölgeye bir heyet göndermişti. Vezir (Sahip) Ziyâeddîn Kara Arslan, Müstevfî Sa'deddîn Erdebilî ve Tâceddîn Pervane'den oluşan bu heyet, bölgenin işlerini düzenleyecek, vergilerini (ebvâb-ı mâl) tespit edecek, kayıpların ve ölülerin emlâkini yazacaktı. Nitekim Ahlat'a ulaşan adı geçen devlet adamları **dîvân** kurarak kayıpların bütün emlâk ve ziyâlarını yazdılar (tahrirlerini yaptılar). Dağılmış olan çiftçi ve dihkanları eski topraklarına davet ettiler. Onlara tohum ve hayvan verdiler. Ayrıca bir süre alışılmış vergiler (**tekalif-i**

878 Bk. İbn-i Bibî, s. 348/Trk. trc. I, s. 358; Uzunçarşılı, aynı eser, s. 96; Turan, *Türkiye,* s. 354.

879 Bk. İbn-i Bibî, Trk. trc. I, s. 381, 386-387, 390, 418, 429-423 vdd.

ma'hud) için müsamaha gösterdiler. Kale muhafızlarını çağırarak kalelerin bütün gelir ve giderlerini (**dahl ü harc)** tespit ettiler[880]**.** Görüldüğü gibi bu olayda da pervanenin işleriyle ilgili olarak emlâk ve araziyle ilgili kayıtlar geçmekte, hatta dîvân söz konusu edilmektedir. Ancak bu olaydan her görevlinin kendisine ait dîvânın mı, yoksa geçici bir dîvânın mı kastedildiği anlaşılamıyor.

Pervaneler ehl-i kalem kökenli idiler. Ancak bunlar arasında Muîneddîn Pervane askerî sınıfa katılmak maksadıyla Erzincan **serleşkerliği** için mücadele etmişti[881]. Ayrıca Tâceddîn Pervane ve Veliyeddîn Pervane de komutan olarak görev üslenmişlerdi. "XIII. yüzyıldan başlayarak Selçuklu tarihinde çok güçlü duruma gelmiş pervaneler mevcuttu."[882] Bunlardan Türkiye Selçukluları teşkilâtında pervane olarak görev yapanlar içinde en önemli şahsiyet Muîneddîn Süleyman Pervane olup, bir devre damgasını vurarak bütün devleti idare etmişti[883]. Onun münşîlerinin ileri gelenlerinden biri Hatiroğlu Şerefeddîn Mesûd idi[884]. Hatiroğlu Şerefeddîn'in kardeşi Ziyaeddîn ise **pervane nâibliği** ve hâciblik görevinde bulunmuştu[885]. Pervanelere önemli görevler de verilmekte olup, protokolde önde gelenler arasında idi. Halifenin elçisi Muhyeddîn İbn el-Cevzî Sultan Alâeddîn I. Keykubad'ın huzuruna çıktığında Pervane Celâleddîn Kayser ile Zahireddîn Mansûr saygı ifadesi olarak onun sağdan ve soldan elini tutarak (koltuklama) tahtın önünde hazırlanmış olan kürsi (iskemleye) ye oturtmuşlardı[886]. Öte yandan bazen ölen hükümdarın yerine kimin geçirileceği konusundaki görüşmelere pervaneler de iştirak etmekte idiler. Nitekim Sultan İzzeddîn I. Keykavus öldüğünde yerine kimin geçirileceği hususunda yapılan toplantıya katılanlar arasında Pervane Şerefeddîn Muhammed de bulunmakta idi[887]. Aynı şekilde II. Keyhusrev'in vefatından sonra üç oğlundan

880 Bk. aynı eser, s. 427-428/Trk. trc. I, s. 428-429; Turan, aynı eser, s. 377.
881 Bk. Kaymaz, aynı eser, s. 51-52, 56.
882 Cahen, Trk. trc., s. 220.
883 Bk. Kaymaz, aynı eser; R. Turan, aynı eser, s. 66; Kesik, "Pervane", *DİA*, s. 244.
884 Bk. İbn-i Bibî, s. 644/Trk. trc. II, s. 165; Kaymaz, *Pervane*, s. 71**.**
885 Bk. Aksarayî, s. 97/Trk. trc., s. 75.
886 Bk. İbn-i Bibî, s. 258/Trk. trc. I, s. 277; Turan, *Türkiye*, s. 333.
887 Bk. aynı eser, s. 200, 204/Trk. trc. I, s. 218, 222: Turan, aynı eser, s. 326.

hangisinin tahta çıkacağı konusunu görüşmek üzere toplanan devlet ileri gelenleri arasında Pervane Fahreddîn Ebû Bekr Attâr da yer almıştı[888].

Pervaneler elçi olarak da görevlendirilmekte idiler. Baycu Noyan'ın yanına Pervane Nizâmeddîn Hurşid gönderilmişti[889](1256). Bu şahıs güçlü bir kaleme, güzel konuşma ve ifade yeteneğine ve isabetli görüşe sahipti[890]. Bu yetenekleri onun elçi olarak seçilmesinde rol oynamış olmalıdır. Nizâmeddîn Hurşid daha sonra ikinci defa, o sırada hâcib olan Muîneddîn Süleyman ile, Baycu'ya gönderildi[891]. Sultan Rükneddîn IV. Kılıç Arslan'ı Burgulu'da hapisten çıkararak Konya'da tahta oturtan devlet ileri gelenleri arasında Nizâmeddîn Hurşid de bulunmakta idi.

Tespit edilebilen pervaneler:

Zahireddîn İli Pervane[892],

Celâleddîn Kayser[893],

Şerefeddîn Muhammed[894],

Kemâleddîn Kamyâr ?

Tâceddîn Pervane[895](Alâeddîn I. Keykubad ve II. Keyhusrev devri, öl. 1238)

888 Bk. aynı eser, s. 549/Trk. trc. II, s. 88; Turan, aynı eser, s. 458-459; Kaymaz, *Pervane*, s. 40.

889 Bk. İbn-i Bibî, s. 619/Trk. trc. II, s. 144-145; Turan, aynı eser, s. 479; Kaymaz, aynı eser, s. 61.

890 Bk. Aksarayî, s. 41/Trk. trc., s. 31.

891 Bk. İbn-i Bibî, s. 624/Trk. trc. II, s. 149; Aksarayî, s. 42/Trk. trc., s. 33; Kaymaz, aynı yer.

892 Zahireddîn İli İbn Yağıbasan (Danişmendli), Sultan I. Keyhusrev'in ikinci tahta çıkışında I. Keykubad'ı desteklediği için sürgün edilmiş ve kısa bir süre sonra da öldürülmüştür, bk. İbn-i Bibî, s. 114, 188/Trk. trc., s. 134-135, 206: Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 222/Trk. trc., s. 221; Turan, aynı eser, s. 294.

893 Bk. İbn-i Bibî, s. 220, 258/Trk. trc. I, s. 238, 277; Cahen, aynı yer, Turan, aynı eser, s. 333.

894 Bk. not 886.

895 Bk. İbn-i Bibî, s. 428-429, 441, 450-451, 464, 466, 471, 473-474/Trk. trc. I, s. 428-430, 438, 446-447, II, s. 19, 21, 25-26, 28-29; Aksarayî, s. 45/Trk. trc., s. 35; Cahen, aynı yer: Turan, *Türkiye*, s. 377-378, 383, 404-405, 409-410. R. Turan (*Türkiye*, s. 67) ve Kesik "Pervâne", *DİA*, s. 244 bu Pervane'yi belki de bir basım hatası olarak II. Keykubad devrinde zikretmektedirler.

Veliyeddîn (öl. 1243, Kösedağ Savaşı)[896]
Fahreddîn Ebû Bekr Attar (öl. 646/1248-1249)[897],
Seyfeddîn Habib (üç kardeşin müşterek saltanatı 1249)[898]
Nizâmeddîn Hurşid (656/1258, idam edildi)[899],
Muîneddîn Süleyman Pervane[900],
Nevruz (İlhanlı vezir Şemseddîn Cüveynî'nin oğlu, 680/1281-1282)[901],
Vezir Fahreddîn Kazvinî'nin bir kardeşi, 684/1285[902],
Muîneddîn Muhammed Beg (Muîneddîn Süleyman'ın oğlu[903],
Rükneddîn (görev tarihi: 699/1299-1300)[904].

Sultan tarafından göreve tayin edilen pervanenin, öteki devlet ileri gelenleri gibi, adına **menşur** yazılmakta idi[905].

Dîvân-ı Berîd (Berîd Teşkilâtı)

Türkiye Selçukluları teşkilâtında, her ne kadar, Dîvân-ı Berîd ismi kaynaklarda geçmemekte ise de, buraya mensup elemanlar ile ilgili bilgiler mevcuttur.

Casuslar

Nitekim bu teşkilâtın elemanlarından biri casuslardır. Sultan İzzeddîn I. Keykavus Sinop'un fethi için harekete geçtiğinde, bu

896 Bk. İbn-i Bibî, s. 487, 510, 524/Trk. trc. II, s. 36, 58, 70; Turan, *Türkiye*, s. 413, 429, 435; Cahen, s. 222/Trk. trc., s. 221.
897 Bk. İbn-i Bibî, s. 549 -550/Trk. trc. II, s. 88-90, 94-95, 121; Cahen, s. 343/Trk. trc., s. 333; Turan, aynı eser, s. 459-462.
898 Bk. İbn-i Bibî, s. 591, 596/Trk. trc. II, s. 123, 127.
899 Bk. İbn-i Bibî, s. 597, 604, 619-620, 626/Trk. trc. II, s. 128, 133, 144-145, 149-150; Aksarayî, Trk. trc., s. 31, 33-34; Turan, aynı eser, s. 479; Kaymaz, *Pervane*, s. 59.
900 Bk. Kaymaz, aynı eser.
901 Bk. Aksarayî, s. 140/ Trk. trc., s. 110/Cahen, aynı eser, s. 343.
902 Bk. Aksarayî, s. 149/Trk. trc., s. 118; Cahen, aynı yer, s. 343/Trk trc., s. 333.
903 Aksarayî, Trk. trc., s. 168, 195-196, 199-200, 206, 209; Cahen (aynı yer), onun 693/1293-1294'ten önce, Kaymaz ise (s. 96, n.7) 1297-1299 yıllarında görev yaptığını zikretmektedirler.
904 Bk. Aksarayî, s. 251, 253, 260/ Trk. trc., s. 202, 204, 209: Cahen, 343/Trk. trc. s. 333.
905 Bk. İbn-i Bibî, s. 550/ Trk. trc. II, s. 89.

şehir ve Canit (Trabzon) hâkimi Kir Aleksios'un durumu hakkında bilgi edinmek için önden casuslar gönderildi. Bu casuslar geri döndüklerinde bilhassa Kir Aleksios ile ilgili bilgiler verdiler[906].

Sultan Gıyâseddîn II. Keyhusrev Moğollar'a karşı harekete geçmek üzere asker topladığında, casuslar ve haberciler (**cevasis u münhiyân)** gelerek Baycu Noyan'ın Horasan, Irak, Fars Kirman bölgelerinden temin ettiği kalabalık bir orduyla süratle Anadolu'ya geldiklerini haber verdiler[907]. Alâeddîn II. Keykubad Kıpçak ovasına varıp Batu Han'ın huzuruna gitmek üzere yola çıktığında, kardeşleri onun gidişinden pişman olmuşlardı. Eğer o hedefine ulaşır, yarlığ hükümleriyle geri dönerse, ülke kendi yönetimlerinden çıkar şeklinde bir düşünceye kapıldılar. Bu nedenle Alâeddîn II. Keykubad'ın peşinden gizlice haberciler ve casuslar (**kussad ve cevasis)** gönderdiler. Bu olaylara göre casuslar genelde dış bölgelerde askerî bilgiler toplamakta idiler[908].

Münhîler

Sultan Gıyâseddîn I. Keyhusrev tahtı terk edip gurbete çıkıp Malatya'ya yaklaştığında **münhî** (haberci) durumu bu şehrin hâkimi Melik Muizzeddîn Kayserşâh'a haber verdi[909].

Sultan Alâeddîn I. Keykubad devrinde etrafa gönderilen münhîler Diyarbekir yöneticisinin başını itaat halkasından çıkardığını (yani itaatten çıktığını) bildirdiler[910]. Erzincan Mengücüklü meliki Alâeddîn Dâvudşâh Eyyubîler'den Melik Eşref ile iş birliğinde bulunması üzerine, haberci (münhî) onun oğullarıyla beraber Selçuklu sultanının huzuruna varmadan önce olup bitenleri Alâeddîn I. Keykubad'a haber verdiler[911]. Rükneddîn IV. Kılıç Arslan Moğol komutanlarından Nabşi Noyan ve adamları tarafından öldürüldüğünde (1266) onun cesedini Konya'ya götürmek için gelenler arasında haberciler (**münhiyân)** da bu-

906 Bk. İbn-i Bibî, s. 148/Trk. trc. I, s. 169; Turan, *Türkiye*, s. 303-304; Koca, aynı eser, s. 30, 76.

907 Bk. İbn-i Bibî, s. 520/ Trk. trc. II, s. 67.

908 Bk. Aksarayî, s. 39/Trk. trc., s. 30; olaylar için bk. Turan, aynı eser, s. 473-474.

909 Bk. İbn-i Bibî, s. 41/Trk. trc. I, s. 60.

910 Bk. aynı eser, s. 274-275/Trk. trc. I, s. 292.

911 Bk. aynı eser, s. 357/Trk. trc. I, s. 366; olaylar için bk. Uyumaz, *Alâeddîn Keykubad Devri*, s. 41-43; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013 (8. baskı), s. 247-248.

lunmakta idi[912]. Münhîler genelde bir haberci gibi çalışmakta, topladıkları bilgileri sultana (veya merkeze) bildirmekte idiler.

Musrî' (ç. **Musrî'an)**

Sultan Alâeddîn I. Keykubad Harran, Urfa, Rakka ve oraya bağlı yerlerin fethi için harekete geçerek ordunun toplanma yeri olan Kayseri'ye ulaştığında, **musrî'an** (haberciler) eline fermanlar vererek ülkenin çeşitli bölgelerine dağılmış olan askerlerini göreve çağırdı[913]. Daha sonra Melik el-Ümerâ Kemâleddîn Kamyâr Harran'ı fethettiğinde olayı ayrıntılı olarak anlatan bir mektubu bir **musrî'** (haberci) ile Selçuklu sultanına gönderdi. Sultan Alâeddîn I. Keykubad bu haberciyi (kasıd) her türlü hediyelerden pay sahibi yaptı. Ancak çok geçmeden Eyyubîler'den Melik Kâmil Harran'ı geri aldı. Malatya habercileri (kussad-ı Malatya) bu durumu Alâeddîn I. Keykubad'a ilettiler[914]. Haberciler müjdeli haberler getirdiklerinde sultan tarafından önemli hediyelerle mükâfatlandırılmakta idiler.

Nakkal[915]

Pervane Ebû Bekr Attâr ile Emîr-i Dâd Nusret'in bazı devlet adamlarını öldürmeleri sonucu, aşırı gurur ve kibre katılan Pervane'nin oğlu eğlence meclislerinde, "Bir gün bu yaşlı bunağın (Vezir [Sâhib] Şemseddîn Isfahanî) başına aynı şey gelecek" dedi. **Nakkalan (muhbirler)** bu sözü alıp alıp vezirin kulağına ulaştırdılar[916]. Belki bu görevliyi berîd teşkilâtından saymasak da, saraylarda ve meclislerde bu tip görevlilerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ulak

Vezir Şemseddîn Isfahanî nakkalan ile gelen ihbar üzerine, sıranın kendisine geleceğini anlayarak Erzincan serleşkeri Mahmûd'u yanına çağıran bir mektubu **sabık ulakçı** ile gönderdi[917]. Şemseddîn Isfahanî ile Şerefeddîn Mahmûd'un dostluğu önce-

912 Bk. Aksarayî, s. 86-87/Trk. trc., s. 65; olaylar için bk. Turan, aynı eser, s. 531.
913 Bk. İbn-i Bibî, s. 447/Trk. trc. I, s. 443.
914 Bk. aynı eser, s. 449/Trk. trc. I, s. 445.
915 Nakkal: Nakleden. Ancak M. Öztürk bu kelimeyi muhbir olarak çevirmiştir.
916 Bk. İbn-i Bibî, s. 557/Trk. trc. II, s. 94.
917 Bk. aynı eser, s. 558-559/Trk. trc. II, s. 95; Turan, *Türkiye*, s. 461-463.

leri iyi iken daha sonra araları açıldı. Şerefeddîn Kayseri'nin nahiyelerinden Çubuk'ta bulunduğu sırada Vezir Şemseddîn bir mektubu **ulak** ile oraya gönderdi. Diğer emîrler bu mektubu okuduktan sonra Şerefeddîn'i ulaka teslim ettiler. Ulak da onu öldürdü[918].

Sultan Alâeddîn I. Keykubad Çaşnigîr Şemseddîn Altunaba'yı elçi[919] olarak Celâleddîn Harezmşah'a göndermişti. Ancak Altunaba'nın ikamet süresi uzayınca Selçuklu sultanı bu durumdan rahatsız oldu, olayı en kısa zamanda öğrenip dönmesi için Emîr Kemâleddîn Kamyâr'ı ulak yolladı[920]. Habercilik görevini yanı sıra ulak cellat olarak görev yapmakta, büyük emîrlerden biri de gereğinde ulaklık yapmakta idi.

Selçuklu emîrleri Diyarbekir (Amid)'i fethetmek istediklerinde Sultan Gıyâseddîn II. Keyhusrev'e bir ulak göndererek, bu şehir tarafına hareket ettiklerini, orayı almak niyetinde olduklarını bildirerek askerî yardım istediler. Daha sonra Diyarbekir'in fethi ve şehirde işlerin düzene konulmasından sonra Selçuklu emîrleri sultana ulak ve musri'an ile durumu ve isteklerini bildirdiler[921].

Kasıd (ç. **Kussad**)

Haberciler içinde kaynaklarda zikri en çok geçen görevlidir. Tahtı terk edip gurbet yolculuğuna çıkan Gıyâseddîn I. Keyhusrev Konya'nın Lâdik köyünde saldırıya uğradı, eşyalarının önemli bir kısmı kayboldu ve yağmalandı. Sâbık sultan bu durumu bildiren bir mektubu kardeşi II. Süleymanşah'a haberciler (**kussad**) vasıtasıyla gönderdi[922]. Alâeddîn I. Keykubad kardeşi İzzeddîn I. Keykavus arasındaki saltanat mücadelesi sırasında Ankara'ya çekilmiş ve burada muhasara edilmişti. Sonuçta muhasaraya daha fazla dayanılamayacağı anlaşıldığında şehir halkından bazıları Alâeddîn Keykubad ile görüştüler. Daha sonra güzel konuşan bir haberci (kasıd) seçerek onu Seyfeddîn Ay-aba'ya gönderdiler.

918 Bk. aynı eser, s. 567-568/Trk. trc. II, s. 102; Turan, s. 463.

919 Elçiler için bk. E. Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul 2011.

920 Bk. İbn-i Bibî, s. 383/Trk. trc. I, s. 386.

921 Bk. aynı eser, s. 491, 497/Trk. II, s. 43, 48; Turan, aynı eser, s. 418-419.

922 Bk. İbn-i Bibî, s. 37/Trk. trc. I, s. 56; S. Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhusrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi* (*1192-1211*), Ankara 2006, s. 65.

Seyfeddîn bu durumu sultana arz etti. Bu haber sultanı memnun etmiş olmalı ki, haberci "el öpme şerefini" kazandı[923]. Daha sonra İzzeddîn I. Keykâvus eğlence ile vakit geçirirken, Sinop tarafındaki sınır muhafızlarından kussad (haberciler) gelerek sultana mühürlü bir mektup getirdiler. Bu mektupta Canit(Trabzon) tekfuru Kyr Aleksios'un yaptığı kötülükleri ve sultanın özel toprağında çıkardığı karışıklığın haddini aştığı yazılıydı[924]. Daha sonra Selçuklular Sinop'a doğru harekete geçtiklerinde, Kyr Aleksios Türkler'e esir düşmüştü. Sultan bu olaydan sonra bir kasıd göndererek şehri teslim etmelerini istedi[925].

Ermeni Kralı II. Leon 1218'de İzzeddîn I. Keykâvus'a itaati kabul ettiğinde yıllık haracı ülkesine gelecek kussad ve muhassıllara ödeyeceğini bildirmişti[926]. İzzeddîn I. Keykâvus Erzincan meliki Fahreddîn Behramşâh'ın kızı Selçuk Hatun ile evlenmek istediğinde, kussad (haberciler) "sultanın huzuruna giderek bu işin olacağını bildirdiler"[927].

Sultan Alâeddîn I. Keykubad tahta geçtikten sonra (1220), Sivas'tan Konya'ya doğru giderken Gedük'te konaklamış ve burada Şam beldelerine kussad (haberciler) göndererek olayları onlara duyurmuştu. Daha sonra Alâeddîn I. Keykubad'ın Konya'ya gelip tahta oturduğunu uc bölgesine ve itaat altındaki emîrlere duyurmak için her bir emîre makam ve mevkiine göre ferman yazıldı ve kussad (haberciler) eliyle acele gönderildi[928]. Muhyeddîn İbn el-Cevzî Abbâsî halifesi Nâsır li-Dinillâh (öl. 1225)'in elçisi olarak Anadolu'ya girdiğinde; Selçuklu emîrlerinin habercileri (kussad-ı ümerâ) ile Malatya komutanları (serverleri) onun geldiğini Alâeddîn I. Keykubad'a haber verdiler (1221'den sonra)[929]. Alâeddîn I. Keykubad devrinde sultan kendisini tahttan indirmek

923 Bk. İbn-i Bibî, s. 137/Trk. trc. I, s. 158.
924 Bk. İbn-i Bibî, s. 147/Trk. trc. I, s. 169; Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus*, s. 30.
925 İbn-i Bibî, s. 150/ Trk. trc. I, s. 150.
926 Bk. İbn-i Bibî, s. 170/ Trk. trc. I, s. 190; fazla bilgi için bk. Ersan, *Anadolu'da Ermeniler*, s. 170-172.
927 Bk. İbn-i Bibî, s. 174/Trk. trc. I, s. 193.
928 Bk. aynı eser, s. 212, 220/ Trk. trc. I, s. 229-230, 238; Turan, aynı eser, s. 328-329; Uyumaz, *Alâeddîn Keykubad Devri*, s. 22.
929 Bk. İbn-i Bibî, I, s. 256/Trk. trc. I, s. 275; Turan, s. 333; Uyumaz, aynı eser, s. 81.

isteyen emîrleri cezalandırdıktan sonra ülkenin her tarafındaki nâiblere onların mallarına el koymaları için fermanlar gönderdi. Nâibler müsâdere edilen malların icmâlini (özet) tutarak kussad ile Selçuklu hazinesine yolladılar[930]. Suğdak'ı fetheden Melik el-Ümerâ Hüsameddîn Çoban daha sonra bir gemi hazırlatıp, durumu anlatan bir mektup yazıp, bir haberciyle Alâeddîn I. Keykubad'a gönderdi. Kasıd (haberci) huzura varıp bu önemli fethin müjdesini sultanın bilgisine sundu[931]. Bir diğer olayda Melik el-Ümerâ Mubârizeddîn Çavlı Ermenilerin idaresinde bulunan Çinçin Kalesi'ni fethettiğinde durumu bir kasıd ile Alâeddîn I. Keykubad'a bildirmiş, daha sonra da Nâib Hetumlu Konstantin'in istekleri için de ikinci bir kasıd göndermişti[932]. Öte yandan Mengücükler'den Kögonya (Şebin Karahisar) meliki Muzafferedddîn Muhammed, Atabeg Mubârizeddîn Ertokuş'a sultana itaat edeceğini bildirmiş, bu haberi alan atabeg, hemen Alâeddîn I. Keykubad'ın huzuruna kussad (haberciler) göndermişti. Haberciler on günlük yolu iki gündüz iki gece yol alarak sultanın dergâhına ulaşmışlardı[933]. Bu olayda önemli olan, habercilerin aldıkları görevi yerine getirmek için ne kadar hızlı hareket ettikleridir.

Babaî isyanı sırasında (1240), Selçuklu ordusu âsilere karşı harekete geçtiğinde emîrler öncü birliklerine kussad (haberciler) göndererek, "Eğer Babaî askerlerini görürseniz hemen üzerine gitmeyin, onlara hep birlikte saldıralım" dediler[934]

Sâhib Şemseddîn Isfahanî öldürüldükten sonra (1249), haberciler (kussad) kellesini Sivas'ta bulunan Rükneddîn IV. Kılıç Arslan'a götürdüler[935].

Rükneddîn IV. Kılıç Arslan Konya'da kardeşi İzzeddîn II. Keykavus'un yanından kaçıp Develi'ye yöneldiğinde, buranın serleşkeri Nusreteddîn'e haberciler (musri'ân) ile onun geldiğini bildirmişlerdi. Daha sonra IV. Kılıç Arslan Kayseri'ye ulaştı ve

930 Bk. İbn-i Bibî, s. 274/Trk. trc. I, s. 291.
931 Bk. aynı eser, s. 330/Trk. trc. I, s. 342; Uyumaz, aynı eser, s. 37.
932 Bk. İbn-i Bibî, s. 341/Trk. trc., s. 352-353; Uyumaz, aynı eser, s. 32-33; Ersan, aynı eser, s. 180-181.
933 Bk. İbn-i Bibî, s. 362/Trk. trc. I, s. 370; Uyumaz, aynı eser, s. 44.
934 Bk. İbn-i Bibî, s. 502-503/Trk. trc. II, s. 52.
935 Bk. İbn-i Bibî, s. 587/Trk. trc. II, s. 120.

ülkenin her yönüne haberciler (kussad) ve ulaklar gönderip iyi vaatler ve çekici sözlerle herkesi oraya çağırdı[936].

Karaman, Zeyn el-Hac ve Bunsuz gibi Türk emîrleri Ermenek tarafında isyan ettiler. Daha sonra Zeyn el-Hac ve Bunsuz yakalanarak Konya'ya getirildiler ve burada öldürüldüler. Bu olayın fetihnâmesini güvenilir haberciler (**kussad-ı emin)** ile fermanların müjdesiyle birlikte vilâyetlere gönderdiler[937].

Haberciler ile ilgili zikrettiğimiz olaylara göre, onlar sınırlarda da görev yapmakta, önemli haberleri, söz gelişi bir elçinin gelişini de merkeze bildirmekte idiler. Sultanlar tahta geçtiğinde, yabancı ülkelere haberciler gönderilerek bu cülûs duyurulurdu. Ayrıca bu durum itaat altındaki emîrlere yazılarak kasıdlar vasıtasıyla bildirilmekte idi. Müsâderelerde de haberciler görev yapmakta, ele geçirilen mallar kaydedildikten sonra bir özet (icmal) ile merkezdeki hazineye gönderilmekte idi. Selçuklu ordusu bir yeri fethettiğinde müjdeli haber kasıdlar ile sultana ulaştırılmakta idi. Bir sefer esnasında da öncü birlikler ile asıl ordu arasındaki irtibatı haberciler sağlamakta idi. Habercinin verdiği müjdeli bir haber ona sultanın elini öpme şerefini kazandırabilmekte idi.

Cl. Cahen (*Pre-Ottoman Turkey*, s. 226/Trk. trc. s. 224) bu konu ile ilgili bir satırlık bilgi vermektedir, "Sonuç olarak Selçuklu Devleti'nde, komşuları gibi, **berîd** adı verilen bir posta idaresi vardı."

Zikredilen olaylara göre kanaatimizce Türkiye Selçukluları'nda da haberleşmeyi sağlayan bir (berîd) teşkilât mevcut olup ancak kaynaklarda ismi tam olarak geçmemektedir.

Dîvân-ı Niyâbet (?)

Büyük Dîvân'a dâhil üyeler arasında **nâib**[938] ve **atabeg**[939] de bulunmakta idi. Nâib ve atabegin de ayrıca kendilerine mahsus bir dîvânları var mı idi? Kaynaklarda bu hususta -şimdiye kadar- bir bilgiye rastlayamadık Nitekim el-Hoyî'nin *Gunyet*

936 Bk. aynı eser, s. 611-612/Trk. trc. II, s. 139

937 Bk. Aksarayî, s. 72/Trk. trc., s. 54.

938 Nâib için bk. Casim Avcı, "Nâib", *DİA*, s. 311-312.

939 Atabeg için bk. M. F. Köprülü, "Ata", *İA*, s. 711-712, C. Alptekin, "Atabeg", *DİA*, s. 38-40.

el-Kâtib (s. 5)'inde dîvândaki devlet adamlarına nasıl hitap edileceği belirtilmektedir. Buna karşılık atabeg ve nâib-i saltanat görevleri için bu şekilde ifadeler kullanılmamıştır[940].

Ayrıca el-Hoyî, *Rüsûm er-Resâ'il* adlı eserinde (s. 28-29), "Takrîr-i Niyâbet" başlıklı örnek bir yazıda bir nâibin "filan şehrin Dîvân-ı Niyâbet'ine" tayininden bahsetmektedir (... Niyâbet-i Dîvân-ı mahrusey-i filan be-zimmet-i ihtimâm-ı o tefviz üftâd.) Bu nâibler tayin yazısının gidişatından anlaşıldığına göre; vilâyet, şehir veya kasabalarda devletin temsilcisi olan idarecilerin manasındadır[941]. Nitekim Aksarayî[942]'de "nüvvâb ve kardârân"ın vilâyetlere tayin edildiği zikredilmektedir. Böylece taşra teşkilâtında görev yapan nâib'in de bir dîvânının bulunduğu anlaşılmaktadır (ayrıca bk. Nâib, s. 180).

Dîvân-ı Mezâlim

Türkiye Selçukluları döneminde de bu müessesenin varlığı görülmektedir. Gıyâseddîn I. Keyhusrev zamanından Alâeddîn I. Keykubad döneminin ortalarına kadar Türkiye Selçuklu sultanları her gün bizzat adliyede (dâdgâh) hazır bulunurlar ve mazlumların haklarını verirlerdi. Sultanlar şer'î işleri kadıya havale etmekte, alışveriş (muamele) davaları ile devlete ait ve örfî davaları dîvân sahipleri (eshab-ı dîvân) vasıtasıyla sonuçlandırmakta idiler. Bu davalara bakıldığı sürece hiçbir şekilde güçlü ile zayıf ve zenginle fakir arasında fark gözetilmezdi. Nitekim Gıyâseddîn I. Keyhusrev sultanlık günlerinde her gün toplantı salonunda (soffay-ı bâr) tahta oturmakta, şikâyetçilerin davasını dinleyerek öğrenmekte, sonra kadıların ve imamların huzurunda davaları sonuçlandırıp hüküm vermekteydi[943]. Sultan Gıyâseddîn I. Keyhusrev, âdeti üzere, yine Dîvân-ı Mezâlim'de (dâdgâh) adâlet dağıttığı bir gün huzuruna gelen bir grup tüccar Antalya'da Hristiyanlar tarafından soyulduklarını şikâyet etmişti. Bu şikâyet Selçuklu sultanının Antalya'ya sefer yapmasına ve bu şehri fethetmesine sebep olmuştu (1207)[944].

940 Bk. *Gunyet*, s. 9 ve *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 8.
941 Bk. Turan, *Vesikalar*, s. 62.
942 Bk. *Müsameret el-Ahbâr*, s. 89/Trk. trc., s. 67.
943 İbn-i Bibî, s. 93-94/Trk. trc. I, s. 114; Turan, *Türkiye*, s. 291.
944 Bk. İbnî Bibî, s. 95-96/Trk. trc. I, s. 115-117; Merçil, *Alâmetler*, s. 15.

Sultan Alâeddîn I. Keykubad 1227'de Antalya'ya gelerek burada bir ay kaldı ve âdet olduğu üzere, bu sürede Dîvân-ı Mezâlim'de oturarak şikâyet dinledi, "Mazlumun kanadını sarıp zâlimi ortadan kaldırdı."[945] Yazıcızâde[946], ise bu olaya bazı ilâvelerde bulunmaktadır, "şer'î ve dîvânî işleri kendi görürdü, şer' işini ehl-i şer' meşveretiyle çözümler ve dîvânîye kendisi cevap verirdi". Aynı Selçuklu sultanı yine bir mezâlim dîvânında tüccarların şikâyeti üzerine Kırım'a ve Ermeniler üzerine seferler tertiplemişti[947]. Sultan Alâeddîn I. Keykubad'ı Yassıçimen Savaşı (1230)'nı kazanmasından sonra işlerin çoğalması ve ülke sınırlarının genişlemesiyle bu kural yani mezâlime oturma geleneği ihmal edildi. Selçuklu sultanları adalet işlerinin hemen hemen tamamını devlet ümerasına ve saltanat büyüklerine (erkân-ı saltanat) havale ettiler[948]. Vezir Sâhib Şemseddîn Isfahanî dîvân üyeleriyle bu görevi yerine getiren devlet adamlarından biriydi. "Dîvân kurulduktan sonra tercümanlar ve münşîler sofanın sağında ve solunda rütbelerine göre otururlar, devlet emîrlerinin her biri de makam derecelerine göre dizüstü çökerlerdi. Sâhib ortada tahtın bir koluna dayanarak tek başına yalnız olarak otururdu. Emîr Celâleddîn Karatay ile Şemseddîn Mahmûd Tuğrâî sâhibin önünde biraz uzakça bir yerde dizleri üzerine çökerlerdi. Emîr-i Dâd Reşideddîn ile Emîr-i Dâd Hatıreddîn bellerine kuşandıkları altın kılıçlarıyla sofanın kenarında ayakta dururlardı. Burada adâlet isteyenlerin davalarını tercümanlar aracılığıyla sonuca bağlarlar, hükümleri kâtiplere verirlerdi. Onlar da suçsuzun hakkını gözeten, zalimin ve haksızın cezasını veren her bir hükmü şeriata ve muameleye uygun olarak kaleme alırlardı. Hiçbir yaratığa iltimas etmeyi, haksız destek verip korumayı ve taraf tutmayı akıllarından geçirmezlerdi. Hükmü giyen kimse onu bir kaza ve kader olarak görürdü"[949]. İbn-i Bibî'nin verdiği bu bilgiler Dîvân-ı Mezâlim'in nasıl çalıştığı hususunda bir örnek teşkil etmektedir. Bu dîvânda tercümanların görevi de

945 İbn-i Bibî, s. 300/ Trk. trc. I, s. 315; Turan, aynı eser, s. 315.
946 Bk. Houtsma nşr., s. 214; Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, s. 265.
947 Bk. İbn-i Bibî, s. 301 vdd./ Trk. trc. I, s. 316 vdd.; Merçil, aynı eser, s. 15.
948 Bk. İbn-i Bibî, s. 94/Trk. trc. I, s. 114-115; Turan, *Türkiye*, s. 291.
949 Bk. İbn-i Bibî, s. 572/Trk. trc. II, s. 106.

önemlidir. Çünkü o dönemde Anadolu'da birkaç dil konuşulmaktadır[950] ve dîvâna müracaat edenler hakkında sağlıklı hüküm verebilmek için tercümanların görevlerini tam olarak yapmaları gerekmekteydi. Adı geçen dîvânda bulunan görevlilerden biri de **emîr-i dâd**dır[951]. Dîvân-ı Mezâlim kararlarına itiraz var mıydı? Bu konuda bilgiyi yine İbn-i Bibî vermektedir, ona göre[952], "Eğer hükümlü itiraza ve karşı gelmeye kalksa, tekrar dîvânın (dîvân-ı tazallum) huzuruna çıkarılır ve âsilere verilen cezaya çarptırılırdı."

Öte yandan Rükneddîn IV. Kılıç Arslan Konya'da tahta geçirildiği zaman (1262), bizzat kendisi de davaya bakarak birkaç mazlumun hakkını vermişti[953].

Türkiye Selçukluları'nın Moğollara tâbi ve Muîneddîn Pervane'nin devletin kaderine hâkim olduğu sıralarda (1262-1277), Anadolu'da geçici bir sükûn ve refah devri yaşanmıştı. Bu dönemde çavuşlar sokaklarda bağırarak zulüm gören veya haksızlığa uğrayan halkın gelip şikâyetlerini saltanat sarayına (ber dergâh-ı saltanat) arz etmesini ilân ettikleri hâlde, birçok gün kimse başvuruda bulunmamıştı[954]. Böylece iktidarın güçlü olduğu ve ülkede otorite sağlandığı zamanlarda Dîvân-ı Mezâlim'e fazla bir iş düşmediği anlaşılmaktadır.

Dîvân-ı Müsâdere

Daha önceki Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Türkiye Selçukluları'nda da Dîvân-ı Müsâdere'nin varlığı görülmektedir. Bu konuda iyi bir çalışma rahmetli Prof. Dr. Feda Ş. Arık tarafından yapılmıştır[955]. Feda Arık'ın bu çalışması 1075-1243 yıllarını kapsamakta ve ona göre müsâdereler üçe ayrılmaktadır: 1- Devlet erkânına, 2- Ümeraya, 3- Raiyyete.

950 Bk. E. Merçil, "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten*, sayı 248, Ankara 2003/ *Selçuklular-Makaleler-*, İstanbul 2011, s. 106.

951 Türkiye Selçukluları'nda emîr-i dâd müessesesi için bk. Merçil, aynı eser, s. 218-229.

952 Bk. İbn-i Bibî, s. 572-573/Trk. trc. II, s. 106.

953 Bk. aynı eser, s. 624/Trk. trc. II, s. 149.

954 Bk. Aksarayî, s. 89/Trk. trc., s. 67; Kaymaz, *Pervane*, s. 129.

955 Bk. "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Musâdere", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebligler III, Türk Tarihi*, cilt I. İstanbul 1986, s. 47-62.

Türkiye Selçukluları'nda bu dîvânın varlığı devlet ileri gelenleri ve memurlara verilen ceza ve idamlar dolayısıyla karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca servet temin etmek için yapılan müsâdereler de vardı.. Biz burada daha çok sultanlar tarafından yapılan ve belirli bir prosedür uygulanan müsâdereler üzerinde durmak istiyoruz.

Sultanlar tarafından yapılan müsâdereler

Bu konuda tespit edilen ilk olay II. Kılıç Arslan devrinde geçmektedir. Onun görevinden azledilip ülkesinden uzaklaştırdığı veziri İhtiyâreddîn Hasan'ın bütün malı sultanın damadı Mengücüklü Behramşah tarafından müsâdere edilmişti (1189)[956].

Adı geçen konudaki ikinci olay daha geniş kapsamlıdır ve Sultan Alâeddîn I. Keykubad ile üstünlük ve nüfuz mücadelesine giren emîrler arasındadır. Alâeddîn I. Keykubad bu sebeple o sırada Türkiye Selçuklu Devleti'nin önde gelen ve yetenekli devlet adamlarını yok etmekten çekinmemiştir. Sultan başta Melik el-Ümerâ Seyfeddîn Ayaba, Emîr-i Meclis Mubârizeddîn Behramşah, Sivas sübaşısı Bahâeddîn Kutlugca ve Emîr-i Ahur Zeyneddîn Başara olmak üzere birçok emîri tutuklatarak çeşitli cezalara çarptırdı (1223). Daha sonra adı geçen devlet adamlarının mallarının müsâdere edilmesini emretti. Ayrıca saltanat nâibleri (**nüvvâb-ı saltanat)** bu emîrlerin evlerine giderek onların esbâb (elbise) ve tecemmülâtı (ev eşyası)nı defterlere yazdılar ve evlerini mühürlediler. Bu işlemden sonra ev ve eşyaların emniyetini sağlamak için memurlar (müvekkelân) tayin ettiler. Ayrıca müsâdereye uğrayan emîrlerin yakınları, gulamları ve taraftarlarının evlerini de yağmaladılar[957]. Alâeddîn I. Keykubad daha sonra bertaraf edilen emîrlerin taraftarı ve o sırada orta derecede birer şahsiyet olan Kemâleddîn Kâmyar, Tercüman Zahireddîn Mansûr ve Şemseddîn Horasanî için de aynı

956 Bk. *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci Kısım* (*1042-1195*), Türkçeye çeviren H. D. Andreasyan, 1944, s. 281-282; Z. Günal, "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddîn Hasan", *Erdoğan Merçil'e Armağan*, s. 207. Fedâ Arık (s. 53), müsâderenin Sultan II. Kılıç Arslan tarafından yaptırıldığını zikretmektedir.

957 Bk. İbn-i Bibî, s. 269/Trk. trc. I, s. 286; Arık, aynı eser, s. 54.

işlemin yapılmasını emretti. Emîr-i Dâd üç emîri tutuklattı ve bunlar sürgün edildi. Ayrıca onların da evlerindeki eşya ve mallar yağmalandı[958].

Bu olay daha sonra da devam etti. Nâib Seyfeddîn'in kışkırtmasıyla sultan bertaraf edilen ve gözden düşen emîrlerin taraftarları, gulamları ve maiyetleri (havaşi)nin öldürülmeleri, onların mal ve esbabının saltanat hazinesine nakli için bir hüküm verdi. Bu sırada beylerbeyi olan Emîr Komnenos Mavrozemos'un araya girmesiyle bu insanların öldürülmesi önlenmiş, ancak müsâdereye devam edilmişti. Nitekim bu emîrlerin muteber yakınları tutuklanarak kalelere götürüldüler. Onların yaşı büyük gulamları (**gulaman-ı buzurg**) ise ellerindeki malları tamamıyla hazineye getirmeleri şartıyla kendi yollarına gitmelerine izin verildi. Küçük gulamlar (**gulaman-ı hurd**)dan **taşthane**ye[959] lâyık olanlar Celâleddîn Karatay'a, ötekiler ise yetiştirilmek üzere gulamhânelere gönderildiler. Daha sonra bütün ülkeye fermanlar yollandı. Buna göre nâibler onların mal, hazine, define ve emlâkinin toplanmasında dikkat göstereceklerdi. Nitekim nâibler bu işin yapılmasında tam bir gayret gösterdiler ve malları icmaliyle (özet) beraber kasıdlar nezaretinde **hızaney-i âmire**ye gönderdiler. Bu hususlaki (**defatir** ve **evrâk-ı muhasebat-ı terekâtı)** defterleri ve tereke hesapları evrakını **dîvân**ın hizmetine arz ettiler. Ancak sultan emîrlerin öldürülmesinden vazgeçmiş olmasına rağmen müsâdere sonunda elde edilen gelirler ile, hazine para ve kıymetli taşlar ile dolmuştu[960].

Sultan Gıyâseddîn II. Keyhusrev zamanında (1237-1246), Sa'deddîn Köpek iktidara hâlim olmak mücadelesinde kendisine rakip olarak gördüğü beyleri ortadan kaldırmıştı. Onun gadrine uğrayanlardan biri de Tâceddîn Pervane idi. Sa'deddîn Köpek onun hakkında sultandan ölüm fermanı aldıktan sonra birkaç gün mal varlığının tespiti ve müsâderesi ile meşgul oldu.

958 Bk. İbn-i Bibî, s. 271/Trk. trc.289; Turan, *Türkiye*, s. 340-341: Arık, aynı eser, s. 57-58.

959 Taşthane için bk. Merçil, S*aray Teşkilâtı*, s. 131.

960 Bk. İbn-i Bibî, s. 273-274/Trk. trc. I, s. 290-291; Turan, aynı eser, s. 341; Arık, aynı eser, s. 54-56; Uyumaz, *Alâeddîn Keykubad*, s. 30.

Tâceddîn Ankara'da öldürüldü. Sa'deddîn Köpek onun bütün servetini alarak hazineye sultana götürdü[961]. Sultan Gıyâseddîn II. Keyhusrev'in gazabına uğrayanlardan birisi de Beylerbeyi Hüsameddîn Kaymerî idi. Ancak bu olayda rakiplerini ortadan kaldırmak isteyen Sa'deddîn Köpek etkili olmuştu. Nitekim Hüsameddîn Kaymerî bir suçla itham edilerek Malatya'da tutuklandı ve sultan adına sayısız malına el konuldu[962].

Anadolu'da Moğol hâkimiyetinin ortaya çıktığı ve Türkiye Selçuklu Devleti'nde saltanat mücadelelerinin başladığı sırada (1246-1262), yönetimde ağırlığını hissettiren ve bir çeşit diktatörlüğünü ilân eden Vezir Şemseddîn Isfahanî dikkati çekmekteydi. Ancak onun Selçuklu Devleti'nde sükûneti sağlayan hâkimiyeti iki yıl sürdü. Neticede Moğollar'ın da işe karışmasıyla o hayatını kaybetti (1249). Bu olaydan önce Şemseddîn Isfahanî saraya girdiği zaman tutuklandı. Zaim ed-Dâr Necmeddîn Ebu'l-Kasım Puser-i Tusî, dîvâna mensup kâtipler (küttap) ve muhasebecileri (hüssâb) onun sarayına gönderdi. Bu görevliler vezirin her şeyini (deftere) kayd ve sultanın (Rükneddîn IV. Kılıç Arslan) sarayına naklettiler[963].

Öte yandan, devlet büyükleri ve ileri gelenlerinin yanı sıra, halkın mallarının müsâdere edildiği hususunda örnek vardır. İzzeddîn I. Keykavus zamanında Antalya ikinci kez fethedildi (1216). Sultan bu olayda Türkler'e ihanet edenlerden ölenlerin su, arazi, esbâb ve mallarını **hass** olarak tasarruf etti. Bunlar dîvân defterlerine (defâtir-i dîvân-ı a'lâ) yazılarak hazineye devredildi. Sultan bir kısım (arazinin)de iktâlara ilâve edilmesini buyurdu[964].

Sultanların yanı sıra devlet büyüklerinin, zengin insanların, görevlilerin ve halkın mallarını, servetlerini artırmak için, müsâ-

961 Bk. İbn-i Bibî, s. 473-474/Trk. trc. II, s. 28-29; Turan, aynı eser, s. 410; Arık, aynı eser, s. 56.

962 Bk. İbn-i Bibî, s. 478/Trk. trc. II, s. 32; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 67; Arık, aynı eser, s. 56. Sa'deddîn Köpek için bk. M. Kesik, "Sâdeddin Köpek", *DİA*, s. 392-393.

963 Bk. İbn-i Bibî, s. 585-587/Trk. trc. II, s. 118, 120; İbnü'l-İbrî, *Muhtasar ed-Düvel*, s. 450; Turan, *Türkiye*, s. 466.

964 Bk. İbn-i Bibî, s. 146/Trk. trc. I, s. 167; Turan, aynı eser, s. 309.

dere etmekte idiler[965]. Nitekim Sultan İzzeddîn II. Keykavus'un adamlarından Ali Bahadır da el-Müstevfî er-Rumî Aleksis Kalayun, oğlu Kiryavri ve kardeşleri Basil ve Manuel'in mallarını müsâdere ettikten sonra öldürtmüştü (1258)[966].

Sonuç olarak, öteki Türk devletlerinde olduğu gibi, müsâdere dîvânı belirli kaidelere uygun bir şekilde çalışmaktadır. Ancak sultanın cezalandırılanların müsâderesi sırasında kimlerin görevlendirildiği kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemektedir. Olayların akışından tespit edebildiğimiz kadarıyla saltanat nâibleri veya dîvân kâtipleri ile muhasebe memurları (hüssâb) mal ve eşyanın tespitiyle uğraşmakta, müvekkeller bunların emniyetini sağmakta idiler. Ayrıca bu tespit sırasında müsâdereye uğrayanların mal varlıkları dîvân defterlerine kaydedilmekte ve daha sonra bunlar sultanların hazinelerine nakledilmekte idiler.

Şehir Dîvânı (veya **Dîvân-ı Eyalet ?**)

Türkiye Selçukluları devlet teşkilâtında eyalet (vilâyet) dîvânı ile ilgili olarak -şimdilik- bir bilgi tespit edemedik. Ancak el-Hoyî **şehir dîvânı** ve mensuplarıyla (**eshâb-ı dîvânı şehr**) bilgiler vermektedir. Ona göre şehir dîvânı mensupları şu şekilde sıralanmaktadır;

Nâib
Vali
Müşrif
Nazır
Kabız
Emîr-i İğdiş
Muhtesib
Hâcegân
Ehl-i Fetvâ
Ummâl
Muhterife

965 Bk. Aksarayî, s. 220, 247-248, 258- 259, 281/Trk. trc., s. 177, 199-200, 208-209, 228.

966 İbnü'l-İbrî, s. 468; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, II, s. 565.

Nâib

Her ne kadar nâib "İslâm devletlerinde hükümdar, vali gibi devlet ileri gelenlerinin vekili, temsilcisi veya yardımcısı" olarak tarif edilse de[967],yukarıda da belirttiğimiz üzere, el-Hoyî'nin açıklamasına göre[968], şehrin en yüksek idarecisi olarak görülmektedir. Öte yandan Aksarayî[969] de vilâyetlere güvenilir nâiblerin atandığını belirterek, Saroz (Sarız) ve Zamantı (Elbaşı), Kırşehir vilâyeti ile Samsun vilâyet nâiblerini zikretmektedir. Kutbeddîn Mahmûd ise Erzincan vali nâibi idi[970]. Belki de bu nâibler aynı zamanda vilâyet idarecisi idiler. Bu durumda, el-Hoyî'nin verdiği bilgiyle, vilâyetler kadar şehirleri de nâibler yönetmiş olmalıdırlar. Bir nâibliğe tayin vesikasında; "İslâmî unvanların yanı sıra Türkçe **ulug, has, bilge, nâib, beg** unvanlarıyla adı geçen emîr-i sipehsâlâr şehrin dîvân nâibliğine tayin edilmekte, diğer memurlarla (**gumeştegân)** birlikte vergileri arttırması istenmekte, ayrıca şehir ve vilâyet halkının refaha kavuşturulması için gayret göstermesi ve halk arasında ayrım ve tercih yapmaması emredilmektedir"[971]. Bu tayin vesikasına göre, nâibliğe asker kökenli biri atanmıştır. Zaman zaman olaylarda adı geçen Emîneddîn Mikâil ise saltanat nâibi idi.

Vali

el-Hoyî'ye göre, şehir dîvânında ikinci sıradadır. Bu göreve de bir asker emîr (**emîr-i sipehsâlâr**) tayin edilmektedir. O da İslâmî unvanların yanı sıra **ulug, has vali beg** gibi Türkçe unvanlar taşımaktadır. Ancak onun idare etmesi için bir vilâyete tayin olması, yukarıda belirttiğimiz tereddüde sebep olmaktadır. Vali beg tayin olduğu vilâyetteki görevleri sırasında, "adalet icra edecek, fenaların ve ayak takımı **(runud** ve **evbaş)**nın zararlarını engelleyecek, iyi insanları rahata kavuşturmada özen gösterecek, hainleri cezalandırmada hiç kimseyi himaye etme-

967 Bk. C. Avcı, "Nâib", *DİA*, s. 311-312.

968 Bk. *Gunyet*, s. 9/*Rüsûm er-Resâ'il*, s. 8; T. Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985, s. 72-73.

969 Bk. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 89, 104, 224, 262/Trk. trc., s. 67, 80, 180, 211, 216.

970 Bk. *Baybars Tarihi*, s. 84; Turan, T*ürkiye*, s. 546.

971 Bk. *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 28-29; Turan, *Vesikalar*, s. 177.

yecekti"[972]. Sultan Alâeddîn I. Keykubad zamanında Ramazan 633/9 Mayıs-7 Haziran 1236'da Kubâd-âbâd valisi Bedreddîn Savtaş (Sutaş) idi[973]. Yine Sultan Alâeddîn I. Keykubad devrinde Kayseri valisi Mecdeddîn İsmail idi[974]. Hatun Saray yöresi valisi ise Seyfeddîn Ferruh idi[975]. Bir ara 1291'de Konya'yı vali (şahne) olarak Bahâeddîn adında bir görevli yönetmişti[976]. Sivas'ta Nusreteddîn Behmen ve Sinop'ta ise Mikail adlı şahıslar vali olarak görev yapmışlardı[977].

Müşrif

İslâmî unvanların yanı sıra kendisine **ulug, kethüda beg**[978] veya **ulug, has, müşrif beg**[979] şeklinde hitap edilmektedir. Şehir dîvânında yer alan müşrifin görevleri arasında; "vergilerin (**vucuhat)** arttırılmasında gayret edecek, müsâderelerde kuvvetli ve zayıf arasında fark gözetmeyecek ve reayadan kudreti nispetinde tahsilat talebinde bulunacak, dîvân işlerinde hiçbir şey onun bilgisinden kaçmayacak, böylece vilâyet mamur ve vergilerin (vucuh-ı emvâl) çok olması için çalışacaktı"[980]. Şehir müşrifleri arasında Ulug Kethüda Müşrif Beg Nureddîn ile ismi belirtilmeyen iki görevli ve Kubâd-âbâd'da Kemâl adlı bir şahıs zikredilmektedir[981]. Kemâl, Sa'deddîn Köpek'in gammazlaması sonucu Sultan Alâeddîn I. Keykubad tarafından astırılmıştı[982].

Nazır

İslâmî unvanların yanı sıra Türkçe; **bilge, kâfî nazır beg** (*Gunyet*, s. 10), ulug, bilge, nazır beg (*Rüsûm er-Resâ'il*, s. 9) ve **ulug, na-**

972 Bk. *Gunyet*, s. 9/*Rüsûm er-Resâ'il*, s. 29-30; Turan, aynı eser, s. 177.
973 Bk. Z. Oral, "Kubad Âbad Çinileri", *Belleten*, sayı 66, Ankara 1953, s. 210; Turan, *Vesikalar*, s. 14.
974 Bk. İbn-i Bibî, s. 269/Trk. trc. I, s. 286.
975 Bk. Baykara, *Konya*, s. 74, n.13.
976 Bk. *Anonim* (Uzluk neşri), s. 84/Trk. trc., s. 59-60.
977 Bk. *Baybars Tarihi*, s. 86, 157; Turan, *Türkiye*, s. 546; T. Baykara, Sivas valileri olarak üç isim daha zikretmektedir: Emîr İmâmeddin Ayas, Celâleddin Kaysar ve Seraceddin Ömer, bk. *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı,* Ankara 1988, s. 55.
978 Bk. *Gunyet*, s. 10.
979 Bk. *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 31.
980 Bk. aynı eser, s. 31; Turan, aynı eser, s. 21.
981 Bk. Turan, aynı eser, s. 21, 62; Vesika, LX-LXI.
982 Bk. İbn-i Bibî, s. 482/Trk. trc. II, s. 35-36; Turan, aynı eser, s. 21.

zır beg (aynı eser, s. 31) şeklinde hitap edilmektedir. Nazır, şehir dîvânında muhtemelen malî bir teftiş görevini yerine getirmekte ve bütün mahsulatın kayıtlara geçmesini sağlamaktaydı[983].

Kabız

Bu görevliye Türkçe olarak; **bilge, inanç kabız beg** (*Gunyet*, s. 10), ulug, kabız beg (*Rüsûm er-Resâil*, s. 9) ve **bilge kabız beg (**aynı eser, s. 33) şeklinde hitap edilmektedir. Şehir dîvânındaki görevi sırasında ondan "... Mutad, kanunî, ihdas edilmiş ve müsâdere olmuş az veya çok bütün vergileri kaleme geçirmesi ve dîvân mensuplarının işaret ve alâmetleriyle berat ve maaş (câmegiyat) erbabına ulaştırması, böylece muhasebe zamanında vergilerin (vucuhat) masraf karşılığı olarak eksik olmaması..." istenmektedir[984]. Türkiye Selçukluları zamanında Alâeddîn Siyavuş (Cimri)'un yarattığı kargaşa sırasında vergi toplayan (**kabız-ı mal)** Şengit-i Aksarayî zikredilmektedir[985].

Emîr-i İgdiş

Selçuklular zamanında şehir dîvânında yer alan görevlilerden biri de emîr-i igdiş idi. el-Hoyî, bu görevliye Türkçe **ulug, bilge kâfi** ve **emîr-i igdişan** (*Gunyet*, s. 10; *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 9, 32) olarak hitap edildiğini belirtmektedir. İgdişin çoğulu Arapça ve Farsçada **egadişe** ve **igdişan** şeklinde kullanılmaktadır. İgdişler şehirde malî işlerle ve vergi toplama ve taksimiyle meşgul olmakta (tefrikay-ı emvâl-i dîvân) idiler. Ona, "Avârız vergisinin taksimi sırasında herkese kudreti nispetinde bir vergi (vucuh) tarh edip, zengin-fakir arasında fark gözetmemesi, kimseyi himaye etmemesi, sanat sahiplerini ve zayıfları ezmemesi emredilmekte" idi[986].

Emîr-i gidiş şehirde halkı temsil eden eşraf, muteberler ve âyanı arasında sayılmaktadır. Bu özelliği ile, zanlıların gözetim

983 Görevi için bk. *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 31-32; Turan, *Vesikalar*, s. 177; Baykara, *Konya*, s. 74 n.14.

984 Bk. *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 33; Turan, aynı eser, s. 179. Yukarıda zikredildiği üzere Büyük Dîvân'da da kabız görev yapmaktadır.

985 Bk. Aksarayî, s. 125-126/Trk. trc., s. 98.

986 Bk. *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 32; Turan, aynı eser, s. 178.

altında tutulması, ileri gelenler ile sultanları karşılaması, Selçuklu meliklerini evinde misafir etmesi, gerektiğinde şehrin savunmasına katılması ve organize etmesi gibi görevleri de yapmakta idi[987].

Tespit edilebilen emîr-i igdişler:
Hacı İbrahim b. Ebû Bekr (Konya)[988]
Hurremşah (Sivas, öl. 1240)[989]
Hüsameddîn, Hajuk oğlu (Kayseri)[990]
Muin (Malatya, öl. 1258, igdişbaşı)[991]
Fahreddîn (Konya, öl. Safer 678/Haziran-Temmuz 1279)[992].

Muhtesip

"İslâm devletlerinde genel ahlâkı, kamu düzenini korumak ve denetlemekle görevli teşkilâtın başı"[993] idi. Türkiye Selçukluları şehir dîvânında ayrıca bir **dîvân el-hisbe**nin zikri geçmekte olup, başkanına da "hâkim-i dîvân-ı hisbe" denilmekteydi. Nitekim "Melik el-hisbe Necmeddîn Ebû Bekr **İnanç Kâfi** Dâr el-Mülk Konya'da dîvân el-hisbenin başına tayin edilmişti[994].

Ayrıca Sultan II. Kılıç Arslan zamanında Fahreddîn Yunus b. Hasan Konevî el-Muhtesib es-Sultanî ile Ebû Bekr b. Hasan el-Muhtesib el-Malatî adında iki muhtesip daha tespit edil-

987 Bk. İbn-i Bibî, s. 38, 120, 138, 501 ve 529/Trk. trc. I, s. 56, 140, 159, II, s. 51, 74.
988 Bk. T. Baykara, "Selçuklular Devrinde İgdişlik ve Kurumu", *Belleten*, sayı 229, Ankara 1996, s. 686.
989 Bk. İbn-i Bibî, s. 501/Trk. trc. II, s. 51; Sümer, "İgdiş", *DİA*, s. 524; Baykara, s. 686; Kaymaz, *II. Giyâsü'd-dîn Keyhusrev*, s. 66.
990 Bk. İbn-i Bibî, s. 529/Trk. trc. II, s. 74; Turan, Türkiye, s. 441; Sümer, aynı eser, s. 524; Baykara, aynı eser, s. 686; Kaymaz, aynı eser, s. 98.
991 Bk. Gregory Abûl-Farac (Bar Hebraeus), *Abû-Farac Tarihi*, İngilizceden çvr. Ö. R. Doğrul, Ankara 1987 (2. baskı), s. 565; aynı müellif, *Muhtasar ed-Düvel*, s. 468; Turan, aynı eser, s. 488; Sümer, aynı yer; Baykara, aynı yer.
992 Bk. *Anonim* (Uzluk nşr., s. 60-61/Trk. trc., s. 39-40; Cevad Meşkûr, nşr, s. 355; İbn-i Bibî, s. 696/Trk. trc. II, s. 209; Turan, s. 561, 566; Sümer, aynı yer, Baykara, aynı yer. Sümer ve Baykara ayrıca Şemseddîn ve Hass Beg adlı iki emîr-i igdişan daha zikretmektedirler.
993 Muhtesip hakkında fazla bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Hisbe", *DİA*, s. 133-138.
994 Bk. Turan, *Vesikalar*, Farsça metin, s. 35, 43-44, Kallek, aynı eser, s. 138.

miştir[995]. Muhtesibin görev yaptığı daireye ise **dâr el-muhtesib** denmekte ve ona Türkçe olarak **ulug, yahşi beg** şeklinde hitap edilmekteydi[996].

Hâcegân

Türkiye Selçukluları toplumunda önemli bir yeri olan tacirler[997] de, muhtemelen kendileriyle ilgili konular hakkında, temsilcileri vasıtasıyla bilgi ve karar vermek maksadıyla şehir dîvânında yer almış olmalıdırlar[998].

Ehl-i Fetvâ[999]

Halkla ilgili "ferdî ve toplumu ilgilendiren problemli konularda"[1000] fetva veren din adamları (müftü) da şehir dîvânında zikredilmektedir.

Ummâl

Âmilin çoğulu olup, "genel olarak vergi memuru anlamında kullanılan bir terimdir"[1001]. Ayrıca muhtesip ile beraber zikredilmekte ve muhtemelen ona yardımcı olmaktadır[1002].

Muhterife[1003]

(Muhterif, hiref'ten), bu kelime iş sahipleri ve sanatkârları (zanaatkârları) ifade etmektedir[1004]. Türkiye Selçukluları döneminde Anadolu'da birçok meslek sahibi ve zanaatkâr faaliyette

995 Bk. O. Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altun-Aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten*, sayı 42, Ankara 1947, s. 224-225, 235; aynı mlf. *Vesikalar*, s. 37.

996 Bk. Hoyî, s. 33-34 Turan, *Vesikalar*, s. 179; Baykara, *Konya*, s. 75

997 Anadolu'daki hâce/tacirlerin faaliyetleri için bk. Merçil, *Meslekler*, s. 146-156.

998 Bk. *Gunyet*, s. 10/*Rüsûm er-Resâ'il*, s. 9; Baykara, aynı eser, s. 76. Hoyî hâcegân için Türkçe hitap şekli zikretmemektedir.

999 Bk. *Gunyet*, s. 11.

1000 Fetva için bk. F. Atar, "Fetva", *DİA*, s. 486-496.

1001 Bk. M. Erkal, "Âmil", *DİA*, s. 58-59.

1002 Bk. *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 34; Baykara, aynı eser, s. 76.

1003 Bk. *Gunyet*, s. 11; *Rüsûm er-Resâ'il*, s. 9.

1004 Bk. Devellioğlu, s. 807. Bu zanaatkâr ve esnaf topluluğu Aksarayî (Trk. trc., s. 98, 116) tarafından zikredilmektedir.

bulunmakta idiler[1005]. Bu meslek sahiplerinin temsilcileri de şehir dîvânına dâhildiler ve muhtemelen kendileriyle ilgili konular hakkında dîvâna bilgi vermekteydiler.

Hoyî şehir dîvânını zikrederken söz konusu görevliler arasında **şahne** ve **reis**ten hiç bahsetmemektedir. Ancak bu iki görevli, yukarıda belirttiğimiz üzere, Büyük Selçuklular'ın taşra teşkilâtında yer almakta olup, ayrıca kendi dîvânları bulunmaktadır. Nitekim Türkiye Selçukluları siyasî olayları sırasında zaman zaman şahneler de yer almaktadır. Bunlardan birisi Kayseri hâkimi ve şahnesi Celâleddîn Kayser'dir ve İzzeddîn I. Keykavus'u Alâeddîn I. Keykubad'ın kuşatmasından kurtarmıştır[1006]. Moğollar Erzurum'u Şahne Şerefeddîn Düveynî'nin ihaneti sayesinde ele geçirmişti[1007]. Baycu da Anadolu'ya geldiğinde Aksaray'da ordunun zararlarını gidermek için şahneler tayin etmişti[1008]. Sâhib Ata Fahreddîn Ali 22 Kasım 1288'de Akşehir'e bağlı Nâdir köyünde vefat etti. Daha sonra cenazesi Konya'ya getirilerek türbesinde gömüldü[1009]. Cenazenin bu şehre getirilmesinden dört gün sonra **Sübaşı Emîr-i âb** şahne tarafından öldürüldü[1010]. Daha sonra 688/1289'da Sultan II. Mesûd'un kardeşi Rükneddîn Geyümers[1011] Eşrefoğlu Süleyman tarafından hapsedilmişti. Bu olay Konya'da büyük bir kargaşaya sebep oldu. **Runûd**[1012] başkaldırarak evleri yağmaladılar. Muhtemelen bu olaya karışan **civanan** da şehrin dışında bir evde toplanmıştı. Şehrin şahnesi (muhtemelen aynı şahne olmalı) ve sultanın emîrleri bu evin etrafını çevirerek ateşe verdiler, kaçan ev sahi-

1005 Türkiye Selçukluları'ndaki meslek ve zanaatkârlar için ayrıca bk. Merçil, *Meslekler*.

1006 Bk. İbn-i Bibî, s. 115/Trk. trc. I, s. 136; Uyumaz, *Alâeddin Keykubad*, s. 15.

1007 Bk. İbn-i Bibî, s. 514/Trk. trc. II, s. 62; Kaymaz, *II. Giyâsü'd-Dîn Keyhusrev*, s. 88.

1008 Bk. Aksarayî, s. 43/Trk. trc., s. 33.

1009 Bk. Turan, *Türkiye*, s. 591; Merçil, "Sâhib Ata", *DİA*, s. 515-516.

1010 Bk. *Anonim* (Uzluk neşri), s. 72/Trk. trc., s. 49.

1011 Bu ismi, İbn-i Bibî, (s. 740/Trk. trc. II, s. 248) Rükneddîn Geyümers olarak zikretmekte, *Anonim* (s. 74/Trk. trc., s. 51)'de ise Siyavuş olarak geçmektedir.

1012 Runûd, genellikle şehrin başıboş zümreleri olarak tanınmışlardır. bk. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, s. 198, 271, 298, 336-337; Trk. trc., s. 199, 265, 290, 327, 329: Baykara, *Konya*, s. 132.

binin dışında, herkes yandı (Rebîülevvel 689/14 Mart-12 Nisan 1290)[1013] Keyhatu 1291'de Argun Han'ın vefatı üzerine Anadolu'dan ayrılmasından sonra Karamanlılar tekrar ayaklandılar. Bu sırada Sultan II. Mes'ud'un **melik** unvanlı kardeşi Rükneddîn Geyümers Konya şahnesi (valisi) Bahâeddîn'in evini basarak öldürmüştü[1014]. Şahnelerin emrinde **serhengler (**çavuşlar) de görev yapmakta idiler[1015].

Öte yandan reis ile ilgili bilgiler yok denecek kadar azdır. Alâeddîn Siyavuş'un isyanı sırasında Karaman, Eşref ve Menteşe Türkleri'ne karşı Konya'yı savunmak isteyen devlet ileri gelenleri arasında Konya reisi de bulunmakta idi[1016].

1013 Bk. *Anonim* (Uzluk nşr.), s. 73-74/Trk. trc., s. 50-51; Turan, *Türkiye*, s. 595.
1014 Bk. *Anonim* (Uzluk nşr.), s. 84/Trk. trc., s. 59-60.
1015 Bk. İbn-i Bibî, s. 553/Trk. trc. II, s. 91.
1016 Bk. *Anonim* (Uzluk neşri), s. 60/Trk. trc., s. 39; Kaymaz, *Pervane*, s. 171.

KİRMAN SELÇUKLULARI'NDA DÎVÂN TEŞKİLÂTI

Kirman Selçukluları'nda da umumi olarak devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı yerin, Büyük Selçuklu teşkilâtındaki gibi, **Büyük Dîvân** veya **Dîvân-ı A'lâ** olması gerekir. Ancak kaynaklarda **Dîvân-ı A'lâ** ismine rastlayamıyoruz. Bu müessese kaynaklarda **Dîvân-ı Pâdişâh**[1017]**, Dîvân-ı Melik** (Arslan) ve **Dîvân**[1018] olarak geçmektedir.

Büyük Dîvân

Büyük Dîvân, vezirin başkanlığında Dîvân-ı İnşâ, Dîvân-ı İstifây-ı Memâlik, Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik ve Dîvân-ı Arz gibi ikinci derecede dîvânlardan oluşmaktadır. Melik tarafından seçilen **Büyük Dîvân'**ın başkanı vezirin, yetki ve faaliyetlerinin, Büyük Selçuklu Devlet vezirlerinden pek farklı olmadığı muhakkaktır[1019]. Başlangıçta melikten sonra en yüksek makam vezir olmasına rağmen, bu müessesenin zamanla üstünlüğü atabeglere kaptırdıklarını görüyoruz. Vezirlerin hayat hikâyeleri ve dîvândaki hareket ve davranışları hakkında kaynaklarda fazla bir bilgi yoktur. Buna rağmen vezirlerin hangi melikler devrinde ve yıllarda hizmet gördüklerini tespite ve bunları, mümkün olduğu kadarı ile, bir liste hâlinde göstermeye çalıştık[1020].

1017 Bk. Efdaleddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *Ikd el-Ulâ Li-Mevkıf el-a'lâ*, nşr. Ali Muhammed Âmirî Nâ'înî, Tahran hş. 1311, s. 15.

1018 Bk. Efdaleddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *Bedâyiü'l-Ezmân fî vekâyi-i Kirmân*, nşr. Mehdî Beyânî, Tahran hş. 1326, s. 40, 57; naklen Muhammed b. İbrahim, *Tarih-i Kirmân, Selcukiyân ve Guz der Kirmân*, nşr. Bâstâniy-i Pârizî, Tahran hş. 1343, s. 60, 83.

1019 Bk. Aydın Taneri, "Vezirlik", s. 103 vdd.: Lambton, "Internal Structure", s. 260-268.

1020 Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 232.

Dîvânda hizmet gördükleri zikredilen memurlara (**gumeştegân**) Kirman Selçukluları'nda da rastlamaktayız[1021].

İnşâ Dîvânı[1022]

Kirman Selçukluları'nda da bu dîvânın varlığını görmekteyiz. Eserlerinde bu devlete ait verdiği bilgiler ile dikkati çeken Efdaleddîn Kirmânî kendisinin iki defa bu dîvânda görevlendirildiğini zikretmektedir[1023]. O ilk defa Atabeg Kutbeddîn Muhammed'in **Dîvân-ı İnşâ**'sını idare etmekle görevlendirilmişti. Daha sonra Efdaleddîn'in Melik II. Arslan-şâh devrinde bu dîvânda başkanın vekili olarak (niyâbet-i dîvân-ı inşâ) görev yaptığını görmekteyiz. II. Turan-şâh melik olduğu zaman görev almak için huzura koşanlardan İmâmeddîn Kadı **münşî** olmuştu. Vezir Şerefeddîn Azîz de kaynaklarda **münşîy-i memâlik-i Kirman** olarak geçmektedir[1024].

İstifâ Dîvânı

Devletin yıllık gelirlerinin hesaplanması, vergilerin tarh ve tahsil edilmesi ve harcamalar ile ilgilenen, yani devletin bütün malî işlerinden sorumlu olan dîvândır[1025]. Kirman Selçuklu Devlet teşkilâtında da **Dîvân-ı İstifây-ı Memâlik'**in varlığını görmekteyiz. Melik I. Turan-şâh tahta geçer geçmez kendisine iyiliği dokunan Nâsıreddîn Kisrâ'yı bu dîvânın başına geçirmişti[1026].

Behram-şâh ile Arslan-şâh'ın ortak melikleri sırasında, Behram-şâh'ın başkenti Bem şehri idi. Bem'deki dîvânda **müstevfî** makamını Zahîreddîn Efzûn işgal etmekteydi. Son Kirman Selçuklu meliki II. Muhammed-şâh Irak'a gitmek üzere bu bölgeden ayrılırken (Şaban 582/Ekim-Kasım 1186), onunla beraber ülkeyi terk edenler arasında müstevfî Mücîreddîn de vardı[1027].

1021 Bk. Horst, naklen Köymen, "Araştırmalar", s. 322: Merçil, aynı eser, s. 170.
1022 Bu dîvânın görevi için bk. Büyük Selçuklular, "Dîvân el-İnşâ ve't-Tuğra" kısmına.
1023 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 37, 65; krş. Muhammed b. İbrahim, giriş, s. 59-60.
1024 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 78 ve 100; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 115, 143.
1025 Bk. Yukarı "Dîvân-ı İstifâ".
1026 *Ikd el-Ulâ*, s. 90.
1027 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 60, 107; Naklen Muhammed b. İbrahim, s. 88, 153.

Eyaletlerde "vergileri tahsil işi ile meşgul memur, yani **âmil** (ç. ummâl)[1028] de dîvâna bağlı idi. Melik Kavurd Kirman'a hâkim olduğu zaman vilâyetlerdeki âmillere doğrulukla hareket etmelerini buyurmuştu[1029].

İşrâf Dîvânı

Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik (veya **Dîvân-ı Müşrif**) devletin malî işlerinin yolunda gidip gitmediğini teftiş eden dîvândır[1030]. Başkanına **müşrif-i memâlik** (veya **işrâf-ı memâlik**) denirdi**.** Melik II. Arslan-şâh babasının ölümünden sonra kaçmış olduğu Bem şehrinde bulunduğu sırada, Ebu'l-Mefâhir müşrif-i dîvân idi[1031].

Dîvân-ı Arz

Kirman Selçuklu Devleti'nde bu dîvân ve reisinin varlığı hususunda kaynaklarda bir bilgiye rastlayamadık[1032].

Berîd Dîvânı

Kaynaklarda **Dîvân-ı Berîd** olarak ismi geçmemesine rağmen bu posta ve istihbarat teşkilâtı Kirman Selçukluları'nda da devam etmiştir. Onlar bu teşkilâta gereken önemi vermişlerdir. Nitekim Efdaleddîn Kirmanî[1033], meliklerin önemli görevlerden birinin de vilâyet ve halkın durumundan haberdar olmalarıdır, demektedir ve bu maksatla **sâhib-i haber**lerin güvenilir kimseleri meskûn yerlere tayin ederek onlar vasıtasıyla etraftan haber ve bilgi toplamaları gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca her yöne casuslar (casusân) ve gözcüler (**uyûn**) göndererek olayların akışının gizlice öğrenilmesinin lüzumuna işaret etmektedir.

Nitekim Kirman Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu teşkilâtın varlığı görünmektedir. Melik Kavurd, Kufs kavmine uygun bir zamanda hücum edebilmek için casus gön-

1028 Fazla bilgi için bk. M. F. Köprülü, "Âmil", *İA*, s. 402-404.
1029 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 5; Naklen Muhammed b. İbrahim, s. 4.
1030 Bk. Lambton, aynı eser, s. 258. Uzunçarşılı (*Medhal*, s. 44) aynı zamanda bu dîvânın idarî işlerin teftişi ile de uğraştığını belirtiyor.
1031 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 39; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 60.
1032 Bk. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, s. 172.
1033 Bk. *Ikd el-Ulâ*, s. 61-62.

dermiş ve onun vasıtasıyla saldırı planını uygulamıştı. Melik Sultan-şâh **sâhib-i haber**in gönderdiği bir haberle Sultan Melikşâh'ın Isfahan'a geldiğini öğrenmiş ve eğlence meclisini terk ederek Ali-âbâd şehrine dönmüştü.[1034]. Melik I. Muhammed'in de Kirman şehrinde sâhib-i haberleri olduğu gibi, Isfahan, Horasan ve bütün civar ülkelerde uyûn ve casusları bulunmaktaydı[1035]. Melik Behram-şâh da kardeşi II. Arslan-şâh Irak'ta bulunduğu sırada onun durumunu öğrenmek üzere oraya uyûn ve casuslar göndermişti[1036]. Ülkenin her tarafına haber götüren veya gizli mektuplar taşıyan **kasıd**lar ve **peyk**ler **(feyc,** ç. **fuyûc)** de bu teşkilâtta görev yapmaktaydı. Nitekim Melik Behram-şâh, II. Arslan-şâh'a karşı yardım istemek üzere Horasan'a kasıdlar ve fuyûc (peykler) göndermişti[1037].

Dîvân-ı Müsâdere

Kirman Selçukluları ile ilgili kaynaklarda **Dîvân-ı Udvân**[1038] ve **Dîvân-ı Mutâlebe** şeklinde iki dîvânın daha varlığı zikredilmektedir. Prof. Dr. Köymen'in[1039] de belirttiği gibi, bu dîvânların "selâhiyet ve ehemmiyet dereceleri kesin olarak" anlaşılamıyor. Ancak Dîvân-ı Mutâlebe konusunda bazı tahminlerde bulunmak mümkün olabilmektedir.

Kirman Selçukluları ile ilgili kaynaklarda bu isimde bir dîvâna tesadüf edemiyoruz. Ancak olaylara baktığımızda bu uygulamanın varlığı açıktır ve muhtemelen Dîvân-ı Mutâlebe ismi altında iş görmektedir. Melik Kavurd, Kufs kavmi üzerine casus olarak gönderdiği Hâce'nin görünüşte iktâ ve **nan pâresi**ni kestirmiş ve malları da zaptolunarak **devlet hazinesi**ne alınmış-

1034 Bk. aynı eser, s. 63, 66.

1035 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 25, 27; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 39; Köprülü, "Berîd", *İA*.

1036 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 44; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 66.

1037 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 45; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 68.

1038 Dîvân-ı Udvân; belki de Melik II. Arslan-şâh'ın ikinci saltanatı sırasında Vezir Nâsıheddîn Ebu'l-Berekât'ın, bilinen dîvânlardan ayrı olarak, özel mahiyette oluşturduğu bir "öç alma dîvânı" mı idi? Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 49; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 73.

1039 Bk. "Kirman Selçukluları Tarihi", *DTCF Dergisi*, sayı I, Ankara 1943, s. 133, n. 20.

tı[1040]. Nitekim Uzunçarşılı[1041] bu olayda müsâdere usulünün tatbik edildiğini belirtmektedir.

Melik I. Arslan-şâh zamanında Tiz'e vergileri toplamak için gönderilen Ali Ensârî tüccardan ve halktan mutâlebe yolu ile fazla gelirler elde etmişti (müsâderey-i tüccar ve mutâlebey-i merdüm mal hâsıl kerd)[1042]. Behram-şâh Horasan'dan aldığı yardımcı kuvvetler ile ikinci defa melik olduğu zaman, Atabeg Müeyyededdîn kaçarken emanetleri bıraktığı kişileri çarmıha gererek (çarmıh-ı mutâlebe) bunları geri istedi. Bu olayda müsâdere usulündeki gibi işkencenin tatbik edildiğini görmekteyiz.

Bir süre sonra Melik Behram-şâh Bem şehrine hâkim olduktan sonra Vezir Ziyâeddîn Ebu'l-Mefâhir ve oğlunu müsâdere ve mutâlebe usulü ile öldürtmüştü[1043]. Müeyyededdîn Reyhan Yezd'e gittikten sonra bir ara Aybeg Dırâz atabeg olmuştu. Onun davranışlarını beğenmeyen Müeyyededdîn Reyhan'ın gulamları Yezd'e giderek efendilerini Kirman'a getirdiler. Müeyyededdîn Reyhan Melik II. Turan-şâh ile birleşerek Berdesir'e kapanan Atabeg Aybeg'i muhasara etti. İşte bu sırada Atabeg'in muhasaraya dayanabilmek için bir **Dîvân-ı Mutâlebe** teşkil ettiği ve şehirde bazılarından para ve mal aldığı anlaşılmaktadır. Nitekim şehirdeki bu müsâdere sırasında Kadı Ahmed'den mal almış ve asker arasında dağıtmıştı.[1044]

Bütün bu olaylara baktığımızda mutâlebe kelimesinin müsâderenin müterâdifi (eş anlamlısı) olarak kullanıldığını görmekteyiz. Netice olarak kaynaklarda zikredilen olaylardan Kirman Selçukluları'nda müsâdere usulünün tatbik edildiğini ve **Dîvân-ı Mutâlebe** şeklinde geçen terimin **Dîvân-ı Müsâdere**'nin karşılığı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kirman Selçukluları'nda atabeglerin de kendilerine ait dîvânları bulunmakta idi[1045].

1040 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 6; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 7.
1041 Bk. *Medhal*, s. 50.
1042 Bk. *Ikd el-Ulâ*, s. 88-89.
1043 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 42; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 63-64.
1044 Bk. *Bedâyi ül-Ezman*, s. 81, 100; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 119, 144.
1045 Bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 157.

Eyâlet Teşkilâtı (Dîvânları ?)

Kirman Selçukluları devrinde eyâlet teşkilâtı hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Yine de bu teşkilâta mensup bazı görevliler tespit edilmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti eyâlet dîvânlarını dikkate alırsak, Kirman Selçukluları'nda da tespit edilen bu görevlilerin de muhtemelen dîvânlarının bulunması gerekmektedir.

Vali

Eyâlet teşkilâtına dâhil valiler hakkında Efdaleddîn Kirmanî[1046], kadılar gibi onların da dindar ve günahtan sakınan kişilerden seçilmelerinin gerekli olduğunu, çünkü onların verdikleri kararların Müslümanların kanlarına, namuslarına ve mallarına tesir edeceğini belirtmektedir. Aynı müellif bir yerde halkın tayin edilmiş olan herhangi bir valiye direnme ve isyan yoluna gitmediklerini zikretmektedir [1047]. Ayrıca güneyde bir ordu kumandanının Hürmüz vilâyetinde sahil valisi (**valiy-i sahil**) olarak görev yaptığı anlaşılmaktadır[1048].

Şahne

Kirman Selçukluları'nda da bu memuriyetin varlığı oldukça sık görülmektedir. Bu devlette şahnelerin görevleri Büyük Selçuklular'dakinden pek farklı değildi. Nitekim şahneler Kirman dışında idareleri altındaki bölgelerde bulunan yerel hâkimi kontrol altında tutmakta, aynı zamanda o ülkelerde Kirman meliklerinin temsilcileri olarak da görev yapmaktaydılar. Kirman Selçukluları'nın hâkimiyetleri altındaki bölge ve şehirlerden olan Oman, Tabes ve Yezd'de şahneleri bulunmaktaydı[1049]. Nitekim Melik Kavurd Oman'a hâkim olduğu zaman oranın Büveyhîler tarafından buranın valisi olan Şehriyâr b. Tâfil'e, "Ben geri dönüyorum, vilâyet senindir ve benim şahnem burada senin

1046 Bk. *Ikd el-Ulâ*, s. 58.
1047 Bk. aynı eser, s. 76.
1048 Bk. Muhammed b. İbrahim, s. 175.
1049 *Ikd el-Ulâ*, s. 76; *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 9-10, 17, 22, 27; naklen Muhammed b. İbrahim, 10-11, 34, 43.

hizmetinde ve sohbetinde bulunacak "demişti. Kirman Selçukluları şahnesi, I. Muhammed'in tahta geçişine kadar Oman'da kalmıştı.

Kirman Selçukluları Devleti'nde şahneler şehirlerde muhtemelen askerî vali olarak görev yapmakta ve zabıta ile ilgili işlerin idaresini yürütmekte idiler. Onların en mühim görevi şehir içindeki düzeni korumaktı. Melik Tuğrul-şâh'ın ölümünden sonra çıkan taht mücadelesi sırasında Cîruft'taki askerler Behram-şâh'tan mal almalarına rağmen Bem'de bulunan II. Arslanşâh'ın yanına kaçmaktaydılar. Bu durumda Behram-şâh ve Atabeg Müeyyededdîn Reyhan, Berdesîr şahnesi olan Kutbeddîn Muhammed'den vilâyeti idaresi altında tutmasını ve şehri korumasını istemişlerdi[1050]. Daha sonra Kutbeddîn Muhammed'in **atabeglik, dadbeglik** ve Berdesir **şahne**liğini uhdesinde bulundurduğunu görmekteyiz. Hatta bu durum öteki emîrlerin onu kıskanmalarına sebep olmuş ve dadbeglik ve şahneliğin yarısına Turumtay tayin edilmişti[1051]. Bu dönemde Cîruft'ta şahne Şemseddîn Mağunî, daha sonra Berdesir'de ise şahne Emîr Ebu'l-Fevâris Deylemî idi[1052]. Bu arada Berdesir'de üç şahnenin görev yaptığı da olmuştu. Melik II. Turan-şâh kışı geçirmek üzere Germsîr bölgesine gideceği sırada şehirde Emîr İftihâreddîn Kaymaz, Zâfir Muhammed Emîrek ve İftihâreddîn İsfendiyâr şahne olarak bırakılmıştı[1053].

Horst[1054], "Şahnelerin vergilerin tahsili sırasında âmile yardım ettikleri ve hizmetkârlar (**çâkirân**)ını bu maksatla gönderdiklerini ve bunların toplayarak âmilin talimatı üzerine parayı tahsil ettiklerini" belirtmektedir. Kirman Selçukluları'nda şahnenin, bu bilgiye uygun olarak, bir vergi tahsili işinde görev yaptığını görmekteyiz. Ancak kaynaklar âmilden hiç bahsetmemekte, sadece şahneden söz etmektedir. Melik Behram-şâh ise kendisine yardımcı olan Horasanlı askerlere para verebilmek

1050 Bk. *Ikd el-Ulâ*, s. 8-9.
1051 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 50-51; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 53, 60, 76.
1052 Fazla bilgi için bk. Merçil, *Kirman Selçukluları*, s. 176.
1053 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 78.
1054 Bk. *Die Staatsverwaltung*, s. 95-96; Köymen (Türkçe özet), s. 376.

için bir **şahnesini** Guvâşir'e göndermiş ve bu şahne şehirden yüz bin dînâr **nal baha** toplamıştı[1055].

Kaynaklardan çıkarabildiğimiz sonuçlara göre, Kirman'da şahneler doğrudan doğruya melikler tarafından tayin edilmekte idi. Ancak memuriyet sahasına göre, öteki âmir görevliler tarafından da tayinlerinin yapılmış olması muhtemeldir[1056]. Ayrıca Melik Tuğrul-şâh zamanına ait bir vesikadan bütün vilâyet şahnelerinin (şıhnagî-yi vilâyât) dadbegin emrinde olduğu sonucu çıkmaktadır[1057]. Genel bir kaide olmasa bile, zaman zaman, şahneliğin babadan oğula veya aileden birine geçtiği görülmektedir. Bozkuş'dan sonra oğlu Kutbeddîn Muhammed Berdesîr şahnesi olmuştu. Cîruft şahnelerinin ise Mağûnî ailesine verildiği göze çarpmaktadır. Şemseddîn Mağûnî ve İmâdeddîn Mağûnî bu şehrin şahnesi idiler[1058].

1055 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 41-42; naklen Muhammed b. İbrahim, s. 62-63.
1056 Horst, s. 94; Köymen, aynı tercüme, s. 375.
1057 Bk. aynı eser, s. 158.
1058 Bk. *Bedâyiü'l-Ezmân*, s. 39, 56; Muhammed b. İbrahim, s. 53, 60, 83-84, 175.

SONUÇ

Bir devletin hâkim olduğu toprakları idare edebilmesi için muhakkak bir teşkilâta sahip olması gerekmektedir. İslâm Devleti kurulduğunda teşkilât açısından fazla bir unsur mevcut değildi. Dört halife devrinde Hz. Ömer **dîvân** teşkilâtını kurdu. İslâm Devleti'nde teşkilât açısında esas gelişme Emevîler zamanında görüldü ve bu dönemde dîvânlar çoğaldı. Bunun yanı sıra dîvân dili Arapçalaştırıldı, ayrıca sadece Arapça ibareler taşıyan ilk İslâmî sikkeler basıldı.

Abbâsî devri gittikçe gelişme göstererek, siyaset ve medeniyet bakımından olduğu kadar, teşkilât açısından zirve noktasına ulaşmıştı. Bu dönemde kurulan dîvânlar daha sonraki devletlerin teşkilâtlarını da etkilemişti. Abbâsî Devleti zamanla büyüyerek siyasî açıdan geniş topraklara sahip olmuştu. Ancak daha sonra bu devlet duraklama dönemine girdiğinde IX. yüzyılda yeni devletlerin ortaya çıktığı görüldü. Bunlardan birisi bulunduğu bölge itibarıyla ilk Müslüman-Türk devletlerin teşkilâtlarını etkileyen Sâmânîler (819-1005) idi. Sâmânî Devleti'nin merkezi Buhara'da *Tarih-i Buhara* müellifi tarafından on dîvânın bulunduğu zikredilmektedir. Ancak bu dîvânların sayısının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti teşkilâtını etkileyen devletlerden biri de Gazneliler (963-1186) idi. Bu devleti kuran Alptegin ve sonraki beylerin Sâmânîler'in hizmetinde görev yapmış olmaları nedeniyle Gazneli teşkilâtının da Sâmânîler'den etkilenmesi tabiidir.

Selçuklular'ın kuruluşundan kısa bir süre sonra İran topraklarına hâkim olarak Bağdat'a ulaşmaları (1055),dolayısıyla

onlar da Gazneli ve Abbâsî teşkilâtlarından etkilenmiş olmalıdırlar. Büyük Selçuklular Devleti'nde de teşkilât açısından önemli dîvânlar bulunmaktadır. Ayrıca geniş topraklara sahip olmalarından dolayı bu dîvânlar gerekli idi ve merkezdeki kadar taşradaki dîvânlar da önemli idi. Taşra dîvânlarının başında melik, vali, amid, reis ve şahne gibi görevliler bulunmaktaydı. Bunlardan amidler başlangıçta Bağdat'ta Selçuklu sultanının temsilcisi olarak da önemli hizmetler ettiler. Ayrıca Büyük Selçuklular açısından Abbâsîler'in merkezi Bağdat önemli bir şehirdi. Nitekim tespit edilen şahnelerin çoğu bu şehirde görev yapmışlardır. Böylece Selçuklular'ın idarî başkentlerinin yanı sıra o sırada İslâm dünyasının merkezi kabul edilen Bağdat ta ikinci bir başkentlerinin olduğu anlaşılmaktadır.

Türkiye Selçukluları'nın dîvân teşkilâtı Büyük Selçuklular'ın hemen hemen aynı idi. Nitekim Büyük Dîvân ve bu müessese ile beraber çalışan öteki dört dîvânın varlığı görülmektedir. Ancak bunların dışında, ihtiyaca göre, değişik isimler taşıyan dîvânların da oluşturulduğu tespit edilmektedir, söz gelişi Dîvân-ı Tevliyet, Dîvân en-Nazar, Dîvân-ı Pervanegî ve Dîvân-ı Niyâbet gibi. Öte yandan Türkiye Selçukluları'nda eyalet dîvânlarından ziyade bir şehir dîvânının varlığı görülmektedir. Bu dîvânda resmî görevlilerin yanı sıra hâcegân ve muhterife gibi sivil oluşumlar da yer almakta idi. Türkiye Selçukluları teşkilâtının Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar'ı da etkilediği kabul edilmektedir.

Kirman Selçukluları dîvân teşkilâtı da, bazı eksikler olmasına rağmen, Büyük Selçuklu Devleti'nin hemen hemen aynı idi.

KISALTMALAR

Ar.	: Arapça
aş. bk.	: aşağıya bakınız
aynı mlf.	: aynı müellif
bk.	: bakınız
c.	: cilt
ç.	: çoğulu
çev.	: çeviren
DİA	: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	: editör
h.	: hicrî
haz.	: hazırlayan
hş.	: hicrî-şemsî
İA	: *İslâm Ansiklopedisi*
krş.	: karşılaştırınız
m.	: miladî
n.	: not
nşr.	: neşreden
öl.	: ölümü
s.	: sayfa
Trk. trc.	: Türkçe tercüme
TAD	: *Tarih Araştırmaları Dergisi*
takr.	: takriben
TD	: *Tarih Dergisi*
vd.	: ve devamı
vs.	: vesaire
yay.	: yayımlayan

BİBLİYOGRAFYA

Abbas İkbal, *Vezâret der Ahd-ı Selâtin-i Buzurg-ı Selcukî*, Tahran hş. 1338.

Abdülaziz ed-Durî, "Dīwān", *EI²*; II, s. 323-327.

Aynı mlf., "Divan", *DİA*, IX, s. 377-381.

Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Trk. trc. Ekber N. Necef - Ahmet R. Annaberdiyev, İstanbul 2006.

Ahbar; Sadruddîn Abu'l-Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali al-Husaini, *Akhbar 'Ud-Dawlat 'İs-Saljuqıyya*, nşr. Muhammad Iqbal, Lahor 1933/ Trk. trc. N. Lügal, *Ahbâr üd-Devlet is-Selcukıyye*, Ankara 1943.

Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Name*, yayına haz. E. Merçil, İstanbul 2011.

Âkılî; Seyfeddîn Hâcı b. Nizam Akılî, *Âsâr el-Vüzerâ'*, nşr. Mîr Celâleddîn Husseynî Urmevî, Tahran 1959.

Aksarayî; Aksaraylı Mehmed Oğlu Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr, Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi*, nşr. Osman Turan, Ankara 1944/ Trk. trc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, Ankara 2000.

Alptekin, Coşkun, "Aksungur", *DİA*, II, s. 296.

Aynı mlf., "Aksungur el-Porsukî", *DİA*, II, s. 297.

Anonim Selçuknâme; *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*, nşr ve Trk. trc. Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952/*Ahbâr-ı Selaçıkay-ı Rûm*, nşr. Cevâd Meşkûr, Tahran hş. 1350, s. 343-371.

Arık, Feda Ş., "Türkiye Selçuklu Devletinde Musâdere", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler III, Türk Tarihi*, cilt I, İstanbul 1986.

Atalay, Mehmet, "Unsurî", *DİA*, XLII, s. 162-163.

Avcı, Casim, "Nâib", *DİA*, XXXII, s. 311-312.

Aykaç, Mehmet, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönem İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990.

Aynı mlf., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, M. F. Köprülü, Başlangıç, İzah ve Düzeltmeler, Ankara 1973.

Baybars Tarihi, Al-Melik-Al-Zahir Baybars Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi, Türkçeye çvr. M. Şerefüddin Yaltkaya, Ankara 2000 (2. baskı).

Baykara, Tuncer, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, Ankara 1985.

Aynı mlf., "Selçuklular Devrinde İgdişlik ve Kurumu", *Belleten*, sayı 229, Ankara 1997, s. 681-693.

Aynı mlf., *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988.

el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, Trk. trc. Mustafa Fayda, İstanbul 1987.

Beyhakî; Hâce Ebu'l-Fazl Muhammed b. Huseyn Beyhakî Debir, *Tarih-i Beyhakî*, nşr. Dr. Gani-Dr. Feyyaz, Tahran hş. 1324.

Bezer, Gülay Öğün, "Ukaylîler", *DİA*, XLII, s. 59-61.

Bosworth, C. E., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, volume 5, Cambridge 1968, s. 1-202.

Aynı mlf., "Ra'is", *EI²*, VIII, s. 403.

Bundârî, *Histoire des Seldjoucides de l'Irâq par al-Bondârî D'apre's Imâd ad-dîn Kâtib al-Isfahânî*, Texte Arabe nşr. Th. Houtsma, Liede 1889/Trk. trk K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943.

Cahen, Cl., *Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar İslâmiyet*, Trk. trc. E. N. Erendor, Ankara 1980.

Aynı mlf., *Pre-Ottoman Turkey*, London 1968/Trk. trc. Y. Moran, *Osmanlılar'dan Önce Anadoluda Türkler*, İstanbul 1984 (2. baskı).

Aynı mlf., "Djaysh", *EI²*, II, s. 517-520.

Câmi et-Tevarih (Selçuklular); Raşid Ad-Dîn Fazlallâh, *Câmi' At-Tavârîh*, II. cilt, yay. Ahmed Ateş, Ankara 1960.

Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı) Reşîdüddin Fazlullah, Çevirenler İsmail Aka, M. Ersan, Ahmad H. Khelejani, Ankara 2013.

Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdus, *Kitâb el-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, Kahire 1938.

Corci Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi,* Cilt I, *Târihu't-temeddüni'l-İslâmî,* notlarla günümüz Türkçesine çvr. Nejdet Gök, İstanbul 2004.

Cüveynî; Alâuddîn Atâ Malik-i Juwaynî, *Tarih-i Cihân-güşâ,* nşr. Mirzâ Muhammed Kazvînî, c. II, London 1916/Trk. trc. Mürsel Öztürk, *Tarih-i Cihangüşa,* Ankara 1994 (2. baskı).

Demirkent, Işın, "Mevdûd b. Altuntegin", *DİA,* XXIX, s. 247-249.

Demiroğlu, Ayla, "Bel'amî, Ebü'l-Fazl", *DİA,* V, s. 390-391.

Deny, J., "Tuğra", *İA,* XII/2, s. 5-12.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Ankara 1970, (2. baskı).

Devletşah Semerkandî, *Tezkiret eş-Şu'aray-ı Devletşah Semerkandî,* nşr. Muhammed Abbâsî, Tahran hş. 1337.

Durmuş, İsmail, "Mütenebbî", *DİA,* XXXII, s. 195-200.

Ebû eş-Şeref Nasıh b. Zafer Curfadakanî, *Tercümey-i Tarih-i Yeminî,* nşr. Ca'fer Şi'ar, Tahran hş. 1345.

Ebu'l-Ferec; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abûl-Farac Tarihi,* Trk. trc. Ömer R. Doğrul, I-II, Ankara 1987 (2. baskı).

Ebu'l-Hasan el-Maverdî, *el-Ahkâmu's-Sultaniyye,* çvr. Ali Şafak, İstanbul 1976.

Ebül'ulâ Mardin, "Beytülmâl", *İA,* II, s. 591-593.

Efdaleddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Hâmid Kirmânî, *'Ikd el-'Ulâ li'l-Mevkıf el-Âlâ,* nşr. Ali Muhammed Âmirî, Tahran hş. 1311.

Aynı mlf., *Bedâyi'ü'l-Ezmân fî Vekâyi-i Kirmân,* nşr. Mehdî Beyânî, Tahran hş. 1326.

Er, Rahmi, "Sâbî, Ebû İshak", *DİA,* XXXV, s. 339-340.

Aynı mlf., "Tuğrâî", *DİA,* XLI, s. 339-341.

Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA.* VIII, s. 42-45.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler,* Ankara 2007.

Aynı mlf., *Türkiye Selçuklu Devletinin Dağılışı,* Ankara 2010.

Erzi, Adnan Sadık, "İbn Bibî", *İA,* V/2, s. 712-718.

Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer'in Dîvân Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,* İstanbul 1986, c. 2, s. 107-176.

Aynı mlf., "Fey", *DİA,* XII, s. 511-513.

Frye, R. N., *The History of Bukhara,* Cambridge 1954.

Aynı mlf., "The Samanids", *The Cambridge History of Iran*, IV, Cambridge 1975, s. 136-161.

Gerdizî; Ebu Said Abd el-Hayy Gerdizî, *Zeyn el-Ahbâr*, nşr. Abd el-Hayy Habibî, Tahran hş. 1347.

Gıyâseddîn b. Humâmeddîn Ma'ruf be-Handmîr, *Dustûr el-Vüzerâ*, nşr. Said Nefisî, Tahran hş. 1317.

Gordlevski, V., *Anadolu Selçuklu Devleti*, çvr. Azer Yaran, Ankara 1988.

Göksu, E., *Türkiye Selçukluları'nda Ordu*, Ankara 2010.

Grohmann, A., "Öşür", *İA*, IX, 482-485.

Aynı mlf., "Tıraz", *İA.*, XII/1, s. 235-249.

Gulam Rıza, "Hükûmethay-ı Mahallî der Şark-ı İran", *Mecelley-i Tahkikat-ı Tarihi*, Sal-i evvel, şumaray-ı suvvum, Tahran 1990.

Günal, Z., "Selçuklu Hizmetinde Gabras'lar ve Vezir İhtiyareddin Hasan", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 200-210.

Güner, Ahmet, "Kābûs b. Veşmgīr", *DİA*, XXIV, s. 43-44.

Hasan Enverî, *Istılâhât-ı Dîvânî, Devrey-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 2535 şahinşahî.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî, Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, İstanbul 1985.

Havermann, A., "Ra'is", *EI²*, VIII, s. 402-403.

Hitti, P. K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çvr. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980.

Horst, H., *Die Staatsverwaltung der Grosselğûqen Und Horazmmsâhs (1038-1231*, Wiesbaden 1964/Türkçe tercüme (özet), M. Altay Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", *TAD*, sayı 2-3, Ankara 1964, s. 303-380.

el-Hoyî; Hasan b. Abdi'l-Mu'min el-Hoyî, *Gunyetu'l-Kâtip ve Munyetu't-Tâlib, Rüsûm-Resâ'il ve Nucûmu'l-Fazâ'il*, yayınlayan A. S. Erzi, Ankara 1963.

Hüseyin Emin, *Tarih el-'Irak fi'l-Asr es-Selçuk*, Bağdat 1385/1965.

İbn Funduk; Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî Ma'ruf be-İbn Funduk, *Tarih-i Beyhak*, nşr. Ahmed Behmenyar, Tahran hş. 1348 (2. baskı).

İbn Haldun, *Mukaddime* I, çvr. Z. K. Ugan, İstanbul 1990

İbn Havkal, *Kitab Sûrat el-Arz*, nşr. D. Goeje, Leyden 1967/Trk. trc. R. Şeşen, *İslâm Cografyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001, s. 164-175,

İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi İbn Kesîr*, çvr. Mehmet Keskin, 12 cilt, İstanbul 2000.

İbnü'l-Adim; Kamâl al-Dîn İbn al-Adîm, *Bugyat at-Talab fî Târîh Halab, Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, Yayınlayan Ali Sevim, Ankara 1976.

İbnü'l-Esîr; Ibn al-Athir, *al-Kâmil Fi'l-Ta'rikh*, nşr. Tornberg, I-XII, Beyrut 1979; Trk. trc. *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, II. c. çvr. M. B. Eryarsoy, İstanbul 1985, IV. c. çvr. M. B. Eryarsoy, İstanbul 1986, VI. c. çvr. Abdullah Köşe, İstanbul 1986, VII. c.çvr. Ahmet Ağırakça, İstanbul 1986, IX-XI. c. çvr. Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, XII. c. çvr. A. Ağırakça - A. Özaydın, İstanbul 1987.

İbnü'l-İbrî (Ebu'l-Ferec), *Tarih Muhtasar ed-Düvel*, nşr. Anton Salhanî, Lübnan 1983.

İbn-i Bibî; İbn-i Bibî, el-Huseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugedî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye* (Tıpkıbasım), hazırlayan A. S. Erzi, Ankara 1956/ Trk. trc., Mürsel Öztürk, *el-Evamirü'l-Alâ'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)*, I-II, Ankara 1996.

İbn el-Bibî, Nâsır el-Mille ve'd-Dîn Yahyâ b. Muhammed el-Ca'ferî el-Rugedî, *Muhtasar Selçuknâme,* nşr. M. Th. Houtsma, Leyden 1902.

İbn-Bîbî, *Histoire des Seldjoucides D'asie Mineure D'apres İbn-Bibî Texte Turc*, nşr. M. Th. Houtsma, Liede 1902.

İbrahim Harekât, "Berîd", *DİA*, V, s. 498-501.

İmam el-Hâfız Ebu'l-Hasan el-Fârisî, *el-Muhtasar min Kitâb es-Siyâk et-Tarih Nisâbur*, tahkik Muhammed Kazım el-Mahmûdî, Tahran hş. 1384.

İnalcık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, İstanbul 1996 (2. baskı), s. 15-30.

İpşirli, Mehmet, "Elçi", *DİA*, XI, s. 3-15.

İzgi, Cevat, "Ebîverdî", *DİA*, X, s. 76-77.

Kadı Ebû Yusuf, *Kitâbü'l-Harac*, çvr. Ali Özek, İstanbul 1970.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1983 (2. baskı).

Aynı mlf., *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Kallek, Cengiz, "Casus", *DİA*, VII, s. 163-166.

Aynı mlf., "Haraç", *DİA,* XVI, s. 71-88.

Aynı mlf., "Kudâme b. Ca'fer", *DİA,* XXVI, s. 311-312.

Kanar, M., *KANAR Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2000.

Kaya, Selim, *I. Gıyâseddîn Keyhusrev ve II. Süleyman-şâh Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, Ankara 2006.

Kaymaz, N., "Anadolu Selçuklu Devleti'nin İnhitatında İdare Mekanizmasının Rolü", I, *TAD*, sayı 2-3, Ankara 1964; II, *TAD*, sayı 4-5, Ankara 1965.

Aynı mlf., *Pervâne Mu'inü'd-dîn Süleyman*, Ankara 1970.

Aynı mlf., *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Giyâsü'Dîn ve Devri*, Ankara 2009.

Kayaoğlu, İ., *İslâm Kurumları Tarihi*, Ankara 1980.

Kazvinî; Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abd el-Hüseyin Nevâî, Tahran hş. 1336-1339.

Kesik, Muharrem, "Pervane", *DİA*. XXXIV, s. 244.

Aynı mlf., "Sâdeddin Köpek", *DİA,* XXXV, s. 392-393.

Kılıç, Hulusi, "Harîrî", *DİA,* XVI, s. 191-192.

Klausner, C. I., *The Seljok Vezirate: A Study of Civil Administration 1055-1194,* Farsça tercüme, Ya'kub Ajend, *Dîvânsâlarî der 'ahd-ı Selcukî (Vezâret der 'ahd-ı Selcukî)*, Tahran hş. 1389.

Koca, *Sultan İzzeddin Keykavus (1211-1220)*, Ankara 1997.

Köprülü, M. Fuat, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, İstanbul 1983.

Aynı mlf., *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1986.

Aynı mlf., "Amid", *İA*, I, 399-400.

Aynı mlf. "Arz", *İA*, I, 656-660.

Aynı mlf., "Berîd", *İA*, II, 541-549.

Aynı mlf., "Hârizmşâhlar", *İA*, V/2, s. 265-266.

Köymen, Mehmet Altay, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Ait Münşeat Mecmuaları", *AÜDTCF Dergisi*, Ayrı basım, Ankara 1951.

Aynı mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.

Aynı mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, cilt II, *İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984 (2. baskı).

Aynı mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.

Aynı mlf., "Kirman Selçukluları Tarihi", *AÜDTCF Dergisi*, sayı I, Ankara 1943, s. 127-134.

Krenkow, "Kâtib", *İA*, VI, s. 431-432.

Aynı mlf., "Tuğraî", *İA*, XII, s. 12-14.

Kucur, Sadi S., "İktâ", *DİA*, XII, s. 47-49.

Kurpalidis, G. M., *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Rusçadan çvr. İlyas Kamalov, İstanbul 2007.

Kurtuluş, Rıza, "Cürcan", *DİA*, VII, s. 131-132.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Kâtip", *DİA*, XXV, s. 49-52.

Lambton, A. K. S., "The Internal Structure of The Saljuq Empire", *The Cambridge History of Iran*, c. V, Cambridge 1968, s. 203-282.

Aynı mlf., "*Atabetü'l-Ketebe*'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Önemi", çvr. N. Kaymaz, *Belleten*, sayı 147, Ankara 1973, s. 365-394.

Aynı mlf., *Continity and Change in Medieval Persia*, London 1988.

Levy, R., *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957.

Aynı mlf. "Muhtesib", *İA*, VIII, s. 532-533.

Aynı mlf., "Musâdere", *İA*, VIII, s. 669.

Aynı mlf., "Nâzır ül-Mezâlim", *İA*, IX, s. 141.

Lewis, B., "Daftar", *EI²*, II, s. 77-81.

Mansuroğlu, Mecdud, "Divân", *İA*, III, s. 595-596.

Merçil, Erdoğan, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975.

Aynı mlf., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989.

Aynı mlf., *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara 2000.

Aynı mlf., *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, Ankara 2007.

Aynı mlf., *Selçuklular, Makaleler*, İstanbul 2011.

Aynı mlf., *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilâtı, İstanbul 2011.*

Aynı mlf., *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2013 (8. baskı).

Aynı mlf., "Simcûrîler I. Simcûr ed-Devâtî", *TD*, sayı 32,İstanbul 1979.

Aynı mlf., "Sîmcûrîler III", *TD*, sayı XXXIII, İstanbul 1982, s. 115-132.

Aynı mlf., "Sîmcûrîler IV", *Belleten*, sayı 195, Ankara 1986, s. 547-567.

Aynı mlf., "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", *Belleten* sayı 225, Ankara 1995, s. 327-340.

Aynı mlf., "Muhtacoğulları", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 67-92.

Aynı mlf., "Selçuklular ve Türkçe", *Belleten,* sayı 248, Ankara 2003, s. 111-117.

Aynı mlf., "Selçuklular'da Rüşvet", *Belleten,* sayı 261, Ankara 2007, s. 445-478.

Aynı mlf., "Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçe'nin Resmî Dil Olmasını Kim Kabul Etti?", *Selçuklular-Makaleler*, İstanbul 2011, s. 92-99.

Aynı mlf., "Amid", *DİA*, III, s. 55.

Aynı mlf., "Ârız", *DİA*, III, s. 359.

Aynı mlf., "Menşur (İlk Müslüman Türk Devletlerinde", *DİA*, XXIX, s. 149-150.

Aynı mlf., "Peyk", *DİA*, XXXIV, s. 262-263.

Aynı mlf., "Sahib Ata", *DİA*, XXXV, s. 515-516.

Aynı mlf., "Şahne", *DİA*, XXXVIII, s. 292-293.

Aynı mlf., "Tevki", *DİA*, XLI, s. 35-36.

Meyhenî, Muhammed b. Abdi'l-Halik, *Destûr-ı Debirî*, yay. A. S. Erzi, Ankara 1962.

Meyhenî, Muhammed b. Ebî Sa'd b. Ebî Said, *Esrâr-ı Tevhid fî Makamât eş-Şeyh Ebî Said*, Tahran hş. 1332/Trk. trc. *İbn Münevver Tevhidin Sırları (Esrâru't-Tevhid fî Makamâtı'ş-Şeyh Ebî Said)*, çvr. Süleyman Uludağ, İstanbul 2003.

Mirhand, *Tarih er-Ravzat es-Safa*, c. IV, Tahran hş. 1339.

Muhammed Avfî, *Lübâb el-Bâb*, nşr. Said Nefisî, Tahran hş. 1335.

Muhammed b. İbrahim, *Tarih-i Kirmân, Selcukiyân-ı ve Guz der Kirmân* (nşr. Bâstânîy-i Pârîzî, Tahran hş. 1343.

Muhammed Mahmûd İdris, *Rüsûm es-Selaçıka*, Kahire 1983.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullâh, *Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi I, Horasan-Irak-Kirman ve Suriye Selçukluları*, yay. Ali Öngül, İzmir 2000.

Müntecebeddîn Bedî' Atabeg Cüveynî, *Kitâb 'Atabet el-Ketebe Mecmuay-ı Müraselet-i Dîvân-ı Sencer*,nşr. Muhammed Kazvinî ve Abbâs İkbal, Tahran hş. 1329.

Nahçuvanî, Hindu-Şâh b. Sencer b. Abd Allâh Sâhibî, *Tecârib es-Selef*, nşr. Abbâs İkbâl, Tahran 1966 (2. baskı).

Nâsıreddîn Münşî Kirmânî, *Nesâ'im el-Eshâr*, nşr. Celâleddîn Muhaddis Huseynî Urmevî, Tahran hş. 1959.

Nâsır-ı Husrev Kubâdiyânî Mervezî, *Sefernâme*, nşr. Muhammed Debir-i Siyâkî, Tahran 1344./Trk. trc. *Sefernâme*, Nâsır-ı Husrev, çvr. A. Tarzi, İstanbul 1994.

en-Nerşahî, *Tarih-i Buhara*, Trc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed, telhis Muhammed b. Zufer, tashih Müderris Razavî, Tahran hş. 1317/ Arapça metin Emîn Abdülmecid Bedevî ve Nasrullah Mübeşşir et-Tırazî, Kahire 1119.

Nesevî, Şihâb Muhammed, *Siret-i Celâleddîn Mingburnı*, nşr. Mücteba Minovî, Tahran 1965.

Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, Hazırlayan Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999.

Nizâmîy-i Aruziy-i Semerkandî, *Çahar Makala*, nşr. Muhammed Kazvinî, notlarla yeniden gözden geçiren Dr. Muin, hş. 1346.

Oral, Zeki, "Kubadabad Çinileri", *Belleten,* sayı 66. Ankara 1953, s. 209-222.

Öngül, Ali, "Tekiş b. Alp Arslan", *TD,* sayı 36, İstanbul 2000, s. 321-334.

Aynı mlf., "Emir Üner", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 413-417.

Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklular Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990.

Aynı mlf., *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001.

Aynı mlf. "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 112-130.

Aynı mlf., "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *İsmail E. Erünsal'a Armağan*, I, Tarih, İstanbul 2014, s. 477-504.

Aynı mlf., "Benî Cehir", *DİA,* V, s. 447-449.

Aynı mlf., "İbn Bîbî", *DİA,* XIX, s. 379-382.

Aynı mlf., "Kündürî", *DİA,* XXVI, s. 554-555.

Aynı mlf., "Muhammed Tapar", *DİA*, XXX, s. 579-581.

Aynı mlf.,"Nizâmiye Medresesi", *DİA*, XXXIII, s. 188-191.

Aynı mlf., "Sencer", *DİA*, XXXVI, s. 507-511.

Aynı mlf., "Tâcülmülk", *DİA*, XXXIX, s. 359-360.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Isfahan", *DİA*, XXII, s. 497-502.

Aynı mlf., "İncü", *DİA*, XXII, s. 281.

Öztürk, Mürsel, "Edib Sâbir", *DİA*, X, s. 425.

Aynı mlf., "Rûdekî", *DİA*, XXXV, s. 185-186.

Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, İstanbul 2012.

Ravendî; Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-üs-Sudur ve Âyet-üs-Sürur*, çvr. A. Ateş, I-II, Ankara 1957-1960.

Sabbağ, Abbas - Bozkurt, Nebi, "Müstevfî", *DİA*, XXXII, s. 147-148.

Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, s. 78-79.

Sevim, Ali, - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995. İkinci baskı Ankara 2014.

Sevim, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983.

Aynı mlf., "Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan (Kayıp *Uyûnü't-Tevârîh*'ten Naklen Selçuklularla İlgili Bölümler) Sıbt İbnü'l-Cevzi", *Belgeler*, sayı 18, Ankara 1992, s. 1-260.

Aynı mlf., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I, Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, sayı 22, Ankara 1997, s. 1-91.

Aynı mlf. "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Belgeler, II, Sultan Alp Arslan Dönemi", *Belgeler*, sayı 23, Ankara 1999, s. 1-55.

Aynı mlf., "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, III, Sultan Melikşah", *Belgeler*, sayı 24, Ankara 2000, s. 1-75.

Aynı mlf. "İbnü'l-Cevzî'nin 'el-Muntazam' Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430-485/1038-1092)", *Makaleler,* 2, Ankara 2005, s. 437-605.

Aynı mlf., "İbnü'l-Müslime, Reîsürrüesâ", *DİA*, XXI, s. 161-162.

Aynı mlf., "İlgazi, Necmeddin", *DİA*, XXII, s. 89-90.

Steingass, Faruk, *Persian-English Dictionary*, London 1977 (6. baskı).

Sümer, Faruk - Sevim Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı (*Metinler ve Çevirileri), Ankara 1971.

Sümer, Faruk, "İğdiş", *DİA*, XXI, s. 524-525.

Aynı mlf., "Müeyyed Ay-Aba", *DİA*, XXXI, s. 479-480.

Aynı mlf., "Reis", *DİA*, XXXIV, s. 543-544.

Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi, İkinci Kısım (1042-1195), Türkçeye çvr. H. D. Andreasyan (basılmamış nüsha Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi).

Şebankâreî; Muhammed b. Muhammed Şebankâreî, *Mecma' el-Ensâb*, nşr. Mîr Hâşim, Tahran hş. 1363.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, İstanbul 1317.

Şeşen, Ramazan, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Ankara 1967.

Aynı mlf., "Câhiz", *DİA*, VI, s. 20-24.

Aynı mlf., *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri*, İstanbul 2000.

Tabakoğlu, Ahmet, "Öşür", *DİA*, s. 97-103.

(T. H.), "Vezir", *İA*, XIII, s. 309-314.

Aynı mlf., "Tekâlif", DİA, XL, s. 336.

Talu, Mehmet, "Bâharzî, Ali b. Hasan", *DİA*, IV, s. 474.

Taneri, Aydın, "Müsameretü'l-Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *TAD*, sayı 6-7, Ankara 1966, s. 127-171.

Aynı mlf., "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *TAD*, sayı 8-9, Ankara 1970, s. 75-188.

Aynı mlf., "Divan", *DİA* , IX, s. 383-385.

Tekin, Oğuz, "Sikke", *DİA*, XXXVII, s. 179-184.

Terzi, M. Z., "Abbâsî Kara Ordusunun Merkezî İdaresi ve Sınıfları", *Belleten*, sayı 205, Ankara 1989, s. 1527-1538.

Tetley, G. E., *The Ghaznavid and Seljuk Turks*: *Poetry as a source for Iranian History*, 2009.

The Saljuqnâma of Zahîr al-Dîn Nîshâpûrî, nşr. A. H. Morton, 2004.

Tokmak, A. Naci, "Gürgânî Fahreddîn", *DİA*, XIV, s. 321.

Turan, Osman, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I. Şemseddin Altunaba Vakfiyesi ve Hayatı", *Belleten,* sayı 42, Ankara 1947, s. 197-219.

Aynı mlf., "Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III. Celâleddîn Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, sayı 45, Ankara 1948, s. 17-170.

Aynı mlf., *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958.

Aynı mlf., *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965.

Aynı mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

Turan, Refik, *Türkiye Selçukluları'nda Hükûmet Mekanizması*, İstanbul 1995.

Türkçe Sözlük, Ankara 1974 (6. baskı).

Usta, A., *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslâmlaşma Serüveni (Samaniler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007.

Aynı mlf., "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddevle Gevherâyin", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 96-111.

Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220-1237)*, Ankara 2003,

Aynı mlf., *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, İstanbul 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1970 (2. baskı).

Visa and Ramin, Translated From the Persian Fakhr ud-Dîn Gurganî by George Morrison, New York and London 1972.

Yâddaşt-hâyey-i Kazvinî, ed. İrec Afşar, c. 7, Tahran 1963.

Yazıcı,Tahsin, "Müntecebüddîn Bedî'", *DİA*, XXXII, s. 25.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, hazırlayan Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf-Tarih", *DİA*, XLII, s. 479-486.

Yeniçeri, Celal, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984.

el-Yezdî, Muhammed b. Muhammed el-Huseynî, *el-'Uraza fi'l-Hikayet es-Selcukiyye*, nşr. Karl Süsseheim, Kahire 1326.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abdülmelik b. Mervan", *DİA*, I, s. 266-270.

Aynı mlf., "Bermekîler", *DİA*, V, s. 517-520.

Aynı mlf., "Emîrü'l-Ümerâ", *DİA*, XI, s. 158-159.

Aynı mlf., "Yahyâ b. Hâlid", *İA*, XIII, s. 348-349.

Yınanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I. Cilt, Yayına Hazırlayan, Prof. Dr. R. Yınanç, Ankara 2013.

Yiğit, İsmail, "Mevâli", *DİA*, XXIX, s. 424-426.

Yüksel, H. "Anadolu Selçuklularında Vakıflar", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, I, Ankara 2006.

Zerrînkub, Abd el Huseyn, *Tarih-i Merdum-ı İran, ez Pâyân Sâsâniyân tâ Pâyân-ı âl-i Büveyh*, Tahran hş. 1367.

Zettersteén, K. V., "Abdülmelik", *İA*, I, s. 95-97.

Aynı mlf., "Ukaylîler", *İA*, VI, s. 371-372.

DİZİN

A) Şahıs İsimleri

-A-

Abbâs (Rey valisi), 89
Abbâs İkbâl (İranlı tarihçi), 63, 67 n.
Abd er-Rahim b. Nizâmülmülk (Tuğrâî), 70
Abd er-Rezzak (Reis nâibi), 109
Abdullah b. Amr b. Hâris (kâtip), 19
Abdullah b. Muhammed el-Himyerî (Dîvân başkanı), 16
Abdullah b. Zübeyr, 16
Abdullah el-Hatibî (Isfahan reisi), 111
Abdurrahman es-Sümeyremî (Selçuklu Zübeyde Hatun'un veziri), 140
Abdülaziz (müstevfî), 154
Abdülmelik b. Mervan (Emevî halifesi), 16-22
Abışga Noyan (Moğol komutanı), 157 n.
Adudeddîn (Gürgân valisi), 87-88
Adudüddevle (Sultan Alp Arslan'ın lakabı), 97
Ahmed (kadı), 191
Ahmed b. Hasan Meymendî (Gazneli vezir), 55
Ahmed b. el-Hasan (Utbî ailesinden), 53-54
Ahmed b. İsmâil (Sâmânî emîri), 48
II. Ahmed b. İsmâil (Sâmânî emîri), 50
Ahmed b. Muhammed (sâhib-i şurta), 50
Ahmed b. Müdebbir (Dîvân başkanı), 45
Ahmed b. Nizâmülmülk (vezir), 111
Ahmed Lakuşî (Türkiye Selçuklu veziri), 146
Aksarayî, Kerimeddîn (tarihçi-vakıf yöneticisi), 144-146, 148, 151, 160-161, 173, 180
Alâeddîn Dâvudşâh (Erzincan Mengücüklü meliki), 167
Alâeddîn Ebû Bekr (Belh valisi), 88
Alâeddîn I. Keykubad (Türkiye Selçuklu sultanı), 142-145, 148, 155-156, 163-165, 167-171, 173-174, 176, 181, 185
Alâeddîn II. Keykubad (Türkiye Selçuklu sultanı), 161, 165 n, 167
Alâeddîn III. Keykubad b. Feramurz (Türkiye Selçuklu sultanı), 152
Alâeddîn Nev-Müslüman (İsmâilî), 145
Alâeddîn Siyavuş (Cimri-Türkiye Selçuklu), 146, 182, 186
Hz. Ali (halife), 14-15, 100 n.
Ali Bahadır (Türkiye Selçuklu devlet adamı), 179
Ali b. Ahmed b. Abdullah, 53
Ali b. Ebi'l-Hayr (komutan), 91
Ali b. el-Hasan … es-Sandalî (Nişabur Şâfiî reisi), 116
Ali b. İsâ b. Mahan (Abbâsî veziri ve dîvân başkanı), 30, 33, 40-41, 43
Ali Çetrî (Herat valisi), 89
Ali Ensârî (âmil), 191

Alp Arslan (Büyük Selçuklu sultanı), 63, 69, 74, 81-82, 96-98, 105, 109-110, 118-120, 126-127, 130, 134, 137
Alptegin (Gazneli Devleti'nin kurucusu), 195
Amid ed-Devle b. Fahrüddevle (amid), 102
Amid el-Mülk Kündürî (Büyük Selçuklu veziri), 78, 90, 94-95 n., 109, 134, 137
Amr b. Murabba (Dîvân ez-Zimâm başkanı), 31
Amr b. Zübeyr, 16
Anuşirvan b. Halid (nâib-ârız), 63, 72 n., 75, 83
Anuştegin Garceî (Harezm şahnesi), 121
Argun Han (İlhanlı), 186
Arslan Argun (Büyük Selçuklu meliki), 83-84, 105
Arslan Besasîrî (Büveyhîler'in Türk komutanı), 39, 91-92, 94-95
Arslan Hatun (Selçuklu), 92, 95, 99, 135
Arslanşah (Gazneliler sultanı), 137
Arslanşah (Selçuklu meliki), 84
I. Arslanşah (Kirman Selçuklu meliki), 191
II. Arslanşah (Kirman Selçuklu meliki), 188-190, 193
Asıleddîn (müstevfi), 154
Asuhtegin (Arslan Besasîrî'nin Türk memlükü), 92
Ata Fahreddîn b. Hüseyin (sahib), 143
Atsız (Harezmşah), 130
Ayaz (Büyük Selçuklu emîri), 110-111, 125, 136
Ayaz (Büyük Selçuklu meliki), 84
Aybeg Dırâz (Kirman Selçuklu atabegi), 191
Aykaç, Mehmet, 24, 36, 38
Hz. Ayşe, 13
Aytegin Cab (Bağdat şahnesi), 121, 125
Aytegin es-Süleymanî (Hâcib-şahne), 97, 119
Aytegin es-Süleyman'in oğlu (nâib), 119
Azizüddevle ve'd-Dîn Muhammed b. Süleyman (Tuğrâî), 149
Azizülmülk Ebu'l-Feth Muhammed (tuğrâî), 71

-B-

Bahâedîn (Konya valisi-şahnesi), 181, 186
Bahâeddîn Kutluğca (Melik el-Ümerâ - Sivas sübaşısı), 155-156, 176
Baharzî, Ali b. Hasan (tuğrâî), 69
Barthold (Rus şarkiyaçı), 51, 108
Basil (er-Rumî müstevfî'nin kardeşi), 170
Batu Han (Altın-orda'nın kurucusu), 167
Baycu Noyan (Moğol komutanı), 165, 167, 185
Bedran b. I. Dubeys (Mezyedî), 91
Bedreddîn Dilderim (Tell-bâşir hâkimi), 144
Bedreddîn Savtaş (Sutaş-Kubâd-âbâd valisi), 80
Behramşah (Gazneliler sultanı), 72 n.
Behram-şâh (Kirman Selçuklu meliki), 188, 190-191, 193
Behramşah (Mengücüklü), 176
Bel'amî (Sâmânî veziri), 66
Belâzürî (Arap müverrihi), 16, 18
Berkyaruk (Büyük Selçuklu sultanı), 67 n., 70, 75, 78, 103, 105, 110, 121-122 n., 135-136, 140
Bey-aba (Bağdat şahnesi), 125
Bilge Beg Sermez (Isfahan şahnesi), 121
Borsuk (Bağdat şahnesi), 119
Bozan (Urfa valisi), 87
Bozkuş (Kirman'da şahne ve atabeg), 194
Bozkuş (Büyük Selçuklu emîri), 129
Böribars b. Alp Arslan (Büyük Selçuklu meliki), 83, 85, 105, 135
Bunsuz, 172
el-Bustî (Erzen valisi), 102
Buşeyr b. Ebî Delece (kâtip), 17
Bündarî (tarihçi), 67, 72 n.-73-74 n., 78, 127, 139

-C-
Ca'fer b. Yahya Bermekî, 26
Cahen (Fransız şarkiyatçı), 31, 144 n., 155, 161, 163, 172
el-Cahiz (Arap edebiyatının nesircilerinden)25
Celâleddîn Harezmşah (Harezmli sultan), 148, 150, 169
Celâleddîn Karatay (Türkiye Selçuklu devlet adamı), 142-143, 174, 177
Celâleddîn Kayser (Pervane-vali-şahne), 164-165, 181-182
Celâleddîn Mahmûd (müstevfî-müşrif), 150, 156
Cemâleddîn (müstevfî), 154
Cemâleddîn Huteni (kadı)
Cemâl er-Rüesâ Ebû Ali el-Hüseyin (Beyhak reisi), 116
Cemâleddîn Ferruh b. Abdullah (hazinedar-vakıf yöneticisi), 160
Cemâleddîn İbn Emîr el-Hacc, 156 n.
Cemâlülmülk b. Nizâmülmülk (Belh valisi), 87, 100
Cenah (kâtip), 16
Cunade b. Ebî Hâlid (Sâhib et-Tıraz), 20
Cüveynî (tarihçi), 61

-Ç-
Çağrı Bey (Büyük Selçuklu), 90, 105
Çavlı Sakavu (vali), 88

-D-
Dâvud (Sultan Melikşah'ın oğlu), 128
Dâvud b. Amr b. Said (kâtip), 17
Dâvudşâh (Mengücüklü beyi), 163
Devletşâh (müellif), 71 n.-72 n.
Dübeys İbn Mezyed, 96
II. Dübeys b. Sadaka, 123 n.

-E-
Ebî Bekr b. Alâeddîn Kumac (Belh vali ve şahnesi), 123
el-Eazz Ebu'l-Mehasın …ed-Dihistanî (amid-vezir), 103-104
Ebiverdî (şair ve edip), 66
Ebû Abdullâh Ceyhanî (Sâmânî veziri), 47
Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ (Beyhak reisi), 116
Ebû Ahmed b. Abd el-Vâhid en-Nihavendî (Reis el-Irakeyn), 93-98 n., 132, 134
Ebû Ali (Horasan amidi), 100-101
Ebû Ali (Simcûrî), 51, 54
Ebû Ali Ahmed (Muhtacoğulları), 50, 53
Ebû Ali Belhî (amid), 102
Ebû Ali Mukle (Abbâsî veziri), 27
Ebû Ali Hasan b. İsmail (Nişabur kadısı)132
Ebû Ali Hasan el-Meni'î (Nişabur reisi), 109-110 n.
Ebû Ali Hasan b. Muhammed Hasenek (reis), 108
Ebû Ali Hasan b. Sa'd (Merverrûd reisi), 110
Ebû Ali Hasan Tusî, bk. Nizâmülmülk
Ebû Bekr (halife), 15
Ebû Bekr b. Hüseyin el-Malatî (muhtesib), 183
Ebû Bekr Muhammed b. Sâbit (Şâfiîler'in reisi), 113
Ebû Ca'fer Muhammed b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk (Sencer'in veziri), 137
Ebû Ca'fer Muhammed el-Belhî (amid), 104
Ebû Ca'fer er-Rebî (teftiş görevlisi), 35
Ebû Eyyûb el-Muriyanî (Dîvân-ı Hilafet başkanı), 45
Ebû İbrahim el-Esedâbâdî (Selçuklu elçisi), 135
Ebû İshak İbrahim b. Abbâs Sûlî (Dîvân başkanı), 25
Ebû İshak Şîrâzî (âlim), 99
Ebû İsmail Kâtib Isfahanî (tuğrâî, nâib, müşrif), 70, 79
Ebû Kâlicâr Hezâresb, 109
Ebû Mansûr Muhammed b. Abdürrezzak) Horasan sipehsâlârı), 52
Ebû Müslim (Rey reisi), 110
Ebû Nasr (Irak amidi), 99-100
Ebû Nasr Ahmed Müstevfî (Amid el-Irak), 74, 91-92

Ebû Nasr-ı Mişkân (Gazneli dîvân başkanı), 56
Ebû Nasr Muhammed b. Said (Nişabur reisi), 109
Ebû Nasr Utbî (müellif-sâhib-i berid), 49
Ebû Sa'd Muzaffer b. Muhammed b. Hasan (Beyhak reisi), 116
Ebû Sa'd el-Müstevfî (amid), 84 n.
Ebû Sa'd Şeref el-Mülk Muhammed …Harezmî, 99 n.
Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Sâbit el-Hucendî (Isfahan reisi), 113
Ebû Said Hamaveyh (Hoy reisi), 109
Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullâh (Selçuklu elçisi), 96
Ebû Seleme Hafs b. Süleyman el-Hallâl (Abbâsî veziri), 24
Ebû Tâlib, bk. Hz. Ali
Ebû Taş (Horasan sipehsâlârı), 54
Ebû Tayyib Musabî (sâhib dîvân-ı risâlet), 48
Ebû Ya'kub İshak (Sâmânî hanedanından), 52
Ebu'l-Abbâs (sâhib-i berid-i Merv), 49
Ebu'l-Abbâs el-Havâdî (amid), 99
Ebu'l-Abbâs es-Seffah (Abbâsî halifesi), 24
Ebu'l-Fazl (Isfahan reisi), 110
Ebu'l-Fazl (Irak amidi), 131
Ebu'l-Fazl Beyhakî (tarihçi-Gazneli dîvân başkanı), 56
Ebu'l-Fazl b. Ahmed (kâtip), 35
Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed el-Sulemî (kadı), 52
Ebu'l-Fazl Safî el-Kumî (müstevfî nâibi), 75
Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Fakih (müstevfî nâibi), 75
Ebu'l-Feth b. Leys (amid), 101
Ebu'l-Feth Bustî (müellif-Gazneli dîvân başkanı), 56
Ebu'l-Feth İmâeddîn b. Alâeddin Ebû Bekr (Belh valisi-şahne), 89, 125
Ebu'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyin (Bağdat amidi), 92-93, 96
Ebu'l-Feth Muzaffer (Isfahan amidi), 90
Ebu'l-Feth Verrâm, 91
Ebu'l-Fevâris Deylemî (Berdesir şahnesi), 193
Ebu'l-Ganâim İbn Fesances (Vasıt valisi), 90-91, 131
Ebu'l-Hasan Abdülcelil (Nişabur reisi), 108
Ebu'l-Hasan Ali b. İsâ (Irak amidii), 97
Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (ârız), 50
Ebu'l-Hasan el-Muzenî (Sâmânîler'de müstevfî-vezir), 47
Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hilâl es-Sâbî (tarihçi), 25
Ebu'l-Kasım Abdullah (el-Muktedî bi-Emrillah (Abbâsî halifesi), 92
Ebu'l-Kasım b. Hasan el-Dergüzinî (tuğrâî-Selçuklu veziri), 62, 71
Ebu'l-Kasım Ca'fer b. Muhammed, 35
Ebu'l-Kasım el-Musevî (Merv reisi), 116
Ebu'l-Mefâhir (müşrif-i dîvân), 189
Ebu'l-Mefâhir Kumî (Selçuklu ârız), 83
Ebu'l-Muzaffer Muhammed … Ebiverdîş (müşrif), 79
Edib Ebû Ca'fer …Zevzenî (tuğrâî), 66-67 n.69
Edib Sâbir (şair-elçi), 113, 130
Efdaleddîn Kirmanî (tarihçi-tuğrâî), 188-189-192
Ekinci b. Koçkar (Hârezm valisi), 87
Emîneddîn Mikâil (müstevfî-saltanat nâibi), 154, 180
Emîneddîn Duleycanî (mütevelliy-i evkaf-ı memâlik), 160
Emîr Amid Muhammed el-Cevzekânî (tuğrâî), 70
Emîr İsfehsâlâr Cemâleddîn (Türkmen ve Dihistan şahnesi), 124
Emîr Tâcir (Belh sahibi), 90 n.
Erbasgan (Selçuklu), 134
Esedâbâdî (tuğrâî), 149

-F-
Fahreddîn (müşrif), 156
Fahreddîn (Konya emîr-i igdişi), 183
Fahreddîn Ali (Türkiye Selçuklu vezi-ri-müstevfî), 146, 151, 154, 162, 185
Fahreddîn Behramşâh (Erzincan me-liki), 170
Fahreddîn Ebû Bekr Attâr (Pervane), 165-166, 168
Fahreddîn Ebu'l-Kasım (Beyhak rei-sinin babası), 116
Fahreddîn Gürganî (şair), 90
Fahreddîn Kazvinî (vezir), 153-154, 166
Fahreddîn Yunus … el-Muhtesib, 183
Fahrüddevle İbn Cehir (Abbâsî vezi-ri),
Fahrülmülk (vezir), 67 n.
Fazl b. Mervân (Abbâsî veziri), 32
Fazl b. Yahyâ el-Bermekî (Abbâsî ve-ziri), 25
Fazlı (postacı), 131
Feda Ş.Arık (tarihçi), 175
Ferit Devellioğlu, 9
Firdevsî (şair), 66
Fuad Köprülü (bilim adamı), 23

-G-
Gevher Hatun (Selçuklu), 134
Gevher Hatun (Muhammed Tapar'ın eşi), 140
Geyhatu (İlhanlı hükümdarı), 151, 185
Gıyâseddîn I. Keyhusrev (Türkiye Sel-çuklu sultanı), 165 n., 167, 169, 173
Gıyâseddîn II. Keyhusrev (Türkiye Selçuklu sultanı), 150, 161, 164-165, 167, 169, 177-178
Gıyâseddîn III. Keyhusrev (Türkiye Selçuklu sultanı), 148
Gümüştegin Candar (Selçuklu emîri), 110
Gümüştegin el-Kaysar (Bağdat şahne-si), 122

-H-
Habeşî b. Altuntak (Horasan valisi), 87
Habib b. Abdülmelik (Emevî), 21
Haccac b. Yusuf (Irak valisi), 21-22
Hâce (Kirman Selçuklu casusu), 190
Hâce Fahreddîn Aliy-i Tebrizî (tuğrâî), 149
Hacı İbrahim b. Ebû Bekr (Konya emîr-i igdişi), 183
Hâdî (Abbâsî halifesi), 29
Hamideddîn (tuğrâî), 148
Hamza b. Muhammed (Beyhak reisi), 109
Harirî (dil âlimi), 66
Hârun er-Reşîd (Abbâsî halifesi), 26-27, 29, 35, 45
Hasan b. Muhammed (Gürgân valisi), 88
Hasan Sabah, 71 n., 110
Hasan b. Tâhir (Türkiye Selçuklu ve-ziri), 101-102 n.
Hâsî (Abbâsî halifesi), 33
Hass Beg (muhtesib), 183 n.
Hatıreddîn (Emîr-i Dâd), 174
Hatıreddîn Kumî (müstevfî), 76
Hatiroğlu Şerefeddîn Mesud (münşî), 164
Hatirülmülk Ebû Mansûr Meybuzî (Selçuklu veziri, tuğrâî, müstevfî ve müşrif), 62, 64, 70, 75, 79, 136
Hetumlu Konstantin (Ermeni nâibi), 144, 171
Hezaresb (Selçuklu emîri), 137
Hişam b. Abdülmelik (Emevî halife-si), 17, 20, 22, 37 n.
Horst (Alman tarihçi), 73, 193
el-Hoyî (müellif), 158, 160-161, 172-173, 179-180, 182, 185
Humameddîn Şadbahr (Nazır el-Mülk), 161
Humartegin eş-Şarabî (şahne nâibi), 120, 137-138
Hurremşah (Sıvas emîr-i igdişi), 183
Hüsameddîn (tuğrâî), 148
Hüsameddîn (Kayseri emîr-i igdişi), 183
Hüsameddîn Çoban (Melik el-Ümerâ), 171
Hüsameddîn Kaymerî (Beylerbeyi), 178
Hüseyin b. el-Âlâ (sâhib-i şurta), 50
Hüseyin b. Ebu'l-Kasım (Abbâsî vezi-ri), 39
Hüseyin b. Özbek (Bağdat şahne nâi-bi), 123 n.

-İ-
İbn Allan (Basra mültezimi), 135, 138
İbn Attar (Nâzır fi'l-Mevâris), 44
İbn Behmenyâr (Selçuklu devlet adamı), 128-129
İbn Bibî (Dîvân-ı Tuğrâ ve İnşâ reisi-tarihçi), 143, 145, 148, 152, 161, 174-175
İbn Evsal en-Nasranî (kâtip), 21
İbn Haldun, 12
İbn Havkal (coğrafyacı), 52
İbn Hurdadbih (coğrafyacı), 28
İbn Muhalleban (Halifelik elçisi), 94, 130
İbn el-Furat (Abbâsî veziri), 32, 43
İbn el-Müslime (Reis er-Rüesâ - Abbâsî veziri), 92
İbn Şadan (Belh amidi), 90
İbnü'l-Esîr (tarihçi)45, 127
İbrahim (Gazneli sultan), 129 n.
İbrahim b. Kureyş, 95 n.
İbrahim Yınal (Selçuklu), 119
İftihâreddîn İsfendiyâr (Germsîr şahnesi), 193
İftihâreddîn Kaymaz (Germsîr şahnesi), 193
İhtiyâreddîn Hasan (Türkiye Selçuklu veziri), 176
İlyas (Selçuklu meliki), 84
İmâdeddîn Mağûnî (Ciruft şahnesi), 194
İmâdeddîn Zencanî (İşrâf-ı Memâlik), 156, 160
İmâdeddîn Zengi b. Aksungur (Bağdat şahnesi), 123
İmâmeddîn Kadı (münşî), 188
İmâmeddîn Ayas (Sivas valisi), 181 n.
İnanç Yabgu (Selçuklu meliki), 84
İnanç Kutluğ Bilge Candar Beg (Türkmen şahnesi, Rey valisi), 124-125
İshak b. Kabise (Kubaysa-kâtib), 20
İshak b. Tulayk el-Kâtip, 22
İsmail b. Ahmed (Sâmânî emîri), 50, 52
İsmail b. Arslancık (Rey şahnesi), 104, 121
İsmail el-Gilekî (Tabes reisi ?), 116
İsmet (Basra amidi), 103
İzzeddîn Bedreddîn oğlu (kadı-nâib), 160
İzzeddîn Isfahanî (müstevfî), 62
İzzeddîn I. Keykavus (Türkiye Selçuklu sultanı), 144-145, 152, 157, 159-160, 164, 166, 169-170, 178, 185
İzzeddîn II. Keykavus (Türkiye Selçuklu sultanı), 142, 146, 156, 161, 171, 179
İzzeddîn Muhammed Râzî (müşrif), 157
İzzülmülk İbn el-Kâfî el-Isfahanî (ârız), 83

-K-
Kâbûs b. Veşmgîr (edebî nesir yazarı), 66
Kadı Ebû Amr Muhammed (Selçuklu elçisi), 96-97
Kadır Han Cibrail b. Ömer (Batı Karahanlı hükümdarı), 129
Kadir Billâh (Abbâsî halifesi), 29
Kaim bi-Emrillâh (Abbâsî halifesi), 25, 29, 44, 65, 92-98, 118, 120 n., 132, 134
Kâmil el-Kâfî el-Isfahanî, 136-137
Karaman, 172
Kasım b. Fazl (Isfahan reisi), 111
Kasımüddevle Aksungur (Halep valisi-Irak şahnesi), 87, 121-122
Kavurd (Kirman Selçuklu meliki), 126-127, 189-190, 192
Kemâl (Kubâd-âbâd müşrifi), 156, 181
Kemâleddîn Ahmed (ber-Rahat - tuğrâî), 147
Kemâleddîn İsmail (emîr-i arz), 158
Kemâleddîn Kamyâr (Türkiye Selçuklu emîri), 163, 165, 168-169, 176
Kemâlüddevle Ebu'r-Radi b. Fazlullah b. Muhammed (tuğrâî, el-müşrif el-münşî, ârız) 67, 69, 77-78, 82
Kemâlülmülk ed-Dihistanî (amid), 102-103
Kemâlülmülk Sümeyremî (müstevfî-müşrif), 75, 79, 136
Keyhatu, 186
II. Kılıç Arslan (Türkiye Selçuklu sultanı), 146, 176, 183
Kıvâmeddîn Ebû Bekr (Horasan reisi), 116

Kıvâmeddîn Ebu'l-Kasım Nâsır b. Hüseyin (tuğrâî), 70-71 n.
Kıvâmeddîn Erzincanî (müşrif), 156
Kıvâmeddîn İnanç Kutlu Bilge (ârız), 83, 159
el-Kiya Mücirüddevle Ebu'l-Feth el-Erdistanî (kâtib-i resâil, nâib), 70
Kiryavrî (er-Rumî müstevfî'nin kardeşi), 179
Koçkar (Halep şahnesi), 121
Kodan (veya Bedri - Merv şahnesi), 121
Komnenos Mavrozemos (Türkiye Selçuklu emîri), 177
Köymen, M. A. (tarihçi), 190
Kudame b. Ca'fer (Abbâsî dîvân kâtibi), 66
Kumac (Dîvân'da görevli emîr), 63, 66
Kumac (Kamac, Belh valisi ve Oğuz şahnesi), 117, 123, 131
Kureyş b. Bedran, 92
Kutalmış (Selçuklu), 105
Kutbeddîn İsmail (Selçuklu meliki), 85
Kutbeddîn Mahmûd (Erzincan vali nâibi), 180
Kutbeddîn Muhammed (Kirman Selçuklu meliki), 188, 193-194
Kutbeddîn Muhammed b. Anuştegin (Harezm valisi), 88
Kündürî, bk. Amid el-Mülk
Kyr (Kir) Aleksios (Trabzon hâkimi), 145, 167, 170

-L-
Lambton (İngiliz tarihçi), 89, 107, 124
II. Leon (Kilikya hâkimi), 152, 170
el-Leys b. Ebî Rukayye (kâtip), 17

-M-
Ma'an b. Zaide, 16 n.
Mahmûd (Gazneli sultanı), 55
Mahmûd (Erzincan serleşkeri), 168
Mahmûd (vezir), 157
Mahmûd b. Melikşah (Irak Selçuklu), 110, 136 n., 139
Mahmûd b. Muhammed Tapar (Selçuklu sultanı), 122
Manuel (er-Rumî müstevfî'nin kardeşi), 179
Mansûr (Abbâsî halifesi), 31, 35, 39
I. Mansûr b. Nuh (Sâmânî emîri), 47
Mâverdî (İslâm bilgini), 34, 36
Mecdeddîn Ebu'l-Berekât (şair), 112 n.
Mecdeddîn Ebu'l-Kasım Ali b. Ca'fer (Horasan reisi), 112-113
Mecdeddîn İsmail (Kayseri valisi), 181
Mecdeddîn (Nâsıreddîn) Muhammed (tercüman), 145, 149
Mecdeddîn Muhammed b. el-Hüseyin (müstevfî), 153
Mecd el-Mülk Ebu'l-Fazl Balâsânî (müstevfî-müşrif), 67 n., 74-75, 78
Mehdî (Abbâsî halifesi), 29-31, 44
Melik Eşref (Eyyubî), 167
Melik Kâmil (Eyyubî), 168
Melikşah (Büyük Selçuklu sultanı), 62, 66-67n., 71 n., 74, 78, 80-82, 84, 98 n., 100-105, 110, 116, 118, 120-121, 128-129, 132-135, 137, 140, 190
Melikşah b. Berkyaruk (Selçuklu), 111, 122
Me'mun (Abbâsî halifesi), 25, 28, 33, 45
Mengübars (Bağdat şahnesi), 118, 123
Mer'ûşî (postacı), 131, 149
Mesud (Gazneli sultanı), 29, 55, 108
II. Mesud (Türkiye Selçuklu sultanı), 151, 156, 185-186
Mesud b. Muhammed Tapar (Selçuklu), 85-86, 88, 125, 133
Mesud b. Yâhiz Türkmanî (Serahs yöneticisi), 129
Mevdud b. Altuntegin (Musul valisi), 88
Mikail (Sinop valisi), 181
Muâviye (Emevîler'in kurucusu), 15-17, 19, 21
Mubârizeddîn Behramşâh (emîr-i meclis), 176
Mubârizeddîn Çavlı (melik el-Ümerâ), 171
Mubârizeddîn Ertokuş (Türkiye Selçuklu atabegi), 171
Mucireddîn Muhammed (mutasarrıf), 72

Muhammed (Gazneli sultanı), 55
Hz. Muhammed, bk. Hz. Peygamber
I. Muhammed (Kirman Selçuklu meliki), 190, 193
Muhammed (Şahne hâcibi), 125
Muhammed b. Abdüllâtif b. Muhammed (Isfahan reisi), 113
Muhammed b. Ahmed el-Hakim (mütevelli), 50
Muhammed b. Cümeyd (Dîvân el-Harac başkanı), 35
Muhammed b. Ebû Bekr (müstevfiy-i memâlik), 76
Muhammed b. Eched (?) (sâhib-i şurta-ı Buhara), 50
Muhammed b. Mansûr Nesevî (Horasan amidi), 105
Muhammed el-Cevzekânî (Cüzcanî -Bağdat amidi), 104, 140
Muhammed eş-Şarabî, 135
II. Muhammed-şâh (Kirman Selçuklu meliki), 188
Muhammed Tapar (Büyük Selçuklu sultanı), 62-63, 67n., 68, 70, 75, 79, 83, 85, 103-104, 110-113, 122, 125, 129, 132-133, 136, 138, 140
Muhammed Yûl Aba (Gürgân valisi), 88
Muhsin (Vezir İbn el-Furat'ın oğlu), 32
Muhtassülmülk Ebû Nasr el-Kâşî (tuğrâî), 68, 70, 140
el-Muhtedî (Abbâsî halifesi), 29
Muhyeddîn İbn el-Cevzî (ilim adamı-Abbâsî elçisi), 164, 170
Muin (Malatya igdişbaşı), 183
Muinneddîn Assam (tuğrâî), 71
Muineddîn Muhammed Beg (pervane), 166
Muineddîn Süleyman Pervane (Türkiye Selçuklu devlet adamı), 161-162, 164-166, 175
Muizzeddîn Kayserşah (Malatya hâkimi), 167
Mukarreb Cevher (Rey valisi), 89
Muktedi (Abbâsî halifesi), 100-101
Muktedir (Abbâsî halifesi), 30, 32-33, 37, 39-40, 42-43
Muktefî (Abbâsî halifesi), 40
Musa (Dîvân el-Berid başkanı), 29
Musa (Hoy reisi), 109
Mu'tasım (Abbâsî halifesi), 25, 32-33
Mutazıd (Abbâsî halifesi), 40, 44
Mu'temid (Abbâsî halifesi), 28-29
el-Muvaffak (Mu'temid'in kardeşi), 29
Muvaffakeddîn Ahmed (ârız), 83
Muvaffaküddevle Ebû Tâhir Hatunî (Gevher Hatun'un müstevfîsi), 140
Muzaffer Müsrevfî (Girdkûh ve Damğan reisi), 116
Muzaffereddîn (tuğrâî), 149
Muzaffereddîn Muhammed (Mengücüklü), 171
Mücahideddîn Bihruz el-Gıyâsî (Bağdat şahnesi), 122-123
Müciredddîn (müstevfî), 188
Müeyyed Ayaba (?), 89, 123
Müeyyededdîn Reyhan (Kirman Selçuklu atabegi), 191, 193
Müeyyideddîn Ebû İsmail b. Ali Tuğrâî (nâib), 69
Müeyyidüddevle ve'd-Dîn İnanç Bilge (Mazenderan valisi), 86
Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (Dîvân başkanı-vezir), 67 n., 69, 104, 135
el-Mühezzib Ebu'l-Mecd (amid nâibi), 104
Mühezzebeddîn (ârız), 83
Mühezzibeddîn Ali (nâib-müstevfî), 154
Mükrimin H. Yınanç (tarihçi), 62
Müntecibeddîn Bedi' (kâtip-müstevfî -münşî), 61, 68, 70, 75, 79
Müslim b. Kureyş (Musul emîri), 95 n., 110
Müsterşid (Abbâsî halifesi), 125
Müşeyyedmülk Mesud (Nişabur amidi), 105
Mütenebbî (Arap şairi), 66
Mütevvec b. Ebî Sa'd el-Hemedanî, 111n.
Mütevekkil (Abbâsî halifesi), 25, 32-33, 41

-N-
Nabşi Noyan (Moğol komutanı), 167
Nâsıheddîn Ebu'l-Berekat (Kirman Selçuklu veziri), 190
Nâsıreddîn Ebû Bekr Muhammed b. Ebû Nasr (müşrif), 79
Nâsıreddîn Ebu'l-Kasım Mervezî (tuğrâî), 71
Nâsıreddîn Kisrâ(müstevfî), 188
Nâsıreddîn Mahmud b. el-Muzaffer … Hârezmî (müstevfî-müşrif), 76-77, 79
Nâsır el-Muhammed b. Müeyyidülmülk (tuğrâî), 70
Nâsıreddîn Muhammed (müstevfî), 153
Nâsır li-Dinillâh (Abbâsî halifesi), 155, 170
I. Nasr b. Ahmed (Sâmânî emîri), 48, 50
II. Nasr (Sâmânî emîri), 46-47
Nasr b. Seyyâr (Horasan valisi), 22
Necib Curbâzakanî (nâib-i müstevfî), 74
Necibeddîn (müstevfî), 153
Necmeddîn (Reis eş-Şark), 112
Necmeddîn Ebû Bekr (Melik el-hisbe), 183
Necmeddîn Ebu'l-Kasım Puser-i Tusî (Zaim ed-Dâr), 178
Necmeddîn İlgazî b. Artuk (Bağdat şahnesi), 104, 122
Nefî' b. Zueyb (kâtip), 20
Nejat Kaymaz (tarihçi), 162
Nerşahî (müellif), 46-47, 52
Nesefî (vergi tahsildarı), 54
Nevruz (pervane), 166
Nizâmeddîn Ahmed Erzincanî (emîr-i ârız-tuğrâî) 148, 157
Nizâmeddîn Ali b. İlalmış (emîr-i ârız), 158
Nizâmeddîn Hurşid (pervane), 165-166
Nizâmeddîn Yahya (Horasan veziri), 152, 154 n.
Nizâmiy-i Aruziy-i Semerkandî (müellif), 65, 127
Nizâmülmülk (Büyük Selçuklu veziri), 63, 65, 67, 72, 77, 80-81, 90, 98-100, 105-106, 109-110, 113, 116-117, 126-130, 132-135
I. Nuh (Sâmânî emîri), 50
Nureddîn Abdullah (Kabız), 143 n.
Nureddîn, Ulug Kethüda Müşrif Beg, 181
Nusret (emîr-i dâd), 168
Nusreteddîn (serleşker), 171
Nusreteddîn Behmen (Sivas valisi), 181
Nuşirevan (Sâsânî hükümdarı), 12

-O-
Osman (emir el-ümerâ), 84
Hz. Osman (halife), 14-15

-Ö-
Hz. Ömer (halife), 10, 12-16, 18-19, 38, 195
Ömer, Karategin oğlu (hâcib), 136
Ömer b. Abdülaziz (halife), 17-19
Ömer (Amr) b. Sahtekân (Hoy reisi), 109

-P-
Hz. Peygamber, 10, 13, 15, 18 n., 19

-R-
Ravendî (tarihçi), 81
Reşideddîn (emîr-dâd), 174
Reşideddîn (nâib), 107, 112
Reşideddîn Ebû Bekr (emîr-i arz), 158
Reuben Levy (tarihçi), 26
II. Roger (Norman kralı), 30, 133
Romanos IV. Diogenes (Bizans imparatoru), 81
Rosudan (Gürcü melikesi), 150
Rûdekî (İranlı şair), 66
er-Rumî Aleksis el-Kaluyan (müstevfî), 154, 179
Rükneddîn (Pervane), 166
Rükneddîn Cihanşah (Türkiye Selçuklu hanedanından), 148
Rükneddîn Geyümer (Sultan II. Mesud'un kardeşi), 185-186
Rükneddîn IV. Kılıç Arslan (Türkiye Selçuklu sultanı), 161, 167, 171, 175, 178

-S-
Sâbî (kâtip-tarihçi), 66
Sâbit b. Süleyman el-Huşenî (kâtip), 17
Sadaka b. Mezyed (Hile emîri), 104
Sa'deddîn Erdebilî (müstevfî), 150, 154, 163
Sa'deddîn Köpek (Türkiye Selçuklu devlet adamı), 177-178, 181
Sa'd-ı Köse (kâtip), 144 n.
Sadreddîn Abdüllâtif b. el-Hocendî, (Şâfiî reisi), 113
Sa'düddevle Gevherâyin (ârız-şahne), 82 n., 118, 120-122, 125
Sa'dülmülk Ebu'l-Mehasın (Selçuklu veziri), 63, 111, 113, 135-136
es-Safiy Ebu'l-Mehasın (Emîr Ayaz'ın veziri), 111
Sahib Ata, bk. Fahreddîn Ali
Sâlâr el-Farukî (Bağdat şahnesi), 120
Sâlih b. Abdurrahman (kâtip), 22
Sâlim (kâtip), 17
Samsameddîn Kaymaz (emîr-i arz), 158
Saruca (müşrif), 157
Savtegin (Selçuklu emîri), 109, 130
Sedidülmülk Ebu'l-Meali el-Münşî (Abbâsî veziri), 70, 78, 83
Selçuk Hatun (Erzincan melikinin kızı), 170
Sencer (Büyük Selçuklu meliki ve sultanı), 61-62, 68, 70, 72 n., 75, 77, 79, 82-83, 85, 87-88 n., 105, 112-113, 116, 123, 125, 129-130, 133, 137, 139, 159
Selçukşah (Büyük Selçuklu), 125
Seraceddîn Ömer (Sivas valisi), 181 n.
Sercûn b. Mansûr er-Rumî (kâtip), 19, 21
Seyfeddîn (nâib), 177
Seyfeddîn Ay-Aba (Türkiye Selçuklu devlet adamı), 169-170, 176
Seyfeddîn Ferruh (Hatun saray valisi), 181
Seyfeddîn Habib (pervane), 166
Seyfeddîn Yarankuş (Cuveyn şahnesi), 123
Seyfüddevle Sadaka, 117
Seyyid Ebû Haşim el-Hüseynî (Hemedan reisi), 111
Seyyid Ebû Haşim'in oğlu, 112
Seyyid er-Rüesâ Ebu'l-Mehasın (tuğrâî nâibi), 69
Seyyid İzzeddîn Zeyd (Beyhak reisi), 116
Seyyid Şerefeddîn Hamza-i Alevî (müşrif), 157
Seyyide (Kâim bi-Emrillâh'ın kızı-Tuğrul Bey'in eşi), 92-94, 96
Sıbt İbnü'l-Cevzî (tarihçi), 45, 97
Sikat el-İslâm (kethüdâ), 125
Sinâneddîn (emîr-i arz), 158
Sultan-şâh (Kirman Selçuklu meliki), 190
Sübaşı Emîr-i âb (şahne), 185
Süleyman (Eşrefoğlu), 185
Süleyman b. Abdülmelik (Emevî halifesi), 17, 19
Süleyman b. Çağrı (Selçuklu), 84, 134, 137
Süleyman b. Kutalmış (Selçuklu), 101
Süleyman b. Sa'd el-Huşenî (kâtip), 19, 21-22
II. Süleymanşâh (Türliye Selçuklu sultanı), 169

-Ş-
Şehriyâr b. Tâfil (Oman valisi), 192
Şems (Hâdim), 105
Şemseddîn (muhtesib), 183 n.
Şemseddîn Ali Hâce (müşrif), 79
Şemseddîn Altunaba (Türkiye Selçuklu emîri), 142-143, 169
Şemseddîn Cüveynî (ilhanlı veziri), 166
Şemseddîn Hamza b. el-Müeyyed et-Tuğrâî (Melik el-Küttâb), 148
Şemseddîn Horasanî (Türkiye Selçuklu devlet adamı), 176
Şemseddîn Mağunî (Ciruft şahnesi), 193-194
Şemseddîn Mahmûd (tuğrâî), 148, 174
Şemseddîn Muhammed Isfahanî (Türkiye Selçuklu devlet adamı), 143-144 n. 148, 156, 168-169, 171, 174, 178

Şemseddîn Tabes (Emîr-i ârız), 157
Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk (Büyük Selçuklu devlet adamı), 71, 76, 83, 87, 116
Şengit-i Aksarayî (kabız), 182
Şerefeddîn Abdurrahman Tebrizî (müstevfî), 153-154
Şerefeddîn Aziz (münşî-vezir), 188
Şerefeddîn Düveynî (Erzurum şahnesi), 185
Şerefeddîn Ebû Tâhir … el-Kumî (Sultan Sencer'in annesinin dîvân başkanı), 140
Şerefeddîn Mahmûd (devlet adamı), 168-169
Şerefeddîn Muhammed (pervane), 164-165
Şerefeddîn Osman (müstevfî), 154
Şerefeddîn Zahirülmülk Ebu'l-Hasan (mutasarrıf-müstevfî-ârız-reis), 72, 76, 83, 107, 112
Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed (müstevfî), 67, 74, 78
Şerif Ahmed b. Ali el-Hâşimî (Halep reisi), 110
Şeyh İmam Ebû İshak (Abbâsî elçisi), 101
Şıhâbeddîn Kirmanî (müstevfî), 150
Şihâbeddîn el-Malatî (emîr-i arz), 158
Şuayb es-Sâbî (kâtip), 16

-T-
Tâceddîn Ebu'l-Mekârim Ahmed (reis), 112
Tâceddîn Pervane, 150, 163-165, 177-178
Tâcülmülk Ebu'l-Ganaim (Selçuklu devlete adamı), 62, 69, 140
Tâzerî b. Astin en-Nasranî (kâtip), 21
Tekiş (Büyük Selçuklu meliki), 84, 101, 129
Telyâ(bir şahsın lakabı), 103
Terken Hatun (Büyük Selçuklu), 110, 135, 140
Toğanşâh (Selçuklu meliki), 84
Tuğrul Bey (Büyük Selçuklu sultanı), 44, 63-65, 68, 74, 78, 90-96, 105, 108-109, 119, 131-132, 134, 137
Tuğrul-şâh (Kirman Selçuklu meliki), 193-194
Tuh-tegin (Bağdat şahnesi), 121
I. Turan-şâh (Kirman Selçuklu meliki), 188
II. Turan-şâh (Kirman Selçuklu meliki), 188, 191, 193
Turumtay (Kirman'da dadbeg ve şahne), 193
Tutuş (Suriye Selçukluları kurucusu), 110, 121

-U-
Unsurî (İranlı kaside şairi), 66
Uzunçarşılı (tarihçi), 141 n., 146, 155, 162, 191

-Ü-
Üner (Semerkant ve Fars valisi), 87
Üstad Ali b. Ebû Ali (müstevfî), 75
Üstad Ebû Galib Beravistanî (nâib-i müstevfî), 74
Üstaz Ebû İsmail el-Kâtib el-Isfahanî (sâhib-i dîvân er-resâil), 68

-V-
Vâsık (Abbâsî halifesi), 32
Velid b. Abdülmelik (Emevî halifesi), 16, 19-20, 22
Veliyeddîn Pervane, 164, 166

-Y-
Yağısıyan (Antakya valisi), 87, 101, 120
Yahyâ b. Hâlid (Bermekî), 27
Yaktin b. Musâ (Dîvân başkanı), 44
Yavlak Arslan oğlu Nâsıreddîn (Müstevfî), 151
Yazıcızâde (tarihçi), 141 n.-142, 157-158, 174
Yelberd (Bağdat şahnesi), 121
Yeniçeri (yazar), 15 n., 31 n.
II. Yezid (Emevî halifesi), 719
III. Yezid (Emevî halifesi), 17
Yezid b. Müslim (kâtip), 21
Yınal b. Anuştegin el-Husamî (Selçuklu emîr), 138
Yusuf Berzemî (kale kumandanı), 82 n., 120

Yusuf b. Abak Türkmanî (Bağdat şahnesi), 121
Yusuf b. Harezmşah (Rey vali nâibi), 88
Yusuf b. Mengin (Hoy reisi), 108-109
Yusuf b. Ömer (Irak valisi), 18

-Z-
Zâfir Muhammed Emirek (Germsîr şahnesi), 193
Zahîreddîn Efzûn (müstevfî), 188
Zahîreddîn İlli (pervane), 165
Zahîreddîn Mansûr (tercüman), 164, 176
Zahîreddîn Mütevvec b. Abdurrahman (müşrif - nâzır-ı memâlik), 156, 162
Zeyneddîn Ahmed el-Erzincanî (nâzır-ı memâlik)
Zeyneddîn Başara (emîr-i ahur), 176
Zeyneddîn Ebu'l-A'lâ Said el-Hüseyin (müstevfî vekili), 107
Zeynel Abidin (tuğrâî), 148
Zeyn el-Hac, 172
Zeynülmülk Ebû Sa'd Hindu (müstevfî), 61 n., 75, 136
Ziyâd b. Ebih, 14, 16, 18, 29 n.
Ziyâeddîn Ebu'l-Mefâhir (Kirman Selçuklu veziri), 191
Ziyâeddîn Hatiroğlu (pervane nâibi)
Ziyâeddîn Kara Arslan (sahip), 150, 163
Ziyâüddevle ve'd-Dîn (tuğrâî), 68, 71
Zübeyde Hatun (Sultan Berkyaruk'un annesi)

B) Yer İsimleri

-A-
Ahlat, 150, 163
Ahvaz, 137
Aksaray, 185
Akşehir, 185
Ali-âbâd, 190
Anadolu, 60, 134, 141, 146-147, 150 n.-153, 157, 160, 167, 170, 175, 178, 184-186
Ani, 98, 105
Ankara, 169
Antakya, 87, 101-102 n.
Antalya, 173-174, 178
Avrupa, 30
Azerbaycan, 85

-B-
Bâb el-Basra, 102-103
Bâb en-Nûbî, 92, 97
Bağdat, 27-29, 39, 41, 44-45 n., 63, 72, 90-91, 93-106, 109, 118-125, 129, 132-133, 135, 145, 155, 195-196
Basra, 13-14, 100 n., 103-106, 117, 122, 134-135
Bataih, 91
Belh, 84, 87-90 n., 106, 117, 123, 137
Bem, 188-189, 191, 193
Berdesir, 84, 191, 193-194
Beyhak, 109, 116
Beyt en-Nûbî, 99
Bistam, 86, 107, 112
Buhara, 46-47, 50, 52, 54, 195
Burgulu, 165

-C-
Canit, 170
Cibâl bölgesi, 28, 91
Cîruft, 193-194
Cuveyn, 123

-Ç-
Çağaniyan (Sağaniyan), 50, 84
Çinçin Kalesi, 171
Çubuk, 169

-D-
Damgân, 86, 116, 139
Develi, 171
Dımaşk, 15, 19-20, 22, 38
Dihistan, 86, 112, 124
Diyarbekir, 102, 106, 167, 169
Dübavend (?), 139

-E-
Enbar, 27-28
Erbil, 155
Ermen ülkesi, 152
Ermenek, 172
Erran, 85
Errecan, 88
Erzincan, 163-164, 180
Erzurum, 185
Esterâbâd, 112

-F-
Fars, 87-88, 167
Fırat nehri, 37
Fustat, 17

-G-
Garcistan, 85
Gazne, 56, 72 n., 137
Gedük, 170
Gence, 85
Germsîr, 193
Girdkûh, 116
Gulpâyegân, 112, 123
Gur, 85
Guvaşir, 194
Gürgân (Cürcan), 85-86, 88, 112, 124, 133
Gürgenç vilayeti, 68

-H-
el-Haddâdiye (köy), 137
Halep, 87, 110, 121
Harceng, 53
Harezm, 84, 87-88, 103, 105-106, 121
Harran, 168
Hatunsaray, 181
Hazar Denizi, 85 n.
Hemedan, 96-97, 106, 110-112, 119, 136
Herat, 84, 89
Hıms, 21
Hile, 104
Hit, 102-103
Hocend, 113
Horasan, 17, 22, 33, 47-48, 51-52, 54, 60, 81, 85, 87, 89 n., 98, 100, 106, 109, 112, 116, 130, 132n., 152, 167, 190-191
Hoy, 108-109
Hulvan, 124
Huni, 144
Huzistan, 90, 134
Hürmüz, 192

-I-
Irak, 10, 13, 16, 21-22, 40, 74, 90-91, 95-98, 106, 122, 137, 139, 167, 188, 190
Irakeyn, 93
Isfahan, 64, 90, 98 n.-101, 104, 106, 110-111, 113, 122, 135-136, 190

-İ-
İran, 135, 195

-K-
Kandehar, 90
el-Kantarat el-Atika, 102
Karatay Hanı, 161
Kayseri, 157, 163, 168-169, 171, 181, 183, 185
Kerh, 102-103
Keykubâdiye Sarayı, 163
Kıpçak ovası, 167
Kırım, 174
Kırşehir, 180
Kilikya, 152
Kirman, 126, 167, 189-198, 194
Konya, 144, 146, 159-160, 165, 167, 169-170, 172, 175, 181, 183, 185-186
Kögonya (Şebinkarahisar), 171
Kubâd-âbâd, 156, 181
Kûfe, 13-16n., 22
Kuhistan, 90
Kumis, 139

-L-
Lâdik, 169

-M-
Malatya, 167-168, 170, 178, 183
Mâlikiyye köyü, 100
Mâverâünnehir, 33, 47-48, 68, 139
Mazenderan, 84, 86, 88, 112, 139
Medine, 13-14, 42
Mekke, 42, 98
Meraga, 109
Merv, 49, 84, 87, 106-107, 113, 116, 121, 130
Merverrûd, 109-110, 134
Meyyâfarıkîn (Silvan), 92 n., 102
Mısır, 13-14, 18, 21-22, 43
Musâ b. Ca'fer Meşhedi, 100
Musul, 88, 101, 129

-N-
Nâdir köyü, 185
Nişabur, 49, 89 n., 105, 108-110, 116, 119, 129, 132

-O-
Oman, 192-193

-R-
Rakka, 168
Ramhürmüz, 88
Rey, 50, 72, 81, 89, 104-105, 110, 125, 137-139
Rigistan, 46
Rum bk. Anadolu

-S-
Samsun, 153, 180
Saroz (Sarız ?), 180
Sebzvar, 109 n.
Semerkant, 87, 103
Serahs, 112, 129
Seyhun nehri, 113
Sicilya adası, 30
Sinop, 145, 166, 170, 181
Sis, 152
Sivas, 170-171, 181, 183
Suğdak, 171
Sûk es-Selâse, 100
Suriye, 10, 13-14, 21, 43

-Ş-
Şâbahar ovası, 56
Şadyah, 123 n.
Şam, 20-21, 145, 159, 170
Şiraz, 90

-T-
Taberistan, 86, 139
Tabes, 192
Tebriz, 109
Tekrit, 92, 124
Tell-bâşir, 144
Tiz, 191
Toharistan, 84
Trabzon, 145, 170

-U-
Urfa, 101, 106, 168

-V-
Vasıt, 90-91, 124, 131
Velvâlic, 84

-Y-
Yezd, 191-192

-Z-
Zamantı, 180

C) Devlet ve Topluluk

-A-
Abbâsîler, 15, 20, 23-25, 27-31, 33-35, 37-42, 44-45, 47-51, 61, 67, 95, 101, 118-120, 195-196
Alevîler, 100, 134
Âl-i Hocendî, 113
Âl-i Sâ'id, 113
Anadolu Beylikleri, 196
Arap (lar), 13, 16-18, 25, 41, 66-67, 103

-B-
Babaî (ler), 171
Batınî (ler), 136
Bedevî Araplar, 103-104
Benî Âmir (kabile)
Benî Hâşim (kabile), 13
Benî Ümeyye
Bermekî ailesi, 24
Bizans, 19, 22, 42, 130
Bizanslılar, 13-14
Büveyhîler, 24, 39, 41, 192
Büyük Selçuklular/Devleti, 60, 80, 119, 126, 131-132, 134, 150, 157, 185, 187, 192, 195-196

-Ç-
Çiğiller, 103

-D-
Deylemli, 100

-E-
Emevîler /hanedanı, 15, 17, 19-21, 23, 27, 29, 31n., 34, 37-38, 41-42, 195
Ermeni(ler), 81, 101, 170-171, 174
Erzincan beyleri, 163
Eşrefoğulları, 186
Eyyubîler, 162 n., 167-168

-F-
Farslar, 16
Fatımîler, 131

-G-
Gazneliler/Devleti, 23, 54-59, 77n., 108, 114, 195-196

-H-
Haçlılar, 195 n.
Hanbelîler, 100
Hanefîler, 113
Harezmliler, 145
Harezmşah (lar), 163
Hıtaylar, 82
Hocendîler, bk. Âl-i Hocendî
Horasanlı(lar), 86, 100, 193
Horasan Türkleri, 25

-I-
Iraklı(lar), 86
Irak Selçukluları, 60, 85 n.

-İ-
İlhanlılar, 151-152
İsmailîler, 113 n., 127, 145
İtalyanlar, 145 n.

-K-
Karahanlılar, 23, 63, 81, 103
Karamanlılar, 186
Karmatîler, 27
Kerhliler, 102-103
Kirman Selçukluları/Devleti, 60, 187-193, 196
Kufs kavmi, 189-190
Kuhistanlı(lar), 152
Kureyş kabileleri, 13

-M-
Mağunî ailesi, 194
Mazenderanlı(lar), 86
Mengücükler, 171
Menteşe Türkleri, 186
Mervân ailesi, 37
Mervânoğulları, 102
Mikâil ailesi, 108
Moğollar, 142, 145, 150-151, 153, 155, 157, 161, 163, 167, 175, 178, 185
Muhtacoğulları, 50, 53

-O-
Oğuzlar, 64, 89n., 117-118, 123, 142
Osmanlılar/Devleti, 11, 60, 141, 146, 196

-S-
Sâmânîler, 23, 46-47, 49-54, 160, 195
Sâsânîler, 13-14, 22-23
Selçuklular/Devleti, 23, 60-61, 63-64, 67-68, 71-72, 77, 80-84, 87, 90-91, 93, 95-98, 101-102, 105-109, 112-113, 117-118, 124-129, 131-133, 137, 140, 148, 155, 160-164, 169-172, 174, 178, 195-196
Simcûrîler, 51-54
Suriye Selçukluları, 60

-Ş-
Şâfiî(ler), 100, 113, 116

-T-
Türkiye Selçukluları/Devleti, 60, 141-143, 145-147, 151, 153-154, 159-161
164, 166, 172-173, 175-176, 178, 182-185, 196
Türkler, 29, 33-34, 46, 54, 60, 81, 89, 91, 95, 100, 108, 117, 141, 144, 170, 178-179
Türkmenler, 118, 124, 134

-U-
Ukayloğulları, 102
Utbî ailesi, 53

-V-
Vasıtlılar, 131

-Y-
Yahudi(ler), 134-135

D) Terimler

-A-
ahitnâme, 97, 144
Akar, 163
Amid, 90-91, 96, 101-106, 117 n., 125, 196
Amid el-Irakeyn, bk. Ebû Ahmed… el-Nihavendî
Amid-i Hârezm, 92, 106
Âmil (ç. Ummâl), 52, 54, 68, 73, 76, 87, 104 n.-105, 112, 117 n.-118, 151, 189, 193
Ârız/el-ceyş, 50, 56, 61, 67, 79-80, 82, 106
Arşiv, bk. haziney-i evrak
Artçı birlikler, 159
Arz (teftiş), 56, 80-82, 157
Askerî dîvânlar, 15, 18, 32
A'şar, 86, 114
Avârız vergisi, 182
Ay Dîvânı, 37

-B-
Berat, 147, 155, 162-163, 182
Berîd, 49, 54, 172
Berîd Teşkilâtı, bk. Dîvân-ı Berîd
Beytülmâl, 10, 19, 31-32, 35
Beytülmâl el-Hassa, 39
Beytülmâl el-Müslimîn/el-âm, 39
Bisteganî, 56, 80
Buyutât-ı Hass, 155
Büyük Dîvân, 60-64, 72, 84, 106, 141, 145, 147, 152, 162, 172, 187, 196

-C-
Câmegî(yat), 80-81, 182
Casus, 49, 57, 59, 128-129, 166-167, 189-190
Cehbeze, 42-43
Cerâid-i dîvân, 81, 146
Ceride (künye defteri), 32, 72, 154 n.
Ceridey-i iktaat, 81 n.
Cizye, 11, 19, 34, 151

-Ç-
Çâkirân (hizmetkârlar), 193

-D-
Dadbeg, 193-194
Dâdgâh, 173
Dahl ü harc
Darbhâne, 77, 153
Dâr el-amid, 95
Dâr el-Hilâfe, 37
Dâr el-memleke, 92, 95
Dâr el-muhtesib, 184
Dâr es-saltanat (es-sultan), 97, 125
Dâr eş-şahne, 125
Dâr et-tıraz, 20
Debîr, 55-56
Debîr-i nevbet, 56
Defâtir-i dîvân, 65, 81, 146, 179
Defâtir-i dîvân-ı a'lâ, 145, 178
Defter (müsaderede),
Defterhâne, 71 n., 146
Defter-i arz, 80-81, 157-158
Devâtdâr/ Divitdâr, 55, 143
Devlet arşivi, 35
Devlet hazinesi, 137, 190

Dihkan, 150, 163
Dîvân-bânlar, 56
Dîvân erbabı, 62
Dîvân ed-Dâr, 31, 40
Dîvân ed-Dâr kâtibi, 31
Dîvân el-Ahşam, 41
Dîvân el-Berîd/Dîvân-ı Berîd, 17, 27-29, 46, 49, 59, 126-128 n., 166, 189
Dîvân el-Beytülmâl, 38
Dîvân el-Birr, 41-42
Dîvân el-Cehbeze/Cehbez meclisi, 42
Dîvân el-Ceyş/Cünd, 18, 32-34, 50, 79
Dîvân el-Cünd ve'ş-Şâkiriyye, 34
Dîvân el-ehrâ /meclis el-ehrâ, 38
Dîvân el-Ezimme, bk. Dîvân ez-Zimâm
Dîvân el-Fad (Fed), 42
Dîvân el-Harac, 13, 14, 18-19, 31, 33-36, 38, 42, 47
Dîvân el-Harâit, 29
Dîvân el-Hass/Dîvân-ı Hass, 39, 51, 71, 77, 107, 138-139
Dîvân el-Hatem, 15-16, 26-27, 42
Dîvân el-hızane/meclis el-hızane, 38
Dîvân el-İnşâ (ayrıca bk. Dîvân er-Resâil), 24-26, 48, 61
Dîvân el-İnşâ ve't-Tuğrâ, 61, 64-65, 67-68, 77, 145, 147-150, 187-188
Dîvân el-Mağrib, 40
Dîvân el-Mâl, 35 n.
Dîvân el-Maşrık, 40
Dîvân el-Merâfık, 43
Dîvân el-Mevâli ve'l-Gılmân, 41
Dîvân el-Mevâris, 43-44
Dîvân el-Mezâlim/Dîvân-ı Mezâlim, 17-18, 29-31, 52, 58, 64 n., 86, 93, 106, 114,
131-133, 141 n., 173-175
Dîvân el-Mustegallat, 20
Dîvân el-Müsâdere, 31-32, 45, 53-54, 58, 134-135, 175-179, 190-191
Dîvân el-Nafaka(t), 19, 37-38
Dîvân en-Nâfia, 44
Dîvân en-Nazar, 161-162 n., 196
Dîvân el-Öşr, 36
Dîvân er-Rakik, 19, 41
Dîvân er-Resâil, 16, 21-22, 24-26, 47 n., 48, 55-56, 59
Dîvân es-Sadaka, 42
Dîvân es-Sami, 38
Dîvân es-Savafî, 43
Dîvân es-Sevâd, 40-41
Dîvân et-Tıraz, 20
Dîvân el-Üsküdar, 44
Dîvân ez-Zimâm, 30-31, 61
Dîvân ez-Ziyâ, 37, 51
Dîvân ez-Ziyâ el-Furatiye, 37, 51
Dîvân ez-Ziyâ el-Hassa, 37
Dîvân-ı A'lâ, 60-61, 84, 141, 144, 187
Dîvân-ı A'lâ münşîleri, 62
Dîvân-ı Amid el-Mülk, 46, 48
Dîvân-ı Arz, 50-51, 56, 61, 73, 79-82, 90, 157-158, 187, 189
Dîvân-ı Arz kâtipleri, 142, 157
Dîvân-ı Aziz, bk. Dîvân-ı Hilâfet
Dîvân-ı Buzurg, 141
Dîvân-ı Evkaf-ı Memâlik, 46, 53, 139, 159-161, 196
Dîvân-ı Eyalet/Vilâyet, 83, 179
Dîvân-ı Hazret, bk. Dîvân-ı Hass
Dîvân-ı Hilâfet, 26, 44-45, 95
Dîvân-ı İstifâ, 31, 47, 54, 58, 71-74, 76, 80, 107, 148-149, 154
Dîvân-ı İstifây-ı Hazret, 138
Dîvân-ı İstifây-ı Memâlik, 187-188
Dîvân-ı İşrâf, 57, 76, 78, 154
Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik (memleket), 61, 76, 136, 187, 189
Dîvân-ı Kaza, 46, 52-53
Dîvân-ı Melik, 187
Dîvân el-Muhtesib, 46, 52
Dîvân-ı Mutâlebe, 190-191
Dîvân-ı Müstevfî, 46-47
Dîvân-ı Müşrif, 46, 51, 76
Dîvân-ı Nazar el-Memâlik, 162
Dîvân-ı Niyabet/Nâib, 172-173, 180, 196
Dîvân-ı Padişâh, 187
Dîvân-ı Pervanegî, 162-163, 196
Dîvân-ı Riyaset, 107-108, 114
Dîvân-ı Sâhib Şurat, 46, 49
Dîvân-ı Saltanat, 62, 141, 146
Dîvân-ı Sultan, 60, 63
Dîvân-ı Şahnegî, 124-125
Dîvân- Şuğl-i İşrâf, bk. Dîvân- İşrâf
Dîvân-ı Tevliyet, bk. Dîvân-ı Evkaf
Dîvân-ı Tuğra, bk. Dîvân el-İnşa ve't-Tuğra
Dîvân-ı Udvan, 190

Dîvân-ı Vekâlet, 58
Dîvân-ı Vezâret/ Vezir, 46-47, 54-55, 60, 141 n., 146
Dîvân-ı Vezâret kâtipleri, 142
Dîvân-ı Zimâm ve İstifâ, 67, 71
Dîvânî (yazı), 40
Dîvân saray, 147
Dolay (vergi), 153

-E-
Ehl-i Fetvâ, 184
Ehl-i Kalem, 158-159, 164
Ehl-i Seyf, 159
Ekâbir-i devlet, 143
Ekâbir-i dîvân, 63
Elçi, 128, 130-131, 145, 165, 172
Emîr-i arz (ârız), 147-148, 148-159
Emîr-i dâd, 147 n., 160, 168, 174-175, 177
Emîr-i igdiş, 179, 182-183
Emîr-i İsfehsâlar, bk. Sipehsâlâr
Emîr-i sâhib dîvân, 63
Emlâk-ı dîvânî, 147
Emsiley-i dîvânî, 143
Emvâl-i memâlik, 142
Erkan-ı devlet, 158
Erkân-ı dîvân, 61
Eshâb-ı dîvân, 142, 173
Eshâb-ı dîvân-ı istifâ, 153
Eshâb-ı dîvân-ı şehr, 179
Evkaf, 114, 147
Evkaf-ı memâlik, 140
Evrâk-ı muhasebat-ı terekât, 172
Eyalet (teşkilâtı), 83-86, 90, 107, 117, 139, 192
Eyalet dîvânı, 54, 90, 106, 196, ayrıca bk. Dîvân-ı Eyalet
Eyalet İstifâ Dîvânı, 106-107
Eyalet Dîvân-ı İşraf, 107

-F-
Ferman, 65, 68, 85-86, 139, 143, 155, 172, 177
Fetihnâme, 62, 65, 91, 98, 147-148
Fey, 10

-G-
Gulam, 143, 177
Gulaman-ı saray, 82
Gulamhâne, 177
Gumeştegân (memurlar), 62-63, 72, 86, 114, 128, 130, 180, 187
Güneş dîvânı, 34 n.

-H-
Hâcegân, 179, 184, 196
Hace-i buzurg (vezir), 62, 108
Hâcib, 125, 165
Hâkim (Yargucı), 142
Harac, 11, 19, 34, 86, 105, 114, 151-152
Harac Dîvânı, bk. Dîvân el-Harac
Hass (arazi), 138-139, 145, 162, 178
Haşem, 41
Hatun Dîvânı, 140
Hazinedâr, 147
Haziney-i Evrak (arşiv), 55, 145
Hızaney-i âmire, 177
Hızanet es-silâh, 38
Hilafet dîvânı, bk. Dîvân-ı Hilafet
Hil'at, 55, 66, 96-97, 108, 112, 117, 156
Hukuk-ı dîvânî, 114
Hukuk-ı mer'aî, 124
Hutbe, 95-96
Hüssâb (muhasebeci), 178-179

-I-
Irak Dîvânı, 95
Irak şahnesi, 120 n.

-İ-
İcmal, 171-172, 177
İdarî dîvânlar, 15, 24
İkta, 72-73, 79-80, 82, 84-87, 93-94, 96, 100, 124, 138-139, 144-145, 150, 155, 157, 162, 178, 190
İncü, 153
İşrâf-ı dergâh, 77 n.
İşrâf-ı Memâlik (memleket), 107, 147, 154, 155-156, 189

-K-
Kabız, 143, 179, 182
Kadı, 78, 85, 107, 114, 118, 133, 159-160, 173, 192
Kadı el-kudat, 52, 140, 159
Kadıy-ı leşker, 139
Kâr-âgâhan (haberciler), 127
Kârkunan (memur), 87
Kâsıd (ç. kussad), 130, 152, 169-172, 190

Kâtip (ç. küttâb), 23, 39-40, 62, 65, 144, 146, 148, 151, 161, 174, 178-179
Kâtip el-inşâ, 25
Kethüda, 181
Kethüday-ı dîvân-ı şahnegî, 124
Kutval, 150

-M-
Malî dîvânlar, 15, 18
Mansıb-ı istifâ, 149
Meclis el-ceyş, 33
Meclis el-mukabele, 33
Meclis et-takrir, 33
Melik el-Ümerâ, 155, 163, 168, 171, 176
Menşur, 65, 143, 147, 162-163, 166
Mersum (at), 73, 80, 153
Mersum-ı şahnegî, 124
Mevacib, 80, 85-86, 157
Mezâlim Dîvânı, Bk. Dîvân el-Mezâlim
Mısır dîvânı, 18
Misâl, 65, 143
Muamma (şifreli yazı), 48, 59
Muharriran (kâtipler), 55-56, 72
Muhasibler (hussab), 39-40, 47, 72, 139, 158
Muhasibân-ı dîvân-ı hazret, 139
Muhassıllar, 72, 152, 170
Muhterife, 179, 184, 196
Muhtesib, 52, 115, 118, 179, 183-184
Mukarrer-i dîvân, 151
Muktâ, 86, 117, 128
Musrî, 168-169, 171
Mustahrıc, 58, 151-152
Mutasarrıflar, 72, 76, 86-87, 107, 114
Mu'teberân, 86
Muvazaa, 55
Müfredat defteri, 136
Mülk arazi, 145, 147, 162
Mültezim, 73, 95 n., 135, 147
Münhî, 127-128, 130, 167-168
Münşî, 25, 62, 65-66, 68, 142-144, 164, 174, 188
Münşîy-i memâlik, 64, 68, 188
Müsrî', 130
Müstevfî, 31, 47, 54, 58, 61, 67, 71-73, 80, 82, 87, 106-107, 138, 142, 147, 149-153
Müstevfî el-memâlik, 71, 73, 80, 139
Müşrif, 51, 57-58, 61, 76-78, 107, 139, 155-156, 161, 179, 181
Müşrif-i beyt el-mâl, 155
Müşrif-i gulam-ı saray, 77 n.
Müşrif-i hazine, 155
Müşrif-i matbah, 77, 155
Müşrif-i memleket, 155, 189
Müşrif-i mülk, 158
Müşrif-i münşî, 77
Müşrifân-ı dergâh, 57
Mütercimler, 55-56
Mütevellî, 118
Mütevelliy-i memâlik, 161
Müvekkelân, 176

-N-
Nafaka, 82
Nâib (vekil), 62, 72, 76, 86, 100-101, 103-104, 115, 117, 123n.-124, 140, 147, 151, 155, 160, 171-172, 177, 179-180
Nâib-i dîvân-ı arz, 56
Nâib-i dîvân-ı işraf, 107
Nâib-i şahnegî, 125
Nakkal, 168
Nal baha, 194
Nânpâre, 86, 190
Nâzır, 155, 179, 181-182
Nâzır ed-Devâvin, 162 n.
Nâzır-ı Memâlik, 162
Nâzır el-Mezâlim, 30
Nâzır fi'l-Mevâris, 44
Nâzır-ı mülk, 161-162
Nâzırü dîvân el-memâlik, 161
Nevbet, 95, 118
Niyâbet-i dîvân-ı inşâ, 188
Niyâbet-i nüvvâb-ı saltanat, 153, 176
Niyâbet-i vezâret, 68
Notaran-ı dîvân-ı saltanat, 145
Nüfus sayımı, 18

-Ö-
Öşr (Öşür), 34, 36
Öşür defteri, 36

-P-
Perendegân, 128
Pervane, 63, 147, 162-165
Peykan (ulaklar), 128, 130-131, 168-169, 172, 190

-R-
Reis, 108, 110-116, 185-186, 196
Reis dîvânı, 68, 115
Reis el-Irakeyn, bk. Ebû Ahmed b. Abd el-Vâhid
Runud, 180, 185
Rusûm-ı dîvânî, 86
Rusûm-ı istifâ, 73
Rusûm-ı mera'î, 114

-S-
Sâhib-i berîd, 59
Sâhib dîvân-ı risâlet (resâil), 48, 55, 68
Sâhib dîvân et-tevkî, 26
Sâhib el-harac, 35
Sâhib eş-şurta, 30, 49
Sâhib et-tıraz, 20
Sâhib-i dîvân-ı arz, 56, 79
Sâhib-i dîvân-ı berîd, 126
Sâhib-i dîvân-ı devlet, 61
Sâhib-i dîvân-ı işrâf, 57, 67, 76, 155
Sâhib-i dîvân-ı memâlik, 141
Sâhib-i dîvân-ı mezâlim, 86
Sâhib-i dîvân-ı saltanat, 61
Sâhib-i dîvân-ı tuğra ve inşa, 64
Sâhib-i haber, 49, 128, 189-190
Sahib-i harac, 114
Sahibü beytülmâl, 39
Sâhib es-seyf ve'l-kalem, 158-159
Sâî, 130-131
Saray-ı riyâset, 115 ve n.
Sayıştay, 155
Serhengler, 186
Serleşker, 164, 168, 171
Sermüzedar, 141
Sevgen-nâme, 145
Sipehsâlâr (İsfehsâlâr), 83-84, 86, 88, 117, 124, 180
Siyakat yazısı, 153-154, 157
Sofa (soffa-suffe), 142, 173-174

-Ş-
Şagirdan, 55
Şahne, 86, 89, 96, 101, 104, 112, 115, 117-125, 185-186, 192-194, 196
Şahne dîvânı, 68, 107, 117
Şahney-i hazine, 125
eş-Şâkiriyye, 34
Şehir dîvânı, 179-181, 183-185, 196

-T-
Taşthâne, 177
Tekâlif-i dîvâniye, 86
Tekâlif-i ma'hûda, 150, 163-164
Tercümanlar, 142, 145, 174-175
Teşrif, bk. Hil'at
Tevkî, 65-66, 86, 144
Tevkî Dîvânı, 26
Tevliyet-i evkaf-ı memâlik, 156, 160
Timar, 157, 162
Tuğra dairesi, 64
Tuğra Dîvânı, 63
Tuğrâî, 61, 64-65, 67-68, 106, 147-149
Tuğrâ-keş, 64
Türk askerî dîvânı, 49
Türk kâtipler, 56

-U-
Ulak, bk. Peykan
Ulufe, 82
Ummâl, 40, 55, 179, 184, ayrıca bk. Âmil
Uyûn, 189-190

-Ü-
Üstâd ed-Dâr, 160

-V-
Vakfiye, 159
Vakıfnâme, 139
Vali, 49, 84-87, 106, 117, 123, 128, 179-180, 192, 196
Varak-ı mâl-ı hızane, 145
Vekil-i hass, 58, 138
Vezâret et-tenfiz, 24
Vezâret et-tevfiz, 24, 61
Vucuh (at), 181-182
Vucuh-ı emvâl, 181

-Z-
Zâbitü dîvân en-nazar fi'l-memâlik, 161
Zafernâme, 65
Zekât, 36, 42
Zimâm el-ceyş, 33
Zimâm kâtibi, 31
Ziya, 163